

MISKOLCI EGYETEM

DOKTORANDUSZOK FÓRUMA

Miskolc, 2008. november 13.

BŐLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
SZEKCIÓKIADVÁNYA

Kiadja a Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály
Kiadásért felelős: Dr. Dobróka Mihály rektorhelyettes
Szerkesztette: Szőke Kornélia doktorandusz, ME BtK
Nyomda: ME Sokszorosító Üzeme
Üzemvezető: Kovács Tibor
Nyomdaszám: ME. Tu-438-2009.

TARTALOM

SZÖVEGTUDOMÁNY SZEKCIÓ

BÚZÁS ARANKA:

- Muzáron – Önérvényesítési stratégiák egy 19. századi folyóirat tükrében..... 5

FEKETÉNÉ PÁL ENIKŐ:

- A „miskolci nagykövet” életpályája..... 8

KOVÁCS JÓZSEF:

- Csengery Antal és az egységesített Pesti Hirlap..... 12

KÖKÉNYESI NIKOLETTA:

- Kvantitatív módszerek alkalmazhatósága sajtónyelvi szövegek stilisztikai elemzésében..... 15

KÓMÍVES TIBOR:

- Nyelvi sajátosságok Kassa hivatali rendszerében 1830 és 1848 között..... 18

LENGYEL BARBARA:

- Utak és utazók (Dante nyomdokain a túlvilágon)..... 23

SZEKLER ENIKŐ:

- Egy 17. század eleji lutheránus prédikációs exemplum tárgy történeti háttére..... 27

SZŐKE KORNÉLIA:

- Egy 18. századi tudós barátság történetéhez (Dobai Székely Sámuel és Johann Balthasar Bernhold)..... 29

MODERN IRODALOM SZEKCIÓ

BUSKU ANITA ANDREA:

- Kajdátty Antal Baranya vármegyei követ levele az „Alvilágból”..... 37

HÜNLICH ROBERT:

- A 20. századi református egyháztörténet megírásának egyes lehetőségei, különös tekintettel a társadalomtörténettel való együttműködésre..... 48

NÉMETH GERGELY:

- Herczeg Ferenc *Bizáncának* szövegváltozatai II..... 52

NYIRI PÉTER:

- Jókai és a *Kalandor* (Gondolatok Jókai Mór *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* című regényének elemzéséhez)..... 57

SEREG MARIANN:

- A paródia születése..... 61

FILOZÓFIA SZEKCIÓ

HORVÁTH JÚLIA:

- A 21. századi nőtípus – az intermentalitás..... 69

HORVÁTH JÚLIA:	
A 21. századi nőtípus – történetkritikai elemzés III.....	73
KISS ÉVA:	
A motiváció fogalma David Hume erkölcsfilozófiájában.....	76
KISS ÉVA:	
Az általános nézőpont fogalma Hume morálfilozófiájában.....	79
KOCZKA SZILÁRD:	
Szupervencia mint episztemológiai alapállás.....	82
KOCZKA SZILÁRD:	
Lokális bázistények és az EPR paradoxon.....	87
TORMA ANITA:	
Én és én (Az „én” fogalmának néhány problémája a fenomenológiában).....	92
VÍG ANDRÁS:	
Tér és térbeliség egzisztenciál-hermeneutikai értelmezése Heidegger <i>Lét és idő</i> című írásában.....	95

SZÖVEGTUDOMÁNY SZEKCIÓ

A szekció elnöke:

Dr. Kecskeméti Gábor intézetigazgató egyetemi docens

Muzárium – Önérvényesítési stratégiák egy 19. századi folyóirat tükrében

A 19. század elején a formálódó irodalmi közélet hatalmi pozícióinak megszerzése és megőrzése érdekében két jelentős irodalmi személyiség – Szemere Pál és Bajza József – által kialakított önérvényesítési stratégiákat vizsgálom. Azok a stratégiai eszközök érdekelnek, amelyeket felhasználva Szemere és Bajza, az általuk külön-külön felállított kritikai normákat az egymással történő önérvényesítési törekvések következtében valamilyen irányba elmozdítják, illetve módosítják. Ehhez a két alkotó körül kialakult levelezést, valamint két folyóirat, az 1833-ban, Szemere szerkesztésében megjelenő Muzárium és a Bajza által szerkesztett Kritikai Lapok egyes cikkeit elemzem.

Szemere pozíciója a 19. század eleji irodalmi közéletben

Szemere az 1820-as évek végéig a legtöbb irodalmi vállalkozással kapcsolatba kerül. Ez egyrészt abból a pozícióból fakad, melyet az 1800-as évek legelején Szemere Kazinczy triászának leglelkesebb híveként, majd az évek folyamán barátjaként, s ösztönzőjeként tölt be. Ez a kapcsolat alapvetően meghatározza Szemere saját, az irodalmi közegben betöltött szerepéről való elképzelését. Az a tény, hogy Szemere a Kazinczy által felkarolt neológia ügyét Kölcseyvel együtt támogatja és védelmezi¹, megteremti számára annak lehetőségét, hogy pályájának indulására bizonyos fokú göggel és magabiztossággal tekintsen.

A másik meghatározó kapcsolat, mely kijelöli helyét a kor irodalmi életében a Kölcseyhez fűződő mély és termékeny szellemi és érzelmi közösség. Kölcsey rendkívüli elfogultsággal tekint barátja minden irodalmi megnyilatkozására. Levelezésükben² nyomon követhető az a végtelen lojalitás és érzelmi függő viszony, mely sok esetben elhomályosítja Kölcsey reális megítélését Szemere alkotói tevékenységéről. Kettőjük ilyen mértékű ragaszkodása egymáshoz természetesen maga után von bizonyos következményeket, és Szemere önmaga irodalmi működésére sem tekinthet ezek után tárgyilagosan.

Műveltsége és kiterjedt irodalmi kapcsolatai is tekintélyt szereznek neki az alakuló irodalmi közéletben. Több fiatal író őt keresi meg levelével, s kéri műveik megítélését, vagy alkotói pályájuk indulásához kérnek segítséget Szemerétől. Így tesz többek között (a majd kis idővel később Kisfaludy Károly köréhez csatlakozó) Toldy Ferenc is, aki 1822. április 6-án írt levelében Szemere „jóakarata és emlékébe” ajánlja magát egy kis költeménye kíséretében. Levelében Szemere költészetét így magasztalja: „T. Úr, gyönyörű poesiejeivel oly mennyei boldogságra emelt, hogy nem lehetem nem áldanom azoknak Olympból leszállt éneklőjüket.”³ Ebből látható Szemere befolyása az irodalomra, s véleménye jelentős az irodalmi közélet alakulását tekintve.

Az 1830-as évekig terjedő alkotói korszakának munkásságát⁴ szemlélve megállapíthatjuk azt, hogy egyfajta irodalmi propagandaember ő, aki széperzékének és ízlésének köszönhetően állandóan tele van ötletekkel, azonban ezek az ötletek legtöbbször gondolati síkon megrekednek. Érdekesnek tartom ide citálni Toldy Ferenc 1828. december 3-án barátjának, Bajza Józsefnek írt levélrészletét. Ez a levél hat évvel azután alkot véleményt Szemeréről és munkásságáról, miután először ajánlja magát az idősebb irodalmár figyelmébe, s halmozza el dicsérő szavakkal. Toldy ekkor már a főképpen fiatal írókból álló Aurora-kör egyik tagja, s a szervező irodalmi közélet lelkes agitátora. Így ír az idősebb literátorról: „De, barátom, melly nevetséges, az a Sz[emere]! Az ő minden munkáji félívet tesznek (lásd a H[and]buchot), s rólok még többet, vagy több melegséggel mondani-e! De ez a tehetetlenségnek következése, melly nála oly dicsvággal van öszvekapcsolva, millyen e földön még senkit sem bántott.”⁵ Ez az összehasonlítás azt tükrözi, hogy Szemere befolyása az irodalmi életre nem elhanyagolható, véleményének súlya van, a kezdő írók számítanak a segítségére, s mondhatjuk, hogy az 1820-as évek elejéig stabil pozíciója van az irodalmi közéletben, azonban az 1820-as évek végére a fiatal nemzedék térnyerésével megrendül helyzete, s literátori hiányosságai egyre inkább zavarni kezdik az ifjabbakat.

¹ [KÖLCSEY Ferenc, SZEMERE Pál], *Felelet a Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon úrnak*, Pest, Trattner János Tamás betűivel, 1815.

² KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái, Levelezés I, 1808–1818*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005; illetve KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái, Levelezés II, 1820–1831*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007.

³ Toldy Ferenc Szemere Pálhoz, Pest, 1822. április 6. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Szemere-Tár, 8. kötet, 63.

⁴ Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin Társulat, 1890, I–II.

⁵ BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, kiad. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969, 449 (BAJZA–TOLDY 1969).

Bajza József kritikusi pályája egy felismeréssel indul. Így ír 1829. június 4-én barátjának, Toldynak: „Eddig azt hittem, hogy én tudok igen keveset de minekutána Szentmiklósy, Kazinczy és Szemere (kik literatoraink mégis jelesebbjei) olly nagy, olly sűrű példájit adják a nemtudásnak azt kell hinnem, hogy bizonyos tekintetben [...] talán én is tudok annyit mint ők, s talán hármokkal is mernék [...] megküszdeni.”⁶ Ez tehát az a lehetőség, amelyben Bajza meglátja, hogy a „nemtudással” fel lehet, sőt fel kell venni a versenyt, és azt könnyűszerrel saját törekvéseihez tudja majd felhasználni. Stratégiai lépéseit is ennek jegyében teszi.

A Kritikai Lapokelső száma 1831-ben jelenik meg. *Vezérszavában* Bajza megfogalmazza azokat a kritikai normákat, amelyeket időszerűnek lát megteremteni irodalmunkban, és amelyek szigorúan kijelölik a lap feladatait⁷. A magyarországi kritika fejlődésének legnagyobb akadályaként a következőket fogalmazza meg: „Mi rette-günk a tudományos tribunáltól, utáljuk és gyűlöljük azt, istenünk az önfény, s a bálványozásnak vagyunk barátai. A helyett hogy az egyedül-üdvözítő, az igaz utat keresnök, a szív, a vérrokonság, hír és névgőz, a vallásbeli pártoknak s az emberi hiúság ezernemű csábjainak, mint annyi isteneknek, szobrokat emeltünk”.⁸ A részrehajlás és előítéletesség mellett a dilettantizmust és elvtelenséget is megemlíti a hazai irodalom problémájaként, ezért a legsürgetőbb feladatnak az igazságos, kemény és kérlelhetetlen kritika megteremtésére való törekvést látja.

Bajza legfontosabb stratégiai lépései közé tartozik az, hogy meg akarja magát mutatni, s majd ez juttatja fel őt az irodalmi élet vezető helyére. Egészen más megvilágításba kerülnek Bajzának a *Vezérszavában* megfogalmazott kritikai elvei, ha ismerjük 1829 augusztusában írt levélrészletét, melyben a készülő folyóiratról ad hírt Toldynak: „Agyon fogjuk verni mind ezeket a hunczfutokat; de az első kötetbe a nagy hírüket kell bántanunk, hogy a dolog lármát okozzon.”⁹ Érzékelhető, hogy nem csak figyelmet, népszerűséget akar, hanem Bajza az irodalmi közélet fókuszába kíván kerülni, mégpedig úgy, hogy arra a lehető legtöbb ember felfigyeljen. Úgy gondolom, hogy a határozott kritikai elveket, amelyeket Bajza megfogalmaz a *Vezérszavában*, s amelyeknek szükségességéhez nem fér kétség, nemcsak arra használja fel, hogy ezzel megteremtse irodalmunkban az elvárható kritikai szemléletet, hanem azoktól néhol eltérve saját érdekeit kívánja érvényesíteni, és hatalmat akar az irodalmi közéletben.

Szemere irodalmi pozícióját védő lépései

Szemerét a Kritikai Lapok megjelenésekor érzékenyen érinti, hogy Bajza, bár folyóirata Szemere kritikai lapjához, az Élet és Literatúrához hasonlóan az irodalomkritika népszerűsítésére és elfogadtatására esküdik fel, kihagyja őt azoknak a névsorából, akiket meghív lapjához, s látva a Kritikai Lapok sikerét meggondolatlan lépésekre szánja el magát. A Muzáriumot felhasználva Bajza ellen különböző cikkeket ír és készül kiadni, s azokat az írásokat, amelyeket a fiatal kritikus ellen készít, elnevezi „ellenbajzaságoknak.”

Ezeknek az írásoknak az eredménye: a Muzárium utolsó 55 oldala. Szemere Bajza különböző cikkeket és a Kritikai Lapok *Vezérszavát* teszi támadása középpontjába. A bemutatás szempontjából három csoportot hozok létre és az egyes csoportokba tartozó szövegeket együtt vizsgálom abból a szempontból, hogy alapvetően melyek voltak Szemere stratégiai lépései.

Az első csoportba azokat a szövegeket választottam, amelyeket Szemere Bajza már megjelent írásaiból közöl újra lapjában. Három Bajza szöveget emel ki abból a célból, hogy helyesírási és stiláris szempontból kijavítsa őket. Ez a három szöveg a *Vezérszó*, *Az epigramma theoriája* egy részlete és Bajzának a *Conversations-Lexiconi* pörhöz hozzászóló vitairata, a *Figyelmeztetés pesti könyvtáros Wigand Ottó Tudományi és mesterséges közönséges tárára* egy bekezdése. A *Vezérszót* teljes egészében közli, azonban a másik két szövegből csak kiragad egy-egy részletet, vagy bekezdést, látszólag véletlenszerűen. A javításokat, amelyeket a szövegeken eszközöl, zárójelben közli az adott mondatot követően, legyen szó a központosítás kiigazításáról, szóhasználati vagy stiláris helyesbítésről. Sokszor több lehetséges jó megoldást is közöl, ilyenkor a zárójelen belül sorolja fel javaslatait. Előfordul, hogy latin nyelven fűz megjegyzést a cikkekhez, és vannak olyan helyek is, ahol nemcsak megjegyzést fűz, hanem tanácsot is ad arra vonatkozóan, hogy hogyan kellett volna az adott szöveget helyesen megszerkeszteni. Véleményem szerint, mivel Szemere nem határozott meg konkrét kritikai elveket folyóiratában, a leg-alapvetőbb elméleti útját választotta annak, hogy Bajzának megmutassa, kivel áll szemben. A javításokkal, melyekkel teleszórta a fiatal kritikus szövegeit az volt a célja, hogy rávilágítson annak felkészületlenségére, nyelvészeti hiányosságaira és, hogy ezzel tudtára adja, előbb helyesen és világosan kellene tudnia írni ahhoz, hogy

⁶ BAJZA–TOLDY 1969, 462.

⁷ BAJZA József *Összegyűjtött munkái*, kiad. BADICS Ferenc, Bp., Franklin Társulat, 1899, 75–79.

⁸ *Uo.*, 75.

⁹ BAJZA–TOLDY 1969, 469.

olyan irodalmi tekintélyekkel vegye fel a harcot, mint ő. A latin nyelv használata pedig még inkább nyomatékosítja ezt, hiszen a tudomány nyelvén általános igazságokat fogalmaz meg Bajzával szemben.

Az ellenbajzaságok második csoportját a gúnyos és sokszor durva megjegyzéseket is tartalmazó írások alkotják. Szemere egy részről a *Vezérszót* és annak jellemző szavait, kifejezéseit és gondolatait parodizálja. Bajza kritikai elveinek a *Vezérszóban* megjelenő hívószavait állítja keresztüzzébe, s teszi nevetségessé azáltal, hogy bizonyos szófordulatokat állandóan és visszatérően ismételtet, és egyes szövegrészeket kifiguráz. Sokszor él például azzal az eszközzel, hogy a kiszemelt mondatok szavait felcseréli, annyiszor, amennyiszer a szavak száma variálhatóvá teszi őket. Nem derül ki azonban, hogy Bajzának a *Vezérszóban* megfogalmazott kritikai elveivel szemben Szemerének mi az álláspontja. Egyedül arra lehet következtetni, hogy nem ismeri el kritikusként, de még olyan méltó ellenfélként sem, akinek legalább nyelvészeti felkészültségével felvehetné a versenyt, s ezt leginkább a durvább paródiák, illetve ironikus megjegyzések jelezik. Ezek az írások klasszikus és bibliai utalásokat is tartalmaznak, amelyek másodlagos jelentésükben szintén Bajzának a képességbeli hiányosságaira világítanak rá. Ami azonban nyerssé teszi ezeket a szövegeket, az alapvetően Bajzának a rangbeli és irodalmi életben betöltött alacsonyabb helyzetére utaló áthallások. A „Ficzkó, jer; vond le saruimat!”¹⁰ kezdő mondat jelentésében rímel a gúnyos írások befejező felkiáltásra: „Lóra, katona; tehénre, hajdú!”¹¹ A nagyrészt latin és német szövegeket tartalmazó írásokkal véleményem szerint szintén műveltségét és stílusbeli fölényét akarja érzékelteni.

A harmadik csoportban lévő írás nem Bajza ellen készült, hanem Kölcsey Szemeréhez írt levele. Ez a záró szövege a Muzárionnak és egyben a Bajza elleni szövegekhez is kapcsolódik, hiszen ez az a levél, melyben barátja arra kéri Szemerét, szabjon határt indulatainak, emellett, a kritikai gondolkodásra alkalmatlan magyar irodalmi közéletéről is megírja lesújtó véleményét. Ezzel barátja tudtára adja, meggondolatlanság a Bajzával folytatott, nem kritikai megfontolásokon alapuló harca: „Kritika nekünk nem való. Kés gyermek' kezében; mellyel vagy maga vágja meg magát, vagy máson ejt gondatlanul sebet. Osztán a »gyermek sokszor gonosz is«, s mérgeben szándékosan is árt, nem lévén elég esze a »következőt előre ellátni.«”¹²

Szemerének a támadásaira nem késik sokat a válasz, a Kritikai Lapok negyedik kötetében Bajza megjelenteti Muzárión című, nagyon alapos és Szemerét jogosan és sok szempontból elmarasztaló bírálatát, mely sorra veszi a folyóiratban lévő cikkeket. Ez a bírálat sem mentes gúnytól és iróniától, de összességében a Bajza által felállított kritikai normákat veszi alapul, és lehetőséget teremt Bajza számára, hogy önmegvalósító és a kritikai normákat érvényesítő stratégiáját Szemerével szemben beteljesítse.

¹⁰ *Muzárión*, szerk. SZEMERE Pál, Pest, Hartleben Konrád Adolf, 1833/Új folyam, 456 (*Muzárión*).

¹¹ *Muzárión*, 460.

¹² *Muzárión*, 465–467.

A „miskolci nagykövet” életpályája

Bevezetés

Horváth Lajos a 19. század azon nagy egyéniségei közé tartozik, akik szinte egész életüket a helyi és országos közéletben töltötték. Horváth közszerepléseinek nem csekély idejéből jelen tanulmány az 1870-es évből foglalkozik. Ha közéleti tevékenységét kronológiailag osztjuk fel, akkor ez az időszak annak második harmadára esik. Választásom azért esett erre a harmadra, mert véleményem szerint az ehhez tartozó évek különös fontossággal bírnak mind Horváth Lajos, mind Miskolc, de – hozzátehetjük – az ország szempontjából is.

Ebben az időszakban lesz Horváth a város országgyűlési képviselője, politikai életének állandó szereplője. Az országban ekkor bekövetkező események, és a meghozott törvények helyi szinten való lecsapódása a város életében történt változásokkal együtt a polgári kibontakozás megindulását eredményezte. Írásom első részében bemutatom Horváth Lajos élet- és pályarajzát, majd a második részben az 1878-as miskolci árvízvető követő szerepvállalását.

Horváth Lajos élet- és pályarajza¹

Dr. Horváth Lajos 1824-ben született Alsózsoltán. A régi nemesség más képviselőihez hasonlóan ő is jogot végzett, majd ügyvédi vizsgát tett. Közéleti tevékenységének kezdete az 1840-es évekre esik, amikor is a politikai és irodalmi összejöveteleket tartó Major utcai tudós társaság tagja lett.² Az itt gyülekező fiatal miskolci értelmiségiek elégedetlenek voltak a fennálló feudális rendszerrel, annak gyors és határozott reformját akarták. Ennek érdekében saját maguk is tenni kívántak, először a vármegyei közgyűlés, aztán az országgyűlés fórumán. Ezekben az években Horváth két országgyűlésen is részt vett, az 1843/44-es diétán mint jurátus, az 1847/48-as utolsó rendi országgyűlésen pedig mint távollevő mágnás követe.

1848-ban ő hozta meg a pesti forradalom hírére Miskolcra,³ s lett az újonnan létesített Belügyminisztérium fogalmazója. A következő évben már Szemere Bertalan titkára, s mellette is maradt a szabadságharc leveréséig. Így került Aradra is, ahonnan sok értékes iratot (például a szegedi nemzetiségi törvény Szemere-fogalmazta tervezetét) hozta haza.⁴ Sok negyvennyolcastól eltérően ő nem emigrált, Orsovánál visszafordult. A megtorlás idején kezdetben bujdosott, de amikor titkártól lefelé a volt miniszteri tisztviselők is kegyelmet kaptak, letelepedett, s Miskolcon ügyvédi irodát nyitott.

A magánszolgálattal azonban nem elégedett meg, s amint lehetőség nyílt rá, ismét bekapcsolódott a helyi és az országos politikai életbe. 1861-ben tagja lett a városi közgyűlésnek, '65-től pedig három évre Miskolc déli választókerületét képviselte a parlamentben. Az 1866-ban megalakított Deák-párt híveként megszavazta a kiegyezést, s az uralkodó június 8-án történt megkoronázását követő nagy törvényhozási munkálatokból bőven kivette a részét. Különösen az igazság- és a pénzügyi, valamint a honvédelmi törvényjavaslatok vitájában tűnt ki. Mint képviselőházi jegyző a koronázás tényét rögzítő jegyzőkönyvet is ő szerkesztette. A hatévi kényszerűsünet után 1867-ben összeülő városi közgyűlésnek ismét tagja lett, és azután évtizedeken keresztül az is maradt. Az 1869-es országgyűlési választásokon a déli kerületben a Deák-párt színeiben 17 szavazattal veszített az esélytelenebb balközép jelöltjével, Mocsáry Lajossal szemben.⁵ (Ha figyelembe vesszük a kettejük közötti szavazatkülönbség alacsony számát, akkor joggal gondolhatjuk, hogy Horváth vereségéhez hozzájárult az a meglepő tény is, hogy a megboldogult Palóczy László lánya, Judit nyíltan Mocsáryt támogatta.)⁶ Azonban Horváth számára éppen ez a körülmény tette lehetővé, hogy még több helyi tevékenységet vállaljon (például ez év július 25-én alakult meg a Miskolci Ügyvédi Egylet, amelynek rögtön elnökévé választották).

Ezeknek a városi közszerepléseknek, pontosabban az általuk meghozott nagy népszerűségnek köszönhetően, hogy az 1872. évi képviselőházi választásokon szintén Deák-pártiként, de már az északi kerületben nyert mandá-

¹ Életének és pályájának vázlatára ld. általában: *A Pallas Nagy Lexikona*, IX, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1895, 383; *A Pallas Nagy Lexikona*, X, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1914, 287; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1896, IV, 1263; THURZÓ NAGY László, *Miskolci Lexikon*, Bp., 1965, I/A, 40–43.

² TÓVÁRI Judit, *Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917*, Nyíregyháza, Stúdium, 1997, 71.

³ RUSZOLY József, *Három borsodi örökgyógyó: Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla*, Miskolc, Felsőmagyarország Könyvkiadó, 1992, 22.

⁴ *Uo.*

⁵ THURZÓ NAGY, *i. m.*, 149.

⁶ TÓVÁRI, *i. m.*, 108.

tumát megszakítás nélkül hét cikluson keresztül képes volt megtartani. 1875-ben mint a Deák-párt és a balközép fúziójával létrejött Szabadelvű Párt jelöltje került be a parlamentbe, de 1878 áprilisában, szembekerülve a kormánypárt külpolitikájával, kilépett a pártból. A balkáni válság idején ugyanis nem értett egyet Bosznia és Hercegovina okkupációjával, és e lépést szintén elfogadhatatlannak tartó szabadelvű társaival az ekkor megalakuló Egyesült Ellenzék tagja lett. Ettől kezdve ellenzéki színekben jutott be a parlamentbe, s az egyházpolitikai kérdések kivételével a kormánypárt ellen szavazott. Az említett kérdésekben azonban a liberálisabb kormányfelfogást támogatta.

A parlamentben elsősorban az igazságügyi és a közigazgatási bizottságban dolgozott. Munkáját olyan magas szinten látta el, hogy már a fúzió előtt és után is felkínálták neki az igazságügyi miniszteri tárcát. Ezt viszont nem fogadta el, mert az igazságügyi rendezésben a Szabadelvű Párt hivatalos álláspontjánál konzervatívabb volt a saját elképzelése. Ellenezte az esküdtszék intézményének bevezetését, nem tartotta helyesnek a Királyi Tábla megszűnését, helyeselte ellenben az első perrendtartási törvényjavaslat módosítását.⁷

Az 1896-os választások előtt előbb vállalta a jelöltséget, utóbb azonban visszalépett, talán azért, mert értesült arról, hogy a király a Főrendiház örökös tagjává kívánja kinevezni. Ez két esztendővel később, 1898-ban meg is történt. Képviselő- majd főrendiházi tagsága és városi képviselőse mellett 1909-ig a Borsod vármegyei törvényhatósági bizottságban, sőt ezen belül az 1876. évi VI. törvénycikkkel létrehozott közigazgatási bizottságban is benne volt.⁸

A már említett Miskolci Ügyvédi Egylet mellett még számos civil szervezetben tevékenykedett hosszú éveken át. Köztük az egyik legfontosabb az 1873-ban létrehozott Miskolci Önkéntes Tűzoltó Egylet, amelynek tagjai 1878. január 11-i közgyűlésükön egyhangúlag elnökükké választották.⁹ Említést érdemel még az 1845-ben megnyílt Miskolci Takarékpénztár, amelynek szintén elnöke, és a Miskolci Nemzeti Színház Rt., amelynek igazgató választmányi tagja volt.¹⁰

Amellett, hogy politikai és polgári intézmények megbecsült tagjaként tevékenykedett, szoros emberi kapcsolatokat is ápolt. Jó barátja volt Losonczi Farkas Károly, akit az 1872. július 4-én tartott tisztújító közgyűlésen az ő javaslatára választottak meg egyhangúlag polgármesternek.¹¹ Talán a legbensőségesebb kapcsolat Lévy Józsefhez fűzte, akiről végrendeletében sem feledkezett meg: élethossziglan évi 800 koronát hagyományozott rá.¹² Levelezett Arany Jánossal, akivel első országgyűlési képviselőse idején került kapcsolatba,¹³ és gróf Apponyi Alberttel,¹⁴ aki az 1878-ban megalakult Egyesült Ellenzéket vezette.

Utolsó éveiben a nagypolitikától visszavonultan Miskolcon, az Avas alatt, Mindszent utcai házában élt. 1910-ben Miskolc törvényhatósági jogú város díszpolgárává választották. 1911. március 12-én, nyolcvanhét esztendőskorában hunyt el. Március 15-i temetése a város történetében az egyik legnagyobb volt.¹⁵ Síremléke az Avas domboldaláról, a régi református templom közeléből néz le a városra, amelynek szolgálatára szinte egész életét feltette.

Horváth Lajos és a miskolci árvíz¹⁶

1878. augusztus 31-re virradóra Miskolcot szörnyű természeti csapás sújtotta. A várostól északra és nyugatra fekvő hegységekben ritkán előforduló mértékű éjszakai felhőszakadás hajnalra előbb a Pece bedegvölgyi és bábonyi-bérci ágát duzzasztotta fel, utóbb a Bükk Tatar-árok menti magaslatairól, valamint az Erenyő- és a Lyukó-völgyből a Szinva is hatalmas mennyiségű vizet hozott le. Az így keletkezett árvíz a település nagy részét romba döntötte, óriási károkat okozva emberi életekben, állattenyésztő és növénytermesztő gazdaságokban, illetve ingó és ingatlan vagyonokban egyaránt.

Augusztus 31-én a pusztítás nyomainak eltüntetésére a város egész lakossága megmozdult. Soltész Nagy Kálmán polgármester első hivatalos intézkedése az volt, hogy délután 5 órára összehívott 30 városi képviselőt, egyrészt azokat, akik korábbi nehéz helyzetekben már kiténtek helytállásukkal, másrészt azokat, akiket kisebb

⁷ SZENDREI János, *Miskolcz város története és egyetemes helyirata*, Miskolc, 1911, IV, 282.

⁸ TÓVÁRI, *i. m.*, 107.

⁹ SZENDREI János, *Miskolcz város története és egyetemes helyirata*, Miskolc, 1911, V, 482.

¹⁰ TÓVÁRI, *i. m.*, 103.

¹¹ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1902/a. 1 kötet.

¹² Ld. Horváth Lajos végrendeletének nyomtatott részlete. Közli: DOBROSSY István, *Miskolc írásban és képekben*, III, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1996, 56.

¹³ *Uo.*, 54.

¹⁴ DOBROSSY István, *Miskolc írásban és képekben*, I, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1994, 62.

¹⁵ *Uo.*, 39.

¹⁶ A fejezet megírása a következő levéltári források alapján történt: B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1902/a, 7. kötet: 139., 144., 181. jkv. sz. Illetve B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1902/a, 8. kötet: 22. jkv. sz.

mértékben ért a csapás, s így segítségnyújtásukkal számolni lehetett. Az ily módon létrehozott ideiglenes „vészbizottság” azonnal átvette az addig eljáró és a legalapvetőbb teendőket ellátó hatóságtól.

A Horváth Lajos is alkotta bizottság elhatározta, hogy legelőször is a víz lefolyását lehetetlenné tevő akadályokat távolíttatja el és a működésképtelenné vált közlekedést állíttatja helyre. Mindehhez kevés volt a helyi munkára fogható ember, ezért a vármegyei alispánt és az itt állomásozó katonaság vezetőjét kérte fel munkaeelő biztosítására. Az alispán 500 környékbeli lakos berendelésével, a tábornok pedig az összes nélkülözhető katonája átengedésével tett eleget a kérésnek. A vészbizottság az elsők között hozta meg azt a döntését is, hogy amíg nincsenek a torlaszok elbontva és a közlekedési vonalak összekötve, addig munkás magánszemélyeknek nem dolgozhat. A munkálatok egy időben több helyütt folytak, ezért szükség volt azok felügyeletére és vezetésére, amire a bizottság több résztvevője, élükön Horváth Lajossal, önként vállalkozott. Ők polgári biztosként a torlaszoknál tartózkodtak, s onnan rendelkeztek a munkálatokról és a munkásokról. Az ő tudtukhoz és engedélyükhöz volt kötve a torlaszokban talált tárgyak elvitele is.

Az egri érsek, Dr. Samassa József igen jelentős, 5000 Ft-os adományával szeptember 1-jén indult meg Miskolc város számára az a heteken keresztül tartó adakozás, amely a legkülönbözőbb jogi és magánszemélyektől, a legváltozatosabb formában és mennyiségben érkezett. Szeptember 5-én hozta magával Horváth Lajos a fővárosból a kormány képviselőjét, báró Wenckheim Béla király személye körüli és belügyi minisztert. A miniszter többek között az országgyűlési képviselők kalauzolásával két órán keresztül járva a várost, szembesült annak nyomorúságos állapotával. A látottak akkora hatást gyakoroltak rá, hogy a kormány által már korábban a megyei alispánhoz kiutalt 2000 Ft-on túl tanácsosa útján további 3000 Ft-ot küldött Miskolc számára.

A miniszter illetékes helyen azt is elintézte, hogy a helyben elszállásolt, de az árvíz által kiöntött, s innen elvezényelt katonaságból egy zászlóalj itt maradjon, és segítsen a munkálatokban. Az országgyűlési képviselőknek azt is sikerült elérniük, hogy ígéretét adja, az őt kiküldő kormánynak a várost ért pusztulásról és kárról a legvalóságosabban számol be, s a maga részéről pártolni fogja a képviselőtestület esetleges kérelmező feliratait. E nap délutánján terjesztette be a vészbizottság a közgyűlés elé lemondását, egyúttal arra kérve a testületet, hogy helyébe egy állandó és teljhatalommal felruházott bizottság kerüljön.

A megválasztott állandó „árvízbizottságba” az ügyben már vészbizottsági tagként és országgyűlési képviselőként is sokat tett Horváth is bekerült. Az új bizottság még az este munkához látott, s azon túl, hogy a megkezdett munkálatok folytatása mellett döntött, elrendelte a Szinva és a Pece teljes medrének megvizsgálását és a bennük lévő akadályok elhárítását. Az irreális bérkövetelések megszüntetésére rögzítette a napi munkabér összegét. Az árvízbizottság a későbbiekben is az általa, vagy a képviselőtestület által legfontosabbnak ítélt kérdések ügyében intézkedett. Így a Szinva és a Pece partjainak, medreinek szabályozásáról, illetve mélyítéséről, a város belsejében lévő vízimalmok eltávolításáról, illetve megvételéről. Abból a célból, hogy a jövőben ilyen és ehhez hasonló veszélyeknek a város ne legyen kitéve, a település egész területére vonatkozóan rendezési tervet és költségvetést készítettek.

Talán a legkényesebb feladata az ország szinte minden részéről összegyűlt könyöradományok elosztása volt. Ennek megoldására saját soraiából egy albizottságot küldött ki, amely a rászorultakról készített összeirási íveket felülvizsgálta, s elkülönítette egymástól a már segélyezettek és a segélyben még nem részesültek íveit. A szétválasztás után a segélyre igényt tartó károsultakat nyolc osztályba sorolta be az őket ért kár függvényében. Az adományok elosztása végül ezen osztályrend alapján történt meg.

Az állandó árvízbizottság megbízatását és a ráruházott teljhatalmat 1879. március 10-én adta vissza a közgyűlésnek. Feladatának teljesítéséért a képviselőtestület elismerését és köszönetét fejezte ki a bizottság minden egyes tagjának, a polgármester pedig közülük néhány társával együtt Horváthot külön is kiemelte.

Záró gondolatok

A jelen tanulmány által meghatározott korban, Horváth Lajos munkásságának időszakában Magyarországon két, egymástól gyökeresen eltérő rendszer követte egymást. Az „önkény uralma” alatt csupán korlátozottan működhetett a város közgyűlése. A kiegyezés ebben (is) jelentős fordulatot hozott, hiszen azt követően évről évre összeülhetett a képviselőtestület. Horváth Lajost az 1861-től 1880-ig működő városi gyűlések mindegyikének tagjává választották. Ezek közül 1861-ben volt először és utoljára úgy testületi tag, hogy ne lett volna egyben országgyűlési képviselő is. Ebben az évben a közgyűlés inkább helyi feladatok elvégzésével bízta meg, talán az egyetlen pesti kiküldetését leszámítva. Már ekkor sok szerepet vállalt, amivel kiérdemelte a képviselőtestület bizalmát, hiszen például a képviselői bizottmány tagjává és az árvatörvényszék elnökévé választották. 1865-ben országgyűlési képviselő lett, amit szintén helybeli köz- és magánszolgálatának (konkrétan: ügyvédkedésének) köszönhetett. 1867-ben nyílt először alkalma, hogy a városi grémium megbízásából országos fórumon képviselje a helyi ügyeket. Azt mondhatnánk, hogy ő lett Miskolc pesti követe, különösen, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a mellette lévő, és vele ellentétben gyakran változó déli választókerületi képviselővel szemben inkább őt kérték fel az ügyek vitelére. A felkéréseknek, ha csak tehette, mindig készséggel eleget is tett. Mindez

azonban nem jelentette azt, hogy ne teljesített volna továbbra is szívesen helyi szolgálatot a közgyűlésben. Önként és kérelemre vállalt feladataiért a képviselőtestület újra meg újra kifejezésre juttatta köszönetét és elismerését, amit több ízben is jegyzőkönyvbe foglalt.

Az 1871. január 16-i közgyűlésen került sor az új városháza ünnepélyes megnyitására és átadására. Itt az elnöklő főbíró kifejezte háláját és elismerését mindazok iránt, akik közvetve vagy közvetlenül hozzájárultak Miskolc új közházának felépítéséhez. A Lónyay Menyhért pénzügyminiszternek megadott kötelező tisztelet után Losonczi Farkas Károly rögtön Horváth Lajost említette „nem kevésbé felhangzott eljenzések között”, mint akinek értékes befolyása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a ház egyáltalán megépítésre kerülhessen. Ez az eset még egy adalék ahhoz, hogy Horváth Lajos sokirányú helybeli munkássága mekkora megbecsülésnek örvendett a kortárs városi képviselők és polgárok részéről, még közéleti szerepvállalásának egyetlen harmadában is. Országos, megyei és városi politikai tevékenységének egésze talán joggal tarthatna igényt egy monográfia megírására az utókor részéről.

Csengery Antal és az egységesített Pesti Hírlap

A Kossuth által alapított Pesti Hírlap 1844 nyarán került a centralisták kezébe. A lap szerkesztését 1844. július 1-jétől 1845. június 31-ig Szalay László, míg 1845. július 1-jétől 1848. december 31-ig Csengery Antal látta el. A centralista Pesti Hírlappal kapcsolatban még számos kérdést nem válaszolt meg a szakirodalom. Ezek közül most egyről, Csengery Antal szerkesztési elveiről szeretnék értekezni.

Csengery Antal a Pesti Hírlap szerkesztésekor vallott szerkesztési elveiről *Írói munkásságom* című művében így számol be: „...törekedtem a lapnak nem csak elveiben szoros következetességet, hanem styl tekintetében is bizonyos egyöntetűséget, csint és szabatoságot adni, kiküszöbölve azt a rethori dagályt, mely politikai irodalmunkat azelőtt jellemezte”. Csengery ilyen irányú törekvéseit azzal magyarázta, hogy „a szerkesztő, ha föladatának teljesen meg akar felelni, kénytelen fölolvadni lapjában, s én a legkisebb apróságokra is kiterjesztém figyelmet, írtam ujdonságot, irodalmi értesítőt, színi kritikát, külföldet, olykor megyei tudósítást Pestmegyéből. Azt hittem, a hírlap apró részletei, olykor egyes jegyzetek, szóval egész szelleme által szintugy hat, mint egyes nagy cikkei által.”¹ Az idézett szövegrészből egyértelműen kiténik, hogy Csengery a lapban megjelent írásokat elvi és stílus szerinti szempontból egységesíteni igyekezett, és ezt a törekvését a lap minden rovatára kiterjesztette. Arról azonban, hogy ez az egységesítés milyen mértékű volt, nem ír egyértelműen a szerző.

A korabeli sajtóorgánumok szerkesztői gyakorlatában az elvi egységesítés nem volt ismeretlen fogalom. Erre következtethetünk Csengery későbbi szerkesztőtársának, Kemény Zsigmondnak egyik 1847-ben a lapban megjelent cikkének szövegéből: „A’ journalistica nem mozaikműveket készítő intézet, nem eszméket lenyomtató gép. Egy hírlapot szerkeszteni annyi, mint szint, elevenséget, életet, irányt adni annak. Itt a’ legcsekélyebb közlés is, a’ helyett, hogy csupán mechanikai összeállítás és holt anyag volna, megelevenül a’ szellem által, munkás tagjává válik a’ társaságnak, hová fölvetetett, ’s hol minden sor — a’ kinevezéseket és hirdetésekét kivéve — fővény-szemeket hord azon épületek’ felállítására, mellyeknek alapterveit a’ vezércikkek közlik.”² Jól látható, hogy Kemény szerint is a szerkesztő feladata az, hogy minden szempontból meghatározza a lap irányvonalát, és úgy illeszse össze a lapban megjelenő írásokat, hogy azok megelevenedjenek „a’ szellem által”, és a vezércikkben kifejtett alapelvek alátámasztására szolgáljanak. Ugyancsak az elvi egységesítésre utaló nyomokat találunk Kossuth Lajos és Landerer Lajos 1840. december 31-én a Pesti Hírlap szerkesztéséről született megállapodásában is, melyből kiderül, hogy a lap irányítását Kossuth, mint szerkesztő teljes jogkörrel végezheti, ebbe Landerer nem szól bele, de a közlésre méltó és illő hangnemben írt cikkeket a szerkesztőnek akkor is meg kell jelentetnie, ha véleményével nem egyeznek meg. Kossuthnak azonban jogában áll az ilyen cikkeket megjegyzésekkel kísélni, vagy más közleménnyel ellensúlyozni.³ Az, hogy Landerernek ki kellett kötnie, hogy Kossuth köteles publikálni az elveivel nem egyező eszméket tartalmazó, de megfelelő modorú cikkeket, valamint, hogy Kossuth ilyen esetekben jelezhetette, hogy nem ért egyet a cikkek tartalmával, mutatja, hogy Kossuth is elvi egységesítésre törekedett a lapban megjelenő írások esetében.

Kossuth egyértelműen a rendi reformellenzék által hirdetett elvek szellemében szerkesztette lapját, Csengery Antal szerkesztői elveinek eszmei háttere azonban a körülmények alakulása következtében változott az idők folyamán. Csengery szerkesztői tevékenységének első szakaszában centralista elvek alapján szerkesztette a lapot, egészen az 1845. november 18-án tartott ellenzéki értekezletig, melyen a résztvevők többsége amellől foglalt állást, hogy az ellenzék erőit jobban össze kell fogni és ennek érdekében a Pesti Hírlapnak az ellenzék közös lapjává kell válnia. Mindezek után a konferencia eltiltotta a lapot a centralista eszmék hirdetésétől, Eötvös Józsefet és Trefort Ágostont pedig a lapban való publikálástól.⁴ Csengery a Pesti Hírlap 1846. január 1-jei számában⁵ közös ellenzéki programot tett közzé, melyben a centralistákra erőszakolt döntést a következőképpen ismertette: „Illy viszonyok közt, mondom, midőn azt kell tapasztalnunk, hogy az ellenzéknek e’ lapon kívül még mindig nincs más organuma: a’ közjó’ érdekében szükségessé vált, hogy addig, míg az imint érintett viszonyok nem módosulnak, a’ központosítás’ kérdésének általános tárgyalását, az ellenzék’ ez organumában, elhalasszuk.” A centralisták tehát nem lemondtak eszméik terjesztéséről és tárgyalásáról, hanem csupán a kényszerítő körülmények és a közös cél érdekében némileg háttérbe tolták azokat a lapban. Azt, hogy a centralisták továbbra sem

¹ CSENGERY Antal, *Írói munkásságom* = CSENGERY Antal, *Közgazdasági és közmívelődési dolgozatok*, Bp., Kilián Frigyes, 1884, V (Csengery Antal összegyűjtött munkái), 421–422.

² KEMÉNY Zsigmond, *Időjelek V*, Pesti Hírlap, 1847. október 12, 983.

³ Vö. KOSÁRY Domokos, *Kossuth Lajos a reformkorban*, Bp., Osiris, 2002 (Millenniumi Magyar Történelem, Életrajzok), 208.

⁴ *Uo.*, 353.

⁵ CSENGERY Antal, *Pest, jan. 1-én 1846*, Pesti Hírlap, 1846. január 1, 805.

hagytak fel eszmék népszerűsítésével, és csak a Pesti *Hirlap*ba nem írtak – egy ideig – centralista szellemben, mutatja az is, hogy 1846. elején Eötvös József egy kötetbe szerkesztve kiadta az az ideig a lapban megjelent cikkeit,⁶ míg Szalay László szintén könyv alakban mutatta be a közelmúlt legjelentősebb angol és francia politikusait.⁷ A centralisták által az ellenzék többi részének tett engedmények hatására enyhülni kezdett a viszony Csengeryék és a nemesi reformellenzék között, amit abból is leszűrhetünk, hogy a soron következő, 1846. februári ellenzéki értekezlet újra engedélyezte Eötvösnek és Trefortnak a lapban való publikálást.⁸ Ezután nem sokkal pedig már Csengery is elérkezettnek látta az időt, hogy visszatérjenek a centralista eszmék hirdetéséhez a Pesti Hirlap hasábjain.

Fenyő István szerint körülbelül egy évig „a lap árnyékává vált régebbi önmagának,”⁹ mivel a lap vezető publicistái közül többen egyáltalán nem, vagy csak áljel alatt írhattak a lapba. Fenyő Istvánnak igaza van a színvonalcsökkenés kérdésében, azonban a centralistáknak nem nagyon volt más választásuk, ha meg akarták akadályozni a lap elsorvadását, mint az, hogy engedményeket tegyenek a nemesi reformellenzéknek, hiszen 1845. közepére a lap előfizetőinek száma körülbelül 500-ra esett vissza. A kompromisszum hatására azonban a példányszám 1847. májusában már 3400 körülire emelkedett¹⁰, míg 1848. márciusára ismét elérte a Kossuth szerkesztése alatti ötezret,¹¹ úgy, hogy a centralisták közben visszatérhettek eszmék hirdetéséhez is, amit az bizonyít, hogy a lap 1847–’48-as számaiban már számos olyan cikket olvashatunk, mely centralista szellemben íródott. Lehet, hogy a lap színvonala egy évre visszaesett, azonban ezen az áron ez idő elteltével már jóval több emberhez jutottak el a centralista eszmék, mint ezt megelőzően, és a tovább emelkedő példányszámot látva arra következtethetünk, hogy ezek az elméletek ekkor már sokkal elfogadottabbak voltak, mint korábban, vagyis Csengery taktikázása és a centralisták állásainak átmeneti feladása megérte az áldozatot. A csoportosulás főbb célkitűzéseit maga Kossuth is elfogadta március 3-ai beszédében és felirati javaslatában, majd ennek eredményeképpen jött létre az első parlamentnek felelős magyar kormány is.

Csengery tehát 1844. július 1-jétől 1846. januárjáig, majd kb. 1847 elejétől 1848. március 15-ig vezette centralista szellemben a lapot. A közben eltelt egy év alatt az 1846. január 1-jei cikkben megfogalmazott elvek alapján szerkesztette a Pesti Hirlapot. A forradalmat, illetve az áprilisi törvények szentesítését követően a centralisták főbb követelése megvalósultak, így szükségtelessé vált ezek további hirdetése, vagyis a csoport tagjainak új célokat, Csengerynek pedig új szerkesztési elveket kellett találnia, mely változásokat az egymást sűrűn követő események is sürgették. Az időszak történései hatására, a centralisták különböző, és egyben személyiségüknek leginkább megfelelő utakat választottak. Trefort és Eötvös Lamberg meggyilkolása után külföldre távozott, Szalay diplomáciai küldetésben a bukásig szolgálta a forradalmat, majd önkéntes száműzetésbe vonult, míg Csengery és Kemény Magyarországon maradtak és békepártiakként ugyan, de szolgálták a forradalom ügyét még a Pesti Hirlaptól való távozásuk után is.

Látható tehát, hogy Csengerynek voltak nehézségei az általa hirdetni próbált eszmék elfogadtatásával, elsősorban nem fő munkatársaival – Eötvössel, Szalayval, Treforttal – szemben, hiszen ők voltak azok, akik korábban, még Csengerynek a Pesti Hirlap élére kerülése előtt kidolgozták ezen elméletek alapjait, hanem az ellenzék más töredékeivel szemben. Ezenkívül arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a lap közeli munkatársai között is voltak olyanok, akiknek elvi hovatartozása legalábbis kérdéses. Itt elsősorban Kemény Zsigmondra kell gondolnunk, aki egyes irodalomtörténészek szerint nem vált teljesen centralistává a velük való együttműködés során; a lap *Fővárosi Ujdonságok* rovatát vezető Pálffy Albertre, aki később a radikális Marcius Tizenötödike szerkesztője lett; a Széchenyi köréhez tartozó Kovács Lajosra; valamint Irányi Dánielre, aki az emigrációban a szabadságharc történetéről írott munkájában¹² sokkal inkább mutatkozik Kossuth pártinak, mint centralistának. Irányival kapcsolatban azonban kérdés, hogy a szóban forgó kötetében kifejtett elvek hirdetésében mennyire játszottak közre az emigráció propagandisztikus törekvései.

Az elvi egységesítés kérdéséről most térjünk át a stílus egységesítésének kérdésére. Csengery az *Írói munkásságom* korábban általam idézett szövegrészében a rhétori dagály lapból történő kiküszöböléséről beszél. Itt minden bizonnyal arra a magyar publicisztikai életben még mindig népszerű barokkos stílusra gondol, melyet már Kossuth is émelyítőnek talált.¹³ A centralistáknál ez az arány megfordult, és ők már csaknem minden eset-

⁶ EÖTVÖS József, *Reform*, Pest, 1846.

⁷ SZALAY László, *Státuszérfiak és szónokok könyve*, Pest, 1846.

⁸ Vö. KOSÁRY, *i. m.*, 354–355.

⁹ FENYŐ István, *Vezércikkek a centralista Pesti Hirlapban (1844–1845)*, ItK, (100)1996, 40–65.

¹⁰ [B.] Kemény Zsigmond [B.] Jósika Miklósnak, Pest, 1847. május 11. = KEMÉNY Zsigmond *levelezése*, kiad. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi–ELTE, 2007, 103–104.

¹¹ BARLA Gyula, *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, Bp., Akadémiai, 1970, 148.

¹² IRÁNYI Dániel–CHASSIN Charles-Louis, *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*, ford. SZOBOSZLAI Margit, kiad., bev., jegyz. SPIRA György, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó–Optika, 1989.

¹³ Vö. KOSÁRY, *i. m.*, 215.

ben észérvekkel igyekeztek meggyőzni az olvasókat igazukról. Mindemellett jellemzőjük volt, hogy elgondolásaikat tudományos és elméleti alapokra helyezték, és elképzeléseiket sok esetben nem a magyar viszonyokból vezették le, így eszméik jórészt megfoghatatlanná váltak náluk rendszerint kevésbé művelt kortársaik számára, akik stílusukat túl száraznak, tudományoskodónak érezték. Részben ennek is volt köszönhető a lap példányszámának korábban már említett drasztikus csökkenése.

Csengery az általa favorizált szónoki stílusról részletesen szól Szalay László *Szónokok és státusférfiak* című kötetéről írt *Irodalmi ismertetőjében*.¹⁴ Mivel a korabeli Magyarországon a szónoki és publicisztikai stílus még nem vált el élesen egymástól, Csengery itt olvasható megállapításai minden valószínűség szerint a folyóiratokban megjelenő írásokra is érvényesek. A cikkben Csengery Benjamin Franklin szónoki stílusáról elmélkedik, és példaként állítja őt a magyar politikusok elé.

„1747-ben Franklin, mint philadelphiai követ, tagja lett a 'képviselők' gyűlésének. Befolyása a 'képviselők' gyűlésében növekedett mindegyre. Ezen befolyás nem volt hatalmas szónoki tehetségek' eredménye; ő csak ritkán szólott, 's beszédeit soha sem dolgozta ki előre. Szónoklata csak egy sentenciából, valamely jól előadott történetecskéből állott. Modora egyszerű volt és szelid; szabatos és cifraság nélküli, mint írásai. Ezen egyszerű modorral 's átható és biztos ítélőtehetségével képes volt legékesenzőlőbb 's leghamisabb elleneit megzavarni, 's barátai' számára nyerni meg a 'pártatlanok' véleményét. Egyes észrevételkék által semmivé tette a 'legfényesb szónoklatot, 's eldöntő befolyással volt a' leglényegesebb kérdésekre. Boldog Franklin, hogy nem ült a' magyar tanácskozó termekben, hol a' szót rendesen többre becsülik az eszménél.”¹⁵

Csengery kívánatos publicisztikai stílusról alkotott nézeteit köztudottan főbb dolgozó társai is osztották, így nem valószínű, hogy problémát jelentett számukra ezen elvek követése. Az *Írói munkásságomban* említett stílus-egységesítő törekvések célpontjai így minden bizonnyal csak a lap levelezői és időleges munkatársai lehettek, amit egyébként több, a lapban olvasható olyan cikk is bizonyít, melyben a szerkesztő, vagy valamelyik belső munkatársa a levelezők által beküldött írásoknak csak rövid kivonatát közli.

Elképzeltető azonban, hogy Csengery a stílus-egységesítést tágabban értelmezte, mint az eddig elhangzottakból kitetszik, és egyfajta nyelvjárástani, helyesírási egységesítést is értett alatta, amit már csak azért is megtehetett volna, mert a korban még nem létezett egységes köznyelv és helyesírás. Ez a lehetőség azért is megfontolandó, mert a Csengery által köztudottan általánosítani kívánt újságírói névtelenség csak egységes helyesírással és dialektológiai sajátosságokkal lett volna maradéktalanul megvalósítható. Erre látszik utalni a lapnak az a sajátossága, hogy *ü* betűt csak elvétve használnak a nyomtatás során, helyette rendszerint *u* betűt alkalmaznak. Ennek az eljárásnak valószínűleg az az oka, hogy több olyan magyar nyelvjárás létezik – többek között a Csengeryé is – melynek hangkészletéből teljesen, vagy részben hiányzik az *ü* hang, így annak beszélői rendszerint írásban és szóban egyaránt *u* betűt illetve hangot használnak a köznyelvi *ü* helyén. Azok a személyek pedig, akik köznyelvi hatásra – vagy mivel a korban nem volt köznyelv, más nyelvjárások beszélőivel való érintkezés hatására – megpróbálják írásban használni az *ü* betűt, általában rosszul alkalmazzák azt, és mivel nem érzik, hogy pontosan hol is kellene ezt a betűt használniuk az *ü* helyett, össze-vissza, mindenféle rendszer nélkül alkalmazzák az *ü* és az *u* betűt. Ez a jelenség figyelhető meg Csengery egyes később megjelent műveiben is, és valószínűleg ez lehet az oka annak, hogy a *Pesti Hirlapban* rendszerint csak *u* betűket alkalmaztak, hiszen csak így lehetett megakadályozni, hogy fény derüljön egyes névtelen, vagy jellel ellátott cikkek szerzőinek kilétére.

Az itt felsorolt okok arra készítettek, hogy megvizsgáljam a Pesti Hirlap cikkeit, hátha találok bennük más nyelvi elemeket is, melyek arra utalnak, hogy Csengery egységesíteni igyekezett volna a lapban használt helyesírási és nyelvjárás jelenségeket, azonban több erre mutató jelet nem találtam. A lapban számos olyan, egyértelműen egy-egy adott személyre utaló dialektológiai, helyesírási, szóhasználati, igeidő-használati, és egyéb nyelvi elemeket érintő sajátosságot fedeztem fel, mely azt bizonyítja, hogy még ha Csengerynek valóban szándékában is állt egységesíteni a lapot ebből a szempontból, nem sikerült azt maradéktalanul megtennie.

Csengery Antal tehát a Pesti Hirlap élén töltött idő alatt igyekezett elvi és stílus szerinti szempontból egységes irányt adni a lapnak, azonban a kedvezőtlen körülmények miatt nem sikerült ezt a törekvését minden ízében megvalósítania. Ennek a sikertelenségnek azért kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk, mert így lehetőségünk nyílik a lapban nagy számban található aláíratlan, vagy csak jellel jelölt cikkek egy jelentős részének szerzőjét azonosítani. Az azonosítást már csak azért is meg kell kísérelnünk, mert ahogyan azt korábban láthattuk, Csengerynek az elvi egységesítést sem sikerült teljes egészében végrehajtania, így előfordulhat, hogy az aláíratlan, vagy csak jellel ellátott cikkek szerzőinek feltárása, illetve ezen cikkek részletes elemzése során olyan árnyalatnyi eltérésekre bukkanhatunk az ellenzéken, illetve magán a centralista körön belül, melyekről eddig nem volt tudomásunk, és melyeken keresztül jobban megérthetjük a kor eseményeit.

¹⁴ CSENGERY Antal, *Státusférfiak' és szónokok könyve – Szalay László által*, Pesti Hirlap, 1848. február 6, 1031.

¹⁵ *Uo.*

Kvantitatív módszerek alkalmazhatósága sajtónyelvi szövegek stilisztikai elemzésében

Kutatásom választott témája napjaink sajtónyelve stilisztikai és szövegtani sajátosságainak elemzése különféle módszerek segítségével. A téma interdiszciplináris, hiszen a sajtó vizsgálatát két tudomány is végzi. Az egyik a történelem, amelynek számára a sajtó a források egy csoportját képezi, éppen ezért az országos napilapok fontosak a történettudomány számára. A másik tudományág az irodalom, ennek szempontjából a sajtó az irodalmi élet egyik fontos szervezője. Az idők során számos irodalomtörténész és irodalmár foglalkozott a sajtó és az irodalom kapcsolatával. A sajtó, ha nem is irodalmi céllal és gyakran nem irodalmi eszközökkel, de észrevétlenül is közönséget nevel az irodalom számára.¹ Kérdés persze, hogy ez napjainkban is így van-e.

Szövegtani, stilisztikai és kvantitatív eljárással kívánom megvizsgálni a hagyományos publicisztikai írásokat a rendszerváltás évétől napjainkig. A kiválasztott korpuszon azt szeretném bemutatni, hogy milyen változások érték a sajtónyelvet ebben az időszakban. A vizsgálati anyagból a felhasznált módszerek segítségével választ kaphatunk arra, hogy a sajtónyelv és a sajtónyelvi stílus változásának pusztán nyelvspecifikus okai vannak, vagy ezenkívül befolyásolják a társadalmi, irodalmi, művészeti stb. folyamatok is.

A téma sokszínűsége és sokféle értelmezhetősége miatt szükség van egy olyan objektív módszerre is, amely az alaphipotéziseket nemcsak empirikus módon bizonyítja. Ez az eljárás a stilisztikai statisztika elve és módszere. A statisztikai módszer azonban csak segédeszköz a vizsgálatok és a feltevések alátámasztására. A statisztikai módszerek segítségével egyes nyelvi változások felmérése is lehetővé válik. Az elmélet lényege az, hogy a szöveg különböző mérhető tulajdonságainak számértékeivel képet adjunk arról, hogyan választ a cikk írója a szókincs elemeiből. A választás rendszerének felderítésével hozzájuthatunk a műfaj specifikumainak megértéséhez is.²

Az irodalmi elemzést végzők is egyre gyakrabban alkalmazzák munkájuk során a statisztikai módszereket.

A kutatók ezzel az eljárással a minőségi elemzést kiegészítik a mennyiségi elemzéssel, mely lehetővé teszi, hogy a szubjektív megállapítások mellé egzakt szám adatok kerüljenek.³ A felsorolt okok miatt kell stilisztikai minőségi vizsgálataimat mennyiségi mutatók rendszerévé átalakítani. „A nyelvi művek kvantitatív vizsgálatának az az alapja, hogy minden egyes nyelvi alkotás egyedi, más alkotásra nem jellemző mennyiségi mutatókkal rendelkezik.”⁴

A kvantitatív vizsgálatban azt az elvet vettem alapul, hogy a szöveg alatti nyelvi szintek elemeinek mennyiségi leírása jellemezheti a sajtónyelvet nyelvi gyakoriság szempontjából, de jellemzi a sajtónyelvi szövegeket is, hogy milyen elemek, milyen eloszlásban és mennyiségben fordulnak elő benne. A szöveget a közvetlenül alatta levő nyelvi szint, azaz mondatainak adatai jellemzik leginkább.⁵ A vizsgálat során a Deme László *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* című munkájában ismertetett mutatókat, valamint a Zsilka Tibor *Stilisztika és statisztika* című könyvéből jól ismert számítási képleteket is alkalmazom különösképpen a szavak és szótagok statisztikai vizsgálatában.

Eddigi kutatásaimban a mondatszerkezeti sajátosságokat és gyakoriságukat mértem fel. Ez csakis használati statisztika formájában közelíthető meg, hiszen itt a mondat a vizsgálatnak tárgya, nem pedig közege.⁶ A fent említett szempontok alapján egyaránt figyelemmel kell lenni a mondat hosszúság és a szerkesztettségi mutató adataira. A mondat hosszúság megterheltsége funkcionálisan érzékeny sajátossága a szövegalkotásnak, ennél fogva szorosan összefügg a szöveg műfajával és azon belül is a tartalmával és a közlésmódjával.⁷

A mondatszerkezeti sajátosságok megállapításának első lépése a számlálási eljárás, amelynek segítségével megállapítható, hogy a jelenség milyen mennyiségben fordul elő a vizsgálati anyagban. Ezt követi a számítási eljárás, melynek során a kapott eredményeket százalékokra értékeljük át. A százalékos részesedés megállapítása után érdemes megalkotni a jelenségek átlagértékét is; ez ugyanis a korpuszok egymáshoz mérésekor mutatóként használható fel.⁸ Ezután meg kell számlálnunk azt, hogy az egyes cikkek hány szóból állnak. A szavak számának

¹ DEZSÉNYI Béla, *Sajtó és irodalom*, MKsz, 1947, 46–67.

² SZENDE Tamás, *Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján*, Nyr, 1968, 288.

³ Vö. FÓNAGY Iván, *A szavak hossza a magyar beszédben*, Nyr, 1960, 355–360. TÖRÖK Gábor, *A statisztikai módszerű stíluskutatás lehetőségei*, NyttudÉrt, 58(1967), 561–566. V. RAISZ Rózsa, *A kvantitatív módszer a stilisztikában = Hol tart ma a stilisztika?: Stíluselméleti tanulmányok*, szerk. SZATHMÁRI István, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 387–390. ZSILKA Tibor, *Stilisztika és statisztika*, Bp., Akadémiai, 1974, 76–85.

⁴ NAGY Ferenc, *A mennyiség mint stilisztikai jegy*, NyttudÉrt, 83(1974), 394.

⁵ V. RAISZ, *i. m.*, 390.

⁶ DEME László, *Mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálata, Magyar szövegek alapján*, Bp., Akadémiai, 1971, 14.

⁷ *Uo.*, 52.

⁸ *Uo.*, 16–17.

és a mondatégszék számának hányadosából kapjuk a mondatégszék szóelőfordulásainak átlagszámát. „Hogy ismereteink tökéletesebbek, gazdagabbak s alaposabbak legyenek, szükséges kiszámítani a mondatok hosszának kilengését, az átlag fölé, vagy az átlag alá süllyedő eltolódásuk, vagyis a szétszórtságuk mértékét. Erre szolgál a szórásnégyzet, a szórás, valamint a variabilitás kiszámítása. A szórásnégyzet, a szórás és főleg a variabilitás (változékonyság) a korpuszok mondatainak szétszóródásáról adnak képet”⁹. A variabilitás nem más, mint a nyelvi elemek cserélhetősége szűkebb értelemben kommunikatív szempontból. Tágabb értelemben különböző nyelvi formák közötti variáció. A mondatégszék számának, valamint a mondatégszék számának hányadosa képezi a szerkesztettségi mutató értékét. Ezek a mutatók teszik lehetővé a különféle korpuszok anyagának összemérését és objektív elemzését.¹⁰

Az eddig elvégzett vizsgálat huszonnyolc cikk statisztikai elemzését tartalmazza. Nyolc írás az 1990-es évből, húsz pedig 2005-ből és 2006-ból származik. Nagy a különbség a két korszakban keletkezett és feldolgozott cikkek számát illetően. Ez persze nem azt jelenti, hogy a rendszerváltás éve kevésbé lenne fontos a vizsgálatban. A kutatás alapját szakdolgozatom adja, így az abban kiválasztott összes cikk statisztikai mutatóit kívántam először kiszámolni. Az elemzett írások a sajtó műfajának csak egy-egy elemét reprezentálják. A sajtóműfajok jelentős mértékben eltérnek egymástól, szóhasználatukban, kifejezőkészletükben, mondat szerkesztésükben és a használt stílári eszközökben egyaránt.¹¹ Megtalálhatók a vizsgálati anyagban a tudósítások, a vezércikkek és a kommentárok is. A későbbiekben szeretném, ha a korpusz gazdagodna más műfajú szövegekkel is.

A kérdés az, hogy a szövegtípus határozza-e meg a mondat szerkezetet, vagy épp ellenkezőleg: a mondat szerkezetek analizéséből következtethetünk a szövegtípus jellemzőire. A mondat szerkezeti sajátosságok statisztikai felmérése során megmutatkozhatnak egyes szövegtípusok vagy műfajok sajátosságai.

Eddigi eredményeim értékelésekor azt tapasztaltam, hogy a legnagyobb eltérést a szerkesztettségi mutató (a mondatégszék és mondatégszék hányadosa) adta. A kapott adatokból arra a következtetésre juthatunk, hogy a lényegi eltéréseket nem a korszakok közötti különbség adja. Megfigyelhetünk a korszakok között is differenciákat, de érdemi eltéréseket éppen egy korszakon belül találhatunk. Az eddig vizsgált három műfaj között lényeges különbség mutatkozik.

Az esetleges félreértések és hibás következtetések elkerülése érdekében azt is meg kell vizsgálni, hogy ezek az eltérések valóban a műfajra jellemző specifikumok, vagy esetleg csak a szerző stílusára jellemző jegyek. Természetesen a cikk íróját is kötik a műfaji sajátosságok, de mégsem mindegy az, hogy a publicisztikai stílusra jellemző-e a többszörösen összetett mondat, vagy csak a szerző szereti a mondatégszék (tagmondatok) halmozását. Ahhoz, hogy erre a kérdésre megbízható választ kapjunk, kontrollvizsgálatokat kell végeznünk. A kontrollvizsgálat az alapvizsgálat eredményeinek összehasonlítására és ellenőrzésére is használható. A kontrollégszék egyenlően részletesen kell feldolgozni, mint az alapegszék.¹² A kontrollvizsgálat korpuszát egyrészt a rendszerváltás előtti sajtónyelv különböző műfajú cikkei fogják adni. Az írásokat évtizedenként fogom kiválasztani, hogy ezáltal az egyes korszakok stílusjellemzői is felismerhetővé váljanak. A kontrollcsoport másik részét rokon műfajú szövegek képezik. Az eredmények értékelésében várhatóan nagy segítségemre lesz Zimányi Árpád *Bulvárlapok cikkeinek szövegtani elemzése* című tanulmánya. A kontrollvizsgálatba végül szépirodalmi szövegek eredményei is bevonhatók. Szépirodalmi szövegek statisztikai elemzése szép számmal született,¹³ így ezek és eredményeik fontos szerepet kapnak a kontrollvizsgálatban. Ezzel a módszerrel „sikerülhet felderíteni, hogy az alapvizsgálat eredményeiből mi jellemező a korpuszra egyedileg, mi a műfajra, s mi a magyar nyelvhasználatra általánosabban.”¹⁴

Hasonló módszerekkel vizsgáltam meg az idegen szavak jelenlétét sajtónyelvi szövegekben. Alapfeltevésem az, hogy ma az idegen szavak igen nagy mértékben uralják a publicisztikai írásokat. Az adatok most még csupán tíz cikk idegen szavainak vizsgálati értékeit adják. Ez a százalékos mutató az egész korpuszhoz képest csalóka képet festhet. Így természetesen el kell végezni a számításokat az egész anyagon, és meg kell vizsgálni a kontrollcsoporton is. Ezekből az adatokból kiderülhet, hogy a sajtó korszakoként milyen mennyiségű idegen szóval dolgozott, és mi a helyzet napjainkban. Ezzel a módszerrel jól nyomon követhető, hogy a sajtó műfajain belül milyen nagyságú az idegen szavak jelenléte. Zimányi Árpád is foglalkozik az idegen szavak szóelőfordulásainak kérdésével *Bulvárlapok cikkeinek szövegtani elemzése* című cikkében. A politikai cikkek idegen szavainak használatát így össze lehet vetni más témában született cikkek vizsgálati eredményeivel.

⁹ ZSILKA, *i. m.*, 79.

¹⁰ DEME, *i. m.*, 137–138.

¹¹ BENCÉDY József, *Sajtónyelv*, Bp., Magyar Újságírók Szövetsége, 1995, 121.

¹² DEME, *i. m.*, 389.

¹³ Bővebben: ZSILKA, *i. m.*, 53–96.

¹⁴ DEME, *i. m.*, 396.

A kvantitatív módszerek alkalmasak lehetnek még egy fontos kérdés felderítésére. Ez pedig nem más, mint a sajtónyelvben megjelenő költői képek, szóképek. Az újságírók egy-egy cikk megfogalmazásakor irodalmibb kifejezésmódot is választhatnak. A sajtó tehát nemcsak kölcsönöz stílus tekintetében az irodalomtól, hanem vissza is hat az irodalomra. Érdekes elemzési szempontnak tűnik az, hogy a cikkek tartalmazznak-e trópusokat, és ha igen, akkor melyek azok. Ezt a vizsgálatot ki lehet terjeszteni a cikkek konkrét szövegein kívül a sajtónyelvi címadásra is. Az újságírók a címadásban arra törekednek, hogy figyelemfelkeltő, úgynevezett blikkfangos címek kerüljenek a lapok hasábjaira. A fent vázolt módszerekkel tudjuk ezt a stilisztikai kérdést megvizsgálni. A kapott adatokból pedig eldönthetjük, hogy például a metafora vagy akár a szimbólum milyen mértékben van jelen a sajtónyelvben és annak műfajaiban. A számítások elvégzése arra is választ adhat, hogy mely műfajra a legjellemzőbb az egyes trópusok jelenléte. Az is érdekes kérdés, hogy melyik költői kép az, amely a legjobban képviselteti magát az egyes sajtóműfajokban.

A kontrollvizsgálatok során arra is fény derülhet, hogy az egyes történelmi korszakok újságírói milyen költői képekhez fordultak azért, hogy gondolataikat meg tudják fogalmazni, és azok meg is jelenhessenek. Ebben a vizsgálati szakaszban arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy a költői képek használata csak és kizárólag szerzői sajátosság-e, vagy társadalmi okai is lehetnek.

A kvantitatív módszer segítségével így lehetőségünk nyílik arra, hogy összevessük a vizsgált időszakokra jellemző sajtónyelvi sajátosságokat. Az objektív számok és adatok kellő eligazítást és tárgyi bizonyítékot adnak a sajtónyelvi változások megfigyelésére, elemzésére és az ebből adódó konklúziók levonására.

Nyelvi sajátosságok Kassa hivatali rendszerében 1830 és 1848 között

A modern nacionalizmus eszméi már a 19. század elején megkezdtek térhódításukat Európában és az 1830–40-es években a Habsburg Birodalmon belül is egyre erősebb politikai tényezővé vált a nemzeti gondolat és ezen belül a hivatalos nyelv kérdésének megoldása.¹ A magyar reformkori országgyűléseken több alkalommal vita tárgyát képezte a magyar nyelv használatának kérdése, míg végül 1844-ben tették kötelezővé a magyar oktatási nyelvet a hazai közép- és felsőfokú tanintézményekben.²

Nyugat-Európában a 19. században a nemzetállam elve vált az általánosan elfogadott állami és politikai tényezővé, ellenben a soknemzetiségű Habsburg Birodalomban egyetlen nemzetiség (etnikum) sem rendelkezett számottevő relatív többséggel.³ Az 1848–49-es forradalmi mozgalmakat megelőzően a nemzeti mozgalmak, a modern nacionalizmus eszméinek jegyében sürgették a nyelvi jogok kiterjesztését, bővítését.

A felvilágosodás kora óta többször is adtak ki nyelvrendeleteket, ilyen volt például a nagy visszhangot keltő 1784. évi II. József-féle jogszabály, amely a kormányzásban a latin helyett a németet nyilvánította hivatalos nyelvvé, ugyanakkor a német nyelvtudást kötelezővé tette a hivatalnoki állások betöltéséhez. Azokban a városokban, ahol nem magyar anyanyelvűek laktak túlsúlyban, nem fogadták lelkesen a rendeletet, ellenben a szabad királyi városok német nyelvű többségének nem jelentett problémát a rendeltben előírt hivatali nyelvváltás. II. József rendeleteinek visszavonása után enyhülés történik a nyelvi törvénykezésben, József testvére Lipót rendelkezett a magyar nyelv tanításáról és előtérbe helyezte, hogy hivatalnoki tisztségeket is azok kapják, akik beszélnek a magyar nyelvet.⁴ I. Ferenc 1805. évi dekrétumában engedélyezte a király elé és a kancellária számára történő felterjesztések kétnyelvűségét (latin és magyar),⁵ majd 1830-ban törvény teszi ezt kötelezővé és engedélyezi a magyar nyelv használatát az alsóbb fokú bíróságokon.⁶ A reformkori országgyűlések törvénycikkelyei között 1836-ban találunk a magyar nyelvről szólót, melyben engedélyezik a magyar nyelv használatát a Királyi Ítéltő Tábla és a Királyi Udvari Főtörvényszék előtt.⁷ Az 1840. évi 6. törvénycikkely írja elő a köztörvényhatóságok számára, hogy „a legfelsőbb helyre teendő felírásaikat szinte egyedül magyar nyelven szerkesztessék,” s ezzel együtt a Helytartótanács is „nem csak intéző, hanem körleveleit is az országbeli minden törvényhatóságokhoz magyar nyelven bocsássa el.” A törvény negyedik és ötödik paragrafusai előírja, hogy az egyházi törvényhatóságok a világiakkal kizárólag magyar nyelven levelezenek, illetve a kamara a hozzá intézett magyar nyelvű levelekre magyarul válaszoljon.⁸ A szlovák történetírás a törvény negatív hatásai között kiemeli, hogy a következő három évben az egyházi anyakönyvezés magyar nyelvre váltott.⁹ A törvény nem tér ki közvetlenül arra, hogy a köztörvényhatóságok milyen nyelven iktassák a beérkezett leveleket, Kassán 1841-től mégis minden tanácsülési iratot magyar nyelven kezdenek regesztázni. Azt, hogy hogyan fogadták a város előjárói a hivatali nyelvváltást, megértjük, ha az 1840-es évi tanácsülési jegyzőkönyv utolsó kötetének végén található búcsúlevelet¹⁰ olvassuk. A szöveg a következő:

Vale, et requiesce paulum peramata lingua latina, incinerabilis manebis tui ad seram posteritatem memoria, laudem et gloriam tuam publica semper testabuntur protocolla archivaque tuis repleta documentis. – Non possumus igitur sed neque volumus tibi derogare dum nationalem maternam amodo amplectimur, tempus adest, ut erga hanc debitam gratitudinem testemur, tantis enim fuit noster unice erga te amor, ut tibi solum omnes dotes inesse, maternam linguam patriam vero in officiosis pertractationibus non tantum superfluum, sed vix usuabilem

¹ DEÁK Ágnes, „Nemzeti egyenjogúsítás”: *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849-1860*, Bp., Osiris, 2000, 7.

² A középkori oklevélkiadások gyakorlata a latin nyelvet részesítette előnyben, sőt a magyar írásbeliségnek is jellemző sajátossága volt a latin nyelv túlnyomó használata. A változás Magyarországon a 15. század végétől következett be, a városokban, de ez sem a magyar, inkább a német nyelvet, a polgárság anyanyelvét kezdték használni. ISTVÁNYI Géza, *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934, 5–10.

³ DEÁK, i. m., 7–8.

⁴ 1901. évi 7. tc. *Corpus Iuris Hungarici 1740–1835*, szerk. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin Társulat, 1901, 245.

⁵ *Uo.*, 4. törvénycikk, 325.

⁶ *Uo.*, 8. törvénycikk, 501.

⁷ 1836. évi 3. tc. *Corpus Iuris Hungarici 1836–1868*, szerk. MÁRKUS Dezső, Franklin Társulat, Bp., 1901, 14–15.

⁸ *Uo.*, 6. törvénycikk, 91–92.

⁹ Libuša FRANKOVÁ, *Dejiny prešovského kolégia v kontexte národnokultúrneho života Slovákov: Prvá polovica 19. storočia*, Prešov, ManaCon, 1999, 35.

¹⁰ Archív Mesta Košice (továbbiakban: AMK) R/2 Protocollum sessionum magistratuum, Tomus 3.

et applicabilem crediderimus. Evigilamus tandem ex lethargo, et dum eminentiam tuam, o potens ac praedominans adusque lingua latina! de praesenti quoque recognoscimus, una tamen dulcedinemque utilitatem, ac valorem maternae linguae nationalis intimius persentiscentes et nunc huic litantes exclamamus: Reddite, quae sunt Caesaris, Caesari, et quae sunt Dei, Deo! Vale, iterum Vale.

A latin szöveg fordítása:

Isten veled és nyugodj kicsit, hön szeretett latin nyelv, te elhamvadhatatlanul megmaradsz a késői utókor számára, amíg rád emlékeznek, a te hírnevedet és dicsőségedet mindig tanúsítani fogják a közös jegyzőkönyvek és a te irataiddal megtöltött levéltárak. Ezért neked nem akarunk és nem is vagyunk képesek ártani, míg a nemzeti nyelvet szeretve átöleljük. Itt az idő, hogy tanúbizonyságot tegyünk kötelező hálaadásunkról, akkora volt ugyanis a mi irántad való kivételes szeretetünk, mivel benned az összes adottság megvan, hogy hazánk és anyánk nyelvét a hivatalos tárgyalásokon és ügymenetekben nemcsak hogy fölöslegesnek, hanem alig használhatónak és alkalmazhatónak hittük. Végül ébredjünk fel letargiánkból, és amíg a te kiváltságodat, ó hathatós és ez idáig egyeduralkodó latin nyelv, mostantól kezdve is elismerjük, ezzel együtt azonban nemzeti anyanyelvünk édességét, hasznosságát és értékét mélyebben, és most neki áldozva, kiáltjuk: Adjátok meg a császárnak, ami a császárné és Istennek, ami az Istené! Isten veled és ismét csak Isten veled!

A művelődéstörténeti szempontból is említésre méltó szöveg meghatóan fejezi ki a városi polgárok kötődését az ősi latin nyelvhez. Ahogy az aljegyző tollából is kiderül, a tanács és a polgárok nem gondolták, hogy a latin nyelvet a magyarral helyettesíteni tudják, sőt kifejezetten fölöslegesnek ítélték. Nem csupán a latin nyelvtől búcsúznak ugyanis, hanem egyúttal ettől a „paradicsomi állapottól” is, hiszen a magyar ügyvitel és írásbeliség sok németajkú polgárnak nehezebbnek bizonyult, mintha latinul folytatták volna a korábban már megszokott gyakorlatot.

A reformkorban a nyelvhasználat kérdése a központi kormányzat társadalompolitikájában is megjelenik, sőt a Habsburg-adminisztráció még a nemzeti törekvések befolyásolására is felhasználta. A birodalom centralizációs törekvése, erőteljes és célirányos volta sem gátolta a vallás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás alsó fokán a helyi népesség anyanyelvének használatát.¹¹ A nagyobb közigazgatási egységekben, a városokban a hivatali nyelvhasználatot a szokásjog, a mindenkor tanács és nem utolsó sorban a városi népesség határozta meg. A reformkori rendi országgyűléseken is többször előkerült a városok, s ezen belül kiváltképp a szabad királyi városok kérdése. Az országgyűlési követek nem egyszer sérelmezték a szabad királyi városok gazdasági helyzetét, a rendek viszont elmaradott gazdasági szerepük miatt szavazati joguk csökkenését követelték, s ez a vita az 1825–27. évi országgyűlésen csúcsondott ki. A királyi városok csökkenő gazdasági és kulturális szerepüket abban látták, hogy egyrészt a király túlzott befolyása alatt állnak, a nyugati országok városaival összehasonlítva viszont a hazai városok polgárainak és lakosainak nemzetiségi összetétele különbözik az ország nemzetiségi arányszámától, ott ugyanis a paraszti tömeg, illetve a nemesség és van túlsúlyban a polgári elemekkel szemben. Több megyei követ úgy látta, hogy a királyi városok polgárai „sohasem, vagy csak nagyon nehezen simulnának a magyar nemzetiséghez,”¹² éppen ezért vármegyei elit a tiszai kerületek városait részesíti előnyben. A kassai követ nem szólalt fel ezen az országgyűlésen, bár a 19. század első felében, úgy tűnik, nem a magyarok voltak többségben a város lakosságát illetően.¹³

Wick Béla Kassa-monográfiájában kiemeli, hogy a város őslakos polgárainak érintkezési nyelve ebben a korban a magyar, német és a szlovák nyelv, de nagyon sokan beszélnek francia nyelven és többen angolul is.¹⁴ Fényes Elek 1837. évi statisztikai művében megállapítja: „Nyelvökre nézve magyarok, németek és tótok – a németek azonban számosabbnak tetszenek a magyaroknál.” Fényes 1851-ben számokat is közöl: 4738 tót, 2904 magyar, 2592 német, 729 izraelita, 100 cigány, 2838 pedig külföldi és belföldi idegen.¹⁵ A neves régész és művészettörténész, Henszlmann Imre szintén a német polgárság túlsúlyát emeli ki 1846-ban, de megemlíti, hogy a fiatal generáció kezd közelíteni a magyar nyelvhez. „A magyarságot itt, mint mindenütt, általában a közép nemesség teszi, állandó lakást azonban aránylag csak kevesen tartanak közülük a városban, mert a Kassán lakástól elidegenítheti őket a fő nemesség kizáró osztályszelleme.”¹⁶ A polgárok lakóhely szerinti eloszlása is sokat elárul

¹¹ DEÁK, *i. m.*, 191.

¹² Részletesebben: CZOCH Gábor, *Városfogalom, városok és polgárság a reformkorban = 50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem: Jubileumi tudományos ülésszak 1998. október 1–3*, szerk. TEMESI József, Bp., BKTE, 1998, II, 1179–1193.

¹³ CZOCH Gábor, *Kassa polgársága a 19. század első felében*, Limes, 1998/2–3, 72.

¹⁴ WICK Béla, *Kassa története és műemlékei*, Kassa, Wiko Litografia, 1941, 178.

¹⁵ Idézi: CZOCH, *Kassa polgársága...*, *i. m.*, 72.

¹⁶ *Uo.*

a nemzetiségekről. A szláv ajkú népességet leginkább a 18. század folyamán betelepültekből és a külvárosi (hóstáti) házakban lakó családokból, esetleg a közeli szláv falvakból cselédségi munkát vállalókból kerültek a városba. A város közigazgatási területe négy részből állt: belvárosból, alsó-, felső-, és középső Hóstátból. Általános tendencia volt a korszakban, hogy míg a belváros népessége alig emelkedett, addig a Hóstát lakossága a betelepülések következtében növekedett.¹⁷ Míg Kassán a Hóstátnak csak 1843-tól maradtak fenn iratai, különálló fondként, addig Eperjes Felső-Hóstátjának városkönyvét 1665-től 1828-ig vezették, melyből kiderül a külváros fejlődése, lakosainak foglalkozása és a külvárosi tanács újraválasztásának processzusa. 1750-től tartalmazza Felső-Hóstát pénzügyi könyvelését. Az Eperjesi Felső-Hóstátot tehetősebb emberek lakták, mint az alsót,¹⁸ több az önálló házzal és a saját földdel rendelkezők száma is. A fennmaradt városkönyvek túlnyomó többségét a szlovák nyelvjárások egyikével vezették, mivel gyakran változtak az írnokok és velük együtt a szlovák nyelvjárások, vagy helyesebben nyelvváltozatok és a helyesírás is.¹⁹ A kassai Hóstátban szintén külön közvetlen felügyelők, hóstáti bírák álltak a város szolgálatában, már a kora újkor óta. A bírákat a városi tanács választotta, leggyakrabban a hóstáti lakosok közül kerültek ki. A kassai hóstáti bírák túlnyomó többsége szláv ajkú, és gyakran írástudatlan.²⁰

A városi közigazgatás nyelve ugyanakkor túlnyomórészt latin. A tanácsülések jegyzőkönyveit egészen 1841-ig latinul vezetik, a magyar nyelvű leveleket és ügyiratokat is latinul regesztázzák, tehát az ügy rövid leírása megjelenik az irat külzetén, ami egyben az iktatást és az iratok későbbi kezelését is megkönnyítette.

A reformkori hivatali nyelvhasználat változását, egységesítését az ország nyelvi különbségei miatt tartották fontosnak, ugyanezt a célt szolgálta évszázadok óta a latin, amelyet ismét csak egy közönségnek ítélt nyelvvé, a magyarral kívánták felváltani. A latin nyelv tudása évszázadokon keresztül a rendi státusz mellett belépőt jelentett az ország közigazgatási és politikai szférájába.²¹ Azoknak a polgároknak, akik nem tudtak latinul a különböző városigazgatási, jogi, peres eljárások során a város tisztviselői, kiküldött megbízottai a saját nyelvükön olvasták fel az ügy vagy ügylet szempontjából fontosabb iratokat, pl. nyugtákat²² és a végrendeleteket,²³ ami feltételezte az ügyben eljáró hivatalnokok nyelvismeretét. Ezeket az iratokat legtöbbször Kassa királyi város aljegyzője vagy egy írnok foglalja írásba, de gyakran valamelyik nyelvismerettel rendelkező szenator végzi ezt a munkát, a testátor, vagyis az örökhangyó, illetve a nyugta kiállítójának kérésére. A nyugtában nem szerepelnek tanúk, de a végrendeletek végén két tanú igazolja, hogy az iratot a végrendelezőnek anyanyelvén is felolvasták.²⁴ Mindezekről latin nyelvű jelentések készülnek, így többször csak az ügyek résztvevőinek nevéből következtethetünk anyanyelvükre. A nyugtákat, bérleti szerződéseket, zálogosításokat a különböző nemzetiségű kassaiak természetesen saját anyanyelvükön (feltéve, ha tudtak írni) fogalmazták meg, s ez az eredeti iratot többször a városi ügyirathoz csatolták, s ebből már természetesen kiderül, hogy német, magyar vagy szlovák anyanyelvű-e az ügyben szereplő polgár.²⁵

A hóstáti lakosok nyelvhasználata gyakran szlovák nyelvű, amint ez a különböző hóstáton készült iratokból is kiderül, ugyanakkor a hóstátiak tisztújítási jegyzőkönyve, amely csak 1843-tól maradt ránk, már magyarul íródott.²⁶ A *szlovák nyelv*²⁷ hivatali használata egyébként nem mondható túl gyakorinak Kassán az 1830-as években, a várossal való levelezések csak kivételes esetben történtek szlovákul, bár Kassáról elmondható, hogy több nemzetiség és több vallás városa volt. Hasonló a helyzet Pozsonyban is, amely szintén többnemzetiségű város volt már a 17. század óta, ellenben a Pozsony Városi Levéltárban elhelyezett 1564–1859 között keletkezett oklevelek és levelek jegyzéke egyetlen szlovákul írt dokumentumot sem tartalmaz.²⁸ Kassán viszont elvéte

¹⁷ Oľga WIEDERMANNOVÁ, *K samospráve prešovských predmestí = Vývoj správy miest na Slovensku*, szerk. Richard MARSINA, Martin, Osveta, 1984 (Gemerské vlastivedné pohľady), 149–150.

¹⁸ Eperjesen Kassával ellentétben csak két hóstát volt: felső és alsó.

¹⁹ WIEDERMANNOVÁ, *i. m.*, 150–151.

²⁰ AMK, Hústácki richtári, 1843–1861.

²¹ PÁL Judit, *A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén*, Regio, (16)2005, 4.

²² AMK R/2 Protocollum sessionum magistratualium 1831, Tomus I. n.2098.

²³ AMK R/2 Magistratus, 1831, n.1852.

²⁴ Uo. A testátor, Csermiszky János özvegye, született Zajatz Mária valószínűleg szlovákul beszélt.

²⁵ AMK R/2 Magistratus, 1831, n.2094.

²⁶ AMK HR ad 3830/1843. A hóstáti bírák iratai hiányosak és valószínűleg jegyzőkönyveiket sem vezették folyamatosan, ezért csak néhány évtized válogatott iratanyaga maradt fenn.

²⁷ A szlovák nyelv kifejezést az egyszerűség végett használok, a korabeli iratok még a kodifikáció előtt kerültek a városi iratok közé. A kassai eredetű szlovák nyelvemlékek a kelet-szlovákiai nyelvjárásban, esetleg szlovákizált cseh nyelven, míg a pozsonyi szlovák nyelvemlékek többsége a „nyugat-szlovákiai nyelvjárásban íródtak”. Jana SKLADNÁ, *A szlovák nyelv használata Pozsonyban a 17–18. században = Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*, szerk. CZOCH Gábor, Bratislava, Kalligram, 2005, 238.

²⁸ Uo., 237.

akadnak szlovák nyelvű levelek az 1830-as években, amelyeket a városhoz nyújtottak be polgárai, ilyen például Michael Vasinszky levele a városi tanácshoz, melyben anyja házának ügyében ír Mogilanyból,²⁹ Krakkó melől.³⁰ Ehhez hasonló leveleket azonban csak elvétve találunk, a város szolgálatában álló tisztségviselők tollából származó jelentések, ügyiratok vagy levelek között pedig egyáltalán nem. Hasonló a helyzet Miskolcon is, amely ugyan nem volt szabad királyi város, ellenben az etnikumváltások és a „két nemzedék alatt történő beolvadás” a 19. század közepére és a második felére volt jellemző, a 18. században a miskolci lakosságot „sokkal inkább a különböző nyelvek egymás mellett élése, valamint a nyelvi keveredés jellemzi.”³¹ Miskolc kamarai mezővárosra, de a környékbéli iparos falvakra még inkább jellemző a szlovák betelepülés, a Szepességből érkező bevándorlók valószínűleg már bizonyos kétnyelvűséget (szlovák és német) hoztak magukkal, ami bizonyos megosztottságot eredményezett. Miskolc „magyarosodása” azonban már a 19. század elején elkezdődött, míg Kassán és Pöstyényben ez a folyamat az 1840-es évek nyelvrendeletei után tapasztalható.

A reformkorban Kassa a Habsburg-kormányzattal és a kancelláriával latinul levelez, sőt József nádorral is latin a hivatalos levelezési nyelv.³² A városi tisztségviselők sem egy közös nyelven leveleztek a várossal, hanem nyelvtudásuk függvényében. 1831-ben a városi földmérő németül,³³ a városkapitány (bár itt nem derül ki, hogy saját kezűleg írja-e a levelet)³⁴ és az egyháziak latinul, ellenben az arisztokrácia (a felső nemesi réteg is) magyarul ír a városi tanácsnak,³⁵ de előfordul, hogy németül leveleznek.³⁶ Azoknak a városoknak, melyek ekkor már magyarul írnak Kassára (pl. Debrecen, Eger, stb.), Kassa is magyarul válaszol, ellenben a latin nyelvű levelezést latinul iktatja, de előfordul, hogy magyar nyelvű levélre is latinul válaszolnak. Az ősi szabad királyi városokkal, pl. Eperjessel és Késmárkkal³⁷ is latinul leveleznek, úgy tűnik ez egyfajta státuszt jelentett a királyi városok között. A városokkal történő levelezési nyelvváltás nem történt meg azonnal, tehát sok esetben megmaradt a latin nyelv, de 1848-ra már szinte minden köztörvényhatósággal magyarul leveleznek. Gyakran előfordul, hogy egy iraton belül több nyelven is írnak, – itt kerül előtérbe a „szlovák” nyelv, a szövegek ugyanis legtöbbször a kelet-szlovákiai nyelvjárással kevert, s a cseh nyelvű írásbeliséget tükröző ún. Bernolák-féle szlovakizált cseh nyelvet használják, amikor a hóstáti polgárok saját kezűleg állították ki a bérleti és eladási szerződéseket, ezzel „szlovák” nyelvű iratok is megjelennek a latinul megfogalmazott kérelemben.³⁸ Egy másik példa is tökéletesen bizonyítja, hogy egy ügyben mennyi nemzetiségű, nyelvtudású lakos érintett. 1835-ben egy temetési iratban a sekrestyés latinul, a harangozó magyarul írt. A temetést pénzzel támogató kassai orsolyiták főnöknője németül igazolja, a sírásók helyett pedig, mivel nem tudtak írni, latinul állítják ki a munkát és a bért igazoló szerződést.³⁹

1841-től a levelezések és az iratok nyelve tehát megváltozik, de ez a változás nem történt meg azonnal. A végrendeletek iratai egyes esetekben maradtak latinul, az iktatás nyelve viszont ha a levél latinul íródott, kétnyelvű lett.⁴⁰ A város kapitánya 1841-ben már magyarul (nem németül) írja jelentését a tanácsnak, és mert magyar nyelvű a levél, magyarul regesztázzák.⁴¹ A királyi hatóságokhoz a törvény értelmében magyarul kell fordulni, jelen esetben a tartományi főbiztosnak a város magyar nyelvű jelentést küld a hadi pénztár bevételéről.⁴²

A városi soknyelvűség a városi igazgatásban komoly problémát jelentett a korszakban, ahogyan a latin búcsúlevélből is kiderül. A városi írnokoknak, jegyzőknek és különböző tisztségviselőknek korábban kötelezően el kellett sajátítaniuk a latin nyelvet, néhány tisztségben kizárólag ezen a nyelven írhattak, készíthették a jelentésüket. A városi hivatal néhány tisztségének iratai közt viszont nem mindig, sőt több esetben egyáltalán nem találunk latin nyelvű szövegeket, ilyen volt például a városi kapitányi tisztség, 1831 és 1841 között ugyanis, amikor ugyanaz a személy látta el a város kapitány hivatalát, a kapitány németül levelez a város vezetőivel, 1841-ben viszont a németről egyenesen a magyarra vált át. Igaz, aláírása nem sajátkezű, feltételezhetően írnoka készítette a leveleket, de az írnok is igazodott a nyelvváltáshoz, és a jelentéseket 1841-től magyarul készítette.

²⁹ Több falut magában foglaló kerület Lengyelországban, amelynek legfontosabb faluja a Krakkóval határos, azonos nevű Mogilany.

³⁰ AMK R/2 Magistratus, 1831, n.3135.

³¹ *Miskolc története 6 kötetben*, főszerk. DOBROSSY István, III, Miskolc, B-A-Z Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2000, 233.

³² AMK R/2 Magistratus, 1831, n.2082.

³³ AMK R/2 Magistratus, 1831, n.2211.

³⁴ AMK R/2 Magistratus, 1831, n.2207.

³⁵ Andrassy gróf levele. AMK R/2 Magistratus, 1831, n.2178.

³⁶ Máriássy báró németül ír a katonai parancsnokságról. AMK R/2 Magistratus, 1831, n.3095.

³⁷ AMK R/2 Magistratus, 1831, n.2087.

³⁸ AMK R/2 Magistratus, 1831, n.1919.

³⁹ AMK R/2 Magistratus, 1835, n.52.

⁴⁰ AMK R/2 Magistratus, 1841, n.7.

⁴¹ AMK R/2 Magistratus, 1841, n.9.

⁴² AMK R/2 Magistratus, 1841, n.13.

A magyar hivatali nyelvben megtestesült egynyelvűség mindenképpen leegyszerűsítette az ügymenetet Kassa hivatali rendszerében, a polgárok számára mégis a régi, a latin nyelvű rendszer volt kézenfekvőbb és természetesebb, ahogy búcsúlevelél szövegéből is kiderül, ezért nem érhetünk egyet maradéktalanul a 19. századi végi közvélekedéssel, a tisztviselők „teljes készséggel és nehézség nélkül váltak meg a latin hivatalos nyelvtől,”⁴³ ahogyan azt Abaúj-Torna vármegye és Kassa monográfiájában olvashatjuk. A tanácsülési iratok közt még 1848-ban is találunk latin nyelvű szöveget, tehát az ősi nyelvtől való elválás nem történt meg azonnal, hanem az átállás egy viszonylag lassú folyamat következménye volt.

⁴³ *Magyarország vármegyéi és városai, Magyarország monográfiája: A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*, szerk. BOROVSZKY Samu, I, Bp., Apollo, 1896, 94.

**Utak és utazók
(Dante nyomdokain a túlvilágon)**

Tanulmányom címéből könnyen ki lehet következtetni, hogy egyrészt szót kívánok ejteni az utazásról, mint irodalmi toposzról, ezen belül is a fikatív, túlvilági utazásokról, másrészt be szeretném mutatni, hogy Dante *Isteni színjátékának* utazás motívuma hogyan vált folytatható hagyománnyá az irodalomban. A címből nem sejthető, hogy Karinthy Frigyes *Mennyei riportja* lesz az a textus a számos kínálgató lehetőség közül, melyen demonstrálni kívánom a dantei szöveg hatását. Mindamellett, hogy egy nagyon összetett, gondolatébresztő, és talán a Karinthy-életműből perifériára szorult művet választottam vizsgálatom tárgyául, a komparatistikai irányultságú elemzésnek is teret kellett engednem.

A Pál József és Újvári Edit által összeállított *Szimbólumtár* meghatározása alapján az út/utazás „az emberi életnek („életút”), valamint egy követendő, példa értékű eszménynek („szent út”) a jelképe. Az utazás általánosságban a keresés, a fölfedezés, a beavatódás, a megtisztulás, a misztikus tudás utáni vágy, az egyik szintről a másikra, a profán térbe a szent térbe való átlépés; célja a béke, az igazság, a boldogság, a halhatatlanság, a misztikus központ, az önazonosság megtalálása.”¹ Mivel az általam vizsgált szövegekben megjelenő utak a túlvilágban, azaz a transzcendens szférájában mennek végbe, szükítésképpen csak ezen földi határokat átlépő, fikatív utazásokról szólok röviden.

A túlvilági utazások már az ókor irodalmában is megjelentek. Ekkor még nem alakult ki egységes elképzelés arról, hogy hová jut, aki meghal, illetve, hogy mi vár az emberre a halál után. Vélemények sokfélesége határozta meg a korszak gondolkodását.² Két nagy hatást kiváltó, túlvilági utazást is megörökítő alkotása a kornak az *Odüsszeia* és az *Aeneis*. Itt kell megemlíteni Platón *Az állam* című írását, a benne fellelhető hasonló jellegű út megléte miatt. Az első két szöveg alvilágjárása jobban benne él a köztudatban, talán annyit érdemes kiemelni, hogy az *Odüsszeiában* még nem differenciálódott az alvilág képe (tehát a halála után mindenki ugyanarra a helyre került, függetlenül attól, hogyan is élt itt a földön),³ mint ahogy az már Platónnál és Vergiliusnál megtörtént. A görögök közül a legösszetettebb túlvilágképet Platón adja *Az állam* című mű tizedik könyvében. A filozófus itt elmeséli a pamphüliai Ér túlvilági utazását. Ér megsebesült egy csatában, és tíz napig hevert a csatatéren. A tizenkettedik napon halotti máglyára helyezték, de ott csodálatos módon magához tért a tetszhalálból, és elmondta, hogy mit látott a másvilágon. Egy nagyon összetett túlvilág-kép rajzolódik ki, ahol már számítanak a földi tettek (az igazságos lelkek az égbe szállnak, míg a bűnösök a föld mélyébe, ahol ezer esztendeig tartózkodnak, majd újjászületnek a maguk választotta életminta alapján; kivételt képeznek a kegyetlen zsarnokok, akiknek örökké tart a szenvedése).⁴ Hasonlónak mondható a reinkarnáció tanának megléte miatt Vergilius szűkebb értelemben vett alvilága, amely három részből áll: a Tartaroszból a bűnösökkel, az Elíziumból a kevés boldoggal, s végül a Léthé völgyéből a megszámlálhatatlan sokasággal, akik az új testbe való visszatérésre várnak.⁵

A kereszténység megjelenésével a túlvilágról alkotott kép sokat változott és egységesedett Európában. Dante *Isteni színjátéka* az egyes túlvilági tartományokat a katolikus tanításnak megfelelően írja le. Átveszi a mellékpoklokról (tiszítótűz, limbus) szóló középkori tanítást (ami teológiatörténetileg kompromisszum az órigenészi és az ágostoni felfogás között), és ennek megfelelően konstruálja meg a poklot a limbussal és a purgatóriumot. A paradicsom ábrázolásában a teocentrikus menny-tan klasszikus megfogalmazása érhető tetten, természetesen a kor domináns skolasztikus gondolkodójától, Aquinói Szent Tamástól származnak azok a gondolatok, amelyeket Dante költői magaslatokba emelt.⁶

Karinthy *Mennyei riport* című regényének elején megszólítja az olvasót, és leírja saját, egyéni gondolatait a túlvilágról:

„A túlvilág szabadságot jelent, minden vágy korlátlan beteljesedését. S mivel a vágy személyes dolog és egyéni, a túlvilág nem is lehet más, mint egyetlen lélek mennyországa, kozmosz, amiben minden úgy történik, mint ahogy ezt a lélek szeretné, már itt, ez áloméletben – kozmosz, aminek ez az egyetlen lélek, mely eddig csak szemlélte és szenvedte a világot, azontúl saját képére teremtő és alkotó istene lesz.

¹ PÁL József, ÚJVÁRI Edit, *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Bp., Balassi, 2001, 321.

² Bernhard LANG, *Menny és pokol: Túlvilághít az ókortól napjainkig*, ford. LISKA Endre, Szekszárd, Corvina, 2007, 9.

³ NÉMETH György, *Túlvilági utazások*, Rubicon, (117)2002, 9.

⁴ *Uo.*, 10.

⁵ ADAMIK Tamás, *Római irodalom az aranykorban*, Pécs, Seneca, 1994, 182.

⁶ LANG, *i. m.*, 62–68.

Valószínű, hogy a túlvilág tulajdonképpen nem is más, mint ráeszmélés arra, hogy a világot mi magunk alkotjuk olyannak, amilyenek a boldogság vágya mutatja nekünk.

Mintha ketten sejtettek volna hasonlót: Mohamed és Szókratész. Az egyiknek volt bátorsága bevallani, hogy túlvilág és mennyország csak az lehet, ahol nem is Allah, hanem ő, Mohamed érzi jól magát – a másiknak volt bátorsága kijelenteni, hogy nem mindenki számára létezik, csak ama lelkek kiváltsága lehet, akik meg is tudják teremteni a semmiből.⁷

Az olvasónak intézett szerzői levél után egy bevezető fejezetben számol be az elbeszélő arról, hogy hogyan ismerte meg a mű főszereplőjét, Merlin Oldtime-ot, az egykor híres riportert. Csak ezután indul el a tulajdonképeni cselekmény, amelynek során a főhős, aki másodlagos elbeszélővé válik, „misztikus fakirtudománnyal tanulmányútra megy a túlvilágra, megjárja a különféle dimenziók országait — a negyediktől a nyolcadikig —, s tapasztalatairól a mennyekből átrádiózott riportokban tudósítja a New History olvasóit. Minden körben a létezés újabb értelmét és formáit éli meg, s egyre távolodva a földi létől, végre a Legfelső Lény közelébe kerül.”⁸ A regény végén a közvetítéseknek vége szakad, valaki felbukkan, valaki eltűnik, és valamiről lehull a lepel...

A továbbiakban rátérek a két szöveg kapcsolatára, alapvető hasonlóságokat és eltéréseket, továbbá összefüggéseket keresek köztük, középpontba állítva a bennük konstruált túlvilág-képzeteket és az utazás toposzát.

Karinthy szövegét nagyon gazdag utalásrendszer jellemzi. Az Ezeregyéjszakától kezdve, Mózes első könyvéén át, Homéroszt, Arisztotelészt, Platont, Szókratészt, Shakespeare-t, Goethét, Madáchot említve, Schopenhauer, Kant, Bergson, Nietzsche stb. neve mind fellelhető a textusban. Dantéra összesen három referenciális utalás történik.

Az első ilyen utalás a perspektívával és a nyelvi megragadhatóság problematikájával kapcsolatos. N. Kovács Tímea szerint: „A »regisztrálásnak« elengedhetetlen szerepe van a látottak rögzítése és az otthon maradtak felé való közvetítés, illetve a vállalkozás legitimálása szempontjából.”⁹ Az utazás végső céljának tehát az útnak a megírását tekinthetjük. Azonban ahogy Zsadányi Edit is megjegyzi: „Átlépni egy másik viszonyrendszerbe, és közben beszámolni róla az előző viszonyítási rendszer nyelvén – reménytelen vállalkozás.”¹⁰ Karinthyt idézem ugyanennek a problémakörnek a megfogalmazásával kapcsolatban:

„Talán egyszerűbb volna egy közismert kollégámnak, bizonyos Mr. Alighieri Danténak módszerét és formanyelvét használnom. Ő ugyanis utólag írta meg tudósítását, s így nem kellett erőltetnie magát, otthon volt megint, az önök nyelvén beszélt, folyékonyan, legfeljebb kicsit izgatott volt még, ami csak használt, ütemessé tördelte szét a szót, s az egyforma betűkkel végződő szavak nagy segítségére voltak, hogy ráeszméljen ezeknek a szavaknak a valóságban (mondjuk: itt) tapasztalt tartalmi összefüggésére. Így persze könnyű volna nekem is. Mentségemre szolgáljon, hogy én *innen* beszélek.”¹¹

Azonban Dante sem mindig találta elégségesnek a nyelvet ahhoz, hogy túlvilági élményeit hitelesen tudja megörökíteni. Kiváltképp akkor szembesült a nyelvi formába öntés korlátaival, amikor megigézett, teljesen egyedül áll szemtől szemben a Szentháromsággal:

„Oh quanto è corto il dire e come fioco
al mio concetto! e questo, a quel ch' i' vidi,
è tanto, che non basta a dicer »poco.«”¹²

„Mily kurta a szó ily elképzelésre!
S e rekedt dal, ahhoz mi tárva volt ott,
olyan, hogy kevés becslüni »kevésre.«”¹³

A másik két referenciális utalás Dante poklára történik. Karinthy főhőse két esetben borzad el teljesen a túlvilágon tapasztaltaktól. Először akkor érzi ezt, amikor „furcsa vetítést”¹⁴ kap az 1914-es esztendőről, és a háború szörnyű képei rémlenek fel előtte. Ekkor fogalmazódik meg benne, hogy az Ötödik Kiterjedés, az emberiség

⁷ KARINTHY Frigyes, *Mennyei riport*, Bp., Magvető, 1958, 15.

⁸ KARDOS László, *Mennyei riport*, Nyug, 8(1938), 126.

⁹ N. KOVÁCS Tímea, *Utazás, kultúra, szöveg*, Magyar Lettre Internationale, (49)2003, 3.

¹⁰ ZSADÁNYI Edit, *Az utazás-fabula motívuma Krasznahorkai Az urgai fogoly című regényében*, <http://gizi.dote.hu/~hajnal/alf9705/zsadanyi.html> (2008.11.02).

¹¹ KARINTHY, *i. m.*, 70.

¹² Dante ALIGHIERI, *Tutte le opere*, Roma, Newton, 1993 (Mamut 11), 646.

¹³ Babits Mihály fordítása.

¹⁴ KARINTHY, *i. m.*, 166.

múltja, a világtörténelem tulajdonképpen azonos a Pokollal. Rájön továbbá arra is, hogy ez már egy megírt szöveg, és ráadásul nem is egyezik az olvasói elvárás-horizonttal:

„– ... Rémes. Nem merek olvasóim szeme elé kerülni. Én túlvilági riportot ígértem nekik, s ők a túlvilág alatt általában a mennyországot értik: valami jobbat, mint amilyen az élet volt és a halál. S kaptak helyette olyat, ami még e kettőnél is rosszabb: pokolnak hívják odahaza, s egy régebbi olasz kollégám egyszer már beszámolt róla. Szóval, még csak nem is egészen eredeti újdonság.”¹⁵

A harmadik utalás az *Isteni színjáték* szövegére akkor történik, amikor De Sade márki „mennyországába” nyerünk bepillantást. Itt a külső szemlélő azt tapasztalja, hogy „a kilencedik pokol fenekének összesűrített kínjait szenvedni át”¹⁶ sok száz lélek a márki gyönyörének kielégítése céljából. A szenvedés azonban relatív, ami kívülről nézve borzasztó fájdalom, az belülről azonos lehet egyenesen a „hetedik mennyországgal.” Ebben a kontextusban hangzik el a főhős következő reflexiója, kitörése, amelyben felháborodásának ad hangot:

„– Ez nekik mennyország? Akkor mi Dante Infernója?”¹⁷

A *Mennyei riport*ban több olyan szöveghely is van, amely tudatosan kapcsolódik különböző korok mennyről kialakított képeihez. A továbbiakban három ilyen részletet fogok bemutatni. Ebből kettő parodisztikus rájátszásnak tekinthető, egy pedig az újkori túlvilághit tanításaihoz köthető.

Az Elízium tetején a következő látvány tárul az elbeszélő szeme elé: „Arról a füstölgő hegyről, amit tűzhányónak néztem első pillanatra, villámok cikáznak... Öreg Zeusz lógatja lábát a kráter fölé, felhőtrónusán ülve. Ma már többet tudunk róla, mint a görögök: a Villamosság istene ő, a fizikai világ rádiófonőke.”¹⁸

Nemcsak az ókori görög mitológiát írja felül a Karinthy-szöveg, hanem a teocentrikus mennyképet is parodizálja. Kezdjük azzal, hogy a Hatodik Kiterjedésben, ebben az „iskolakönyvszerű Mennyországban”¹⁹ az imádat tárgya, a nagybetűs Illető, nem más, mint Schrenck Notzing, okleveles szellemidéző, aki a főhős meghatározása alapján (tegyük hozzá a valóságban is) „egy közepes spiritiszta szerző.”²⁰ A 195. emeleten található lakásban él, és innen irányítja „alattvalóit.” A következőkről kapunk tájékoztatást:

„Az emberek, illetve lelkek, illetve angyalok (majdnem mindnek szárnya van, de ritkán használják, akkor is inkább mulatságból, mint közlekedési célzattal) tényleg igen barátságos ábrázattal lebegnek, szökellenek és üldögélnek a felhőerkélyeken, suhannak a felhőutcákon, s ezt a kifejezést, ha úgy tetszik megdicsőültnek is nevezhetném, ha nem tartanám patetikusnak az effajta kitételeket. Többnyire szőkék, és az egésznek van valami germán jellege. Tekintetüket többnyire felemelik, egy kicsit oldalt fordítva, egy bizonyos irányban: mint gyakorlott megfigyelő csakhamar észrevettem, hogy ez irány gyújtópontjában annak a bizonyos háznak az a bizonyos ablaka csillog, ahol megérkezésem alkalmából a Nagy Szellemidéző cégtábláját felfedeztem. Ők maguk is elismerik, hogy az Illető iránti rajongásuk, bámulatuk és szeretetük tölti be teljesen minden gondolatukat és érzésüket, egyéb nem is jut eszükbe, soha más vágyuk, ötletük vagy akaratuk nincsen, s ily módon soha nem is unják magukat, mint ahogy külső látszatra az idegen hajlandó volna feltételezni, abból a hamis feltételezésből indulva ki, hogy ő bizony unná ezt a dolgot, egy örökkévalóságon át.”²¹

Világosan látható, hogy ez sem az az ideális hely, ahová halálunk után vágynánk. Merlin Oldtime végül eljut a Nyolcadik Kiterjedésbe, ahol meghallja az Egyetlen Lény hangját. Érdemes arra a gyönyörűségre, csodálatra visszaemlékeznünk, amikor Dante megpillantotta a Szentháromságot. Nem talált méltó szavakat arra, hogy leírja a nagyszerű látványt, amiben részesült. Ehhez képest, amikor Karinthy utazója elérkezik idáig, csupán néhány mondatban fűz kommentárt az átélt eseményhez:

„– Mit mondjak róla? Hogy mi ketten – Ön és én – nem is léteztünk, csak Ő? Köszönöm. Magam sem akarok tudni róla. Nem vállalom a felelősséget.”²²

Ezen a ponton a két szöveg jelentős különbséget mutat, viszont a két túlvilági utazásnak tagadhatatlanul köze van egymáshoz, amit bizonyít az is, hogy Karinthy tudatosan utal az *Isteni színjáték* szövegére. Miben érhetők tetten a két utazás közös jellemzői és melyek a legfontosabb különbségek? A következőkben ezekre a kérdésekre próbálom megkeresni a válaszokat.

Mindkét utazót kísérő, illetve kísérők segítik tájékozódni a számukra idegen világban. Köztudomású, hogy Dantét Vergilius, Beatrice és Szent Bernát kalauzolja, míg Merlin Oldtime-nak Diderot lesz a segítője. Ha Vergilius és Diderot személye között keressünk párhuzamot, könnyen megtalálhatjuk az irodalmi eszménynek a fogal-

¹⁵ *Uo.*, 167.

¹⁶ *Uo.*, 205.

¹⁷ *Uo.*, 206.

¹⁸ *Uo.*, 215.

¹⁹ *Uo.*, 193.

²⁰ *Uo.*, 192.

²¹ *Uo.*, 194.

²² *Uo.*, 247.

mát. Dante Vergiliust szerzőjének, mesterének tekinti, és az *Aeneis* írójaként (is) nagyra becsüli elődjét. Karinthy Diderot-ban szintén egy olyan alkotót lát, akinek jó lenne a nyomába lépni, gondoljunk csak azon vágyára, hogy a francia mintára megírja saját korának Enciklopédiáját (amiből csak néhány szócikk készült el).

Mindkét szöveg utazás toposzát erősíti, hogy a főhősök korábban élt utazókkal is találkoznak a túlvilágon. Az *Isteni színjáték* egyik legtöbbet elemzett része Ulysses utolsó útjának leírása, Merlin Oldtime pedig Marco Polóval és Kolombusz Kristóffal folytat párbeszédet. Ez utóbbi két személyt eleinte kollégáinak tekinti, később azonban eléggé lesújtó véleményt alakít ki róluk.

Míg Dante útja lineárisan halad előre a túlvilági tartományokon át, addig a *Mennyei riport* utazójáé kiterjedéseken és dimenziókon át vezet. Szabó Zita véleménye szerint az *Isteni színjáték* kései olvasója az egymás után következő, különböző állomásokban „éppen az egyszerre jelenvalóságot érezheti, azt gondolva, hogy az író számára sem lehetett ez az utazás csak egyenes vonalú, s a szintek egyszerre lehettek jelen.”²³ Karinthy pontosan ilyen olvasatot ad, hisz az ő szövegében az egyes szintek összecsúsznak, egymásba játszanak. Nézzük meg, hogyan beszél erről Diderot a pártfogoltjának:

„– Először kapom felületességen, Merlin... Hát még mindig nem érti a Dimenziók Fizikáját, amit annyiszor megmagyaráztam, együttlétünk óta?... Hiszen elmondtam már, hogy egyik körből a másikba jutni a ráeszmélésen múlik, s nem a hely- vagy időváltozáson... Magától értetődik ebből, hogy mindegyik körben mindenki ott van, aki valaha eszméletünkben szerepelt...”²⁴

Tehát a múlt, a jelen és a jövő együttesen érzékelhető, az utazáshoz nem kell helyet változtatni – ellentétben Dantéval, aki fizikálisan is végigjárta az utat a fikció szerint –, hanem elég az eszmélet fokát megváltoztatni, ha valaki át akar jutni a következő kiterjedésbe. Érdekesség azonban, hogy a különböző dimenziók átlépéséhez mindig vonatra kell szállni, határokat kell átlépni, iratokat kell felmutatni.

Az utazás mellett a Karinthy-szöveg másik jellegzetes motívuma ez a közlekedési eszköz, a vonat, amelynek jelentőségére csak a mű végén derül fény. Itt hullik le a lepel, és itt szerzünk tudomást Merlin Oldtime valódi úti céljáról:

„Ide nézzen... a kezemben a Popolo d'Italia friss száma... Vasúti szerencsétlenség... és a listán... Signorina Beata B... a halottak közt... értse meg... húsz éven át szerettem... soha nem szóltam róla... egyszer találkoztunk... Őt kerestem... Odaát... Kilenc Kiterjedésben... Poklokban és mennyekben... Hiába... Itt maradok... Se előre, se vissza... Nem kell a Valóság... és nem kell az a rossz álom ott a chelsea-i temetőben... itt... az idők végezetéig...”²⁵

Lehetetlen nem gondolnunk Dante Beatricéjére, és arra a szerelemfelfogásra, amely a transzcendensbe helyezi ezt az érzést. Mint ahogy az olasz műben is megtörténik a találkozás az elhunyt kedvessel, Merlin is viszontláthatja szerelmét a túlvilágon, Dante azonban visszatér a földi életbe, míg a másik hős odaát marad.

A két szöveg együttes vizsgálatakor sok kapcsolódási pont tárult fel előttem, Karinthy az *Isteni színjátékra* többször visszautal, utazójának túlvilági tapasztalatait többször az ebben a textusban konstruált túlvilág-képhez képest örökíti meg. Legalább ennyire fontosnak érzem a szövegek közti különbségeket. Az egységes középkori világképpel rendelkező Dante egy befejezett, arányos szerkezetű, tökéletesen felépített művet hagyott hátra. Karinthy alkotását főként a szerkezet aránytalansága miatt érte kritika. Úgy vélem, hogy a töredékesség-érzet, a nyelvi kifejezhetőség korlátaival való szembesülés híuen tükrözi azt a korszakot, amelyben a legkülönbözőbb filozófiai nézetek voltak egyszerre jelen. Az individuum útja ekkor már nem feleltethető meg a kollektív sorssal, az üdvösséghez mindenki másként jut el, ha egyáltalán eljut.

²³ SZABÓ Zita, *Az útonlevőség: Dante, Eliot, Kosztolányi*, Új Holnap, 42(1997), 104.

²⁴ KARINTHY, *i. m.*, 191.

²⁵ *Uo.*, 244.

Egy 17. század eleji lutheránus prédikációs exemplum tárgy történeti háttéré

Paulus Tartzianus beszercebányai lutheránus lelkész Lőcsén, 1622-ben megjelent prédikációjában¹ egy brandenburgi zárdaszűzre utal, aki Vladislaus Locticus kegyetlen zsoldosától megóvta erényeit.² Azt gyanítjuk, hogy a mai olvasó számára – szemben talán a 17. századi beszercebányaiakkal vagy legalábbis egy részükkel – éppen nem „ismeretes” ez a történet, ezért igyekeztem feltárni az utalás jelentését és háttérét.

Nos, arról az exemplumról van szó, amelyben egy szűzlány akként kerüli el a megbecstelenítést, hogy a vele erőszakoskodó katonának sebezhetetlenné tevő kenőcsöt ígér, amelynek kipróbálására saját nyakát ajánlja fel, és így inkább a halált választja, semmint a gyalázatot.

Pázmány *A buja fajtalanságnak veszedelmességéről* szóló prédikációjában „a régiek”-re hivatkozva olvasható a történet egy változata, ahol egy „pogány császár” a kereszténységtől a leányt eltántorítani kívánó parancsa indítja el a cselekményt. Pázmány margójegyzete forrásként a következőket adja meg: „Niceph. lib. 7. cap. 13., Cedrenus, alii.”³ Káldi Györgynél, a böjt harmadik vasárnapjára írott harmadik prédikációban, csak az első forráshelyre hivatkozva szintén van egy – bizonyos cselekményelemekben eltérő – változat.⁴ Pázmány jegyzete alapján felvetődött bennem a kérdés, hogy ki lehet ez a Nicéphorosz, és mit takarhat a „Cedrenus és mások” utalás.

A mindkét katolikus szónok által megnevezett Niképhorosz nem lehet a konstantinápolyi pátriárka (758–829), mert az ő történelmi műve, az egyébként is csak a 602–769 közötti évekről szóló *Hisztoria szüntomosz* (*Breviarium historicum*) nincs könyvekre tagolva. De Niképhorosz Grégorasz (1295 k.–1360 k.) bizánci író *Hisztoria Rómaikéjáról* (*Historia Byzantina*) sem lehet szó: a hivatkozást ellenőrizve megállapítható, hogy ott, a II. Andronikosz császárságának végét ismertető fejezetben⁵ a történetnek nyoma sincs, sőt azt az egész munkából sem sikerült előkeríteni. Így csakis Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz 13–14. századi bizánci egyháztörténész *Historia ecclesiasticája* marad.⁶

Pázmány másik megnevezett forrása Geórgiosz Kedrénosz (11–12. sz.) bizánci krónikakompilátor *Szünopszisz historiónja* (*Compendium historiarum a mundo condito usque ad annum 1067*). A szűz története a Diocletianus uralkodása idején történtek között olvasható nála.⁷ A „pogány császár” tehát Diocletianusszal azonos, a cselekmény helyszíne pedig alkalmasint Nikomédeia, mert – egy itt nem idézett jelenetben – a leány a bebörtönzött helyi püspöktől, a később vértanúként szintén lefejezett Anthimosztól kér és kap lelki támaszt.

¹ RMNy 1280.

² „Wie eine züchtige Kloster Jungfraw in der Marck Brandenburg wider die grausammen knechte Vladislai Loctici ihre zucht ehr und keuschheit gerettet/ ist bekandt.” (B3v.)

³ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, a budapesti kir. m. Tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és kiadja ugyanazon egyetem Hittudományi Kara, I–VII. Bp., 1894–1905, VI, 453 (a forráshivatkozást a központozással értelmeztük).

⁴ „Azt írja Nicéphorus; hogy Diocletianus idejében, a Pogányok egy szép Szüzet fogtak-meg Euphrasiat, az igaz Hitről el akarván hajtani. De látván, hogy inkább akarna meg-halni, hogy sem el-hajlani, a’ bordélyba küldötték: ki az Istent azon kérte, hogy útát mutatna néki, mellyel az Ördögöt meg-chalhatná, és a’ Szüzességhez a’ Mátyromságot-is meg-nyerhetné. Midön azért egy ifiú a’ bünre kiszetté, azt mondotta néki; hogy, ha Szüzességében meg-öltalmazza, olly mesterségre taníttya, hogy semmi fegyver meg nem fogja; és hogy el-hidgye, elsőben is ő rajta próbállya-meg. Engede az ifiú a’ Szüznek: ki, viaszszat és olajt egyelítvén öszve, a’ nyakát meg-kené, és azt mondá az ifiúnak, hogy valamint lehetne úgy vágná a’ nyakát, és meg-látná az orvosságnak erejét. Hün az ifiú a’ Szüznek, és egy chapásban el-ütvén a’ fejét, Mátyrrá tévé. És így az Ördög, a’ maga határán gyözzettett-meg; ki a’ Szüzet azért vettette volt a’ bordélyba, hogy mind a’ Szüzességnek ’s mind a’ Mátyromságnak koronájától meg-fosztaná. Így kell a’ tromfot tromfal ütni; és a’ chalárdot meg-chalni.” RMNy 1509, 427; a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének példányát használtuk.

⁵ MPG CXLVIII, 453–456.

⁶ MPG CXLV–CXLVII. A 7. könyv: CXLV, 1205–1332.

⁷ A Tübingenben képzett és az augsburgi Hieronymus Wolffal meg a bázeli Johannes Oporinusszal is kapcsolatban álló Guilielmus Xylander (1532–1576) heidelbergi professzor (*Allgemeine Deutsche Biographie*, XLIV, Leipzig, 1875 – 1912, 582–593) 1566-ban befejezett latin fordításában (MPG CXXI, 507–508): „Eodem tempore sacra quaedam mulier atque admiratione digna, pulchritudine formae insigni, et quae virginitatem servasset, comprehensa ac multis tyrannorum ut daemonibus sacrificaret tormentis frustra tentata, militi cuidam ad concubitum dedita est, ea conditione ut si eum non admitteret, capite plecteretur. [...] Inclusa in domo cum milite rogavit eum ut sibi parceret, dignam recepturus mercedem. Se enim esse medicam, ipsique medicamentum praebituram quod mortis foret amuletum: nam eo inunctum in bellis fore invulnerabilem. Utque eius rei periculum facere posset, rogavit ut sibi eius medicamenti conficiendi potestatem faceret. Id cum miles admodum laetus permisisset, illa ceram oleo permiscuit atque subegit, colloque suo ea re inuncto militem omni robore ferire iussit, vim medicamenti experturum. Ita miles valido gladii ictu illato venerandum caput statim amputavit; atque illa victa adversariorum malitia, martyrii coronam castitatis corona auxit.”

Az „alii” nem csak egy további szerző, hanem egy olyan gyűjtemény is lehet, mint Laurentius Beyerlincké, amelyben a Káldiéval és Pázmányéval megegyező Niképhorosz-hivatkozással van meg az exemplum.⁸

A diocletianusi keresztényüldözés mártírexemplumát a kora újkori humanisták transzponálták a 14. századi eseménytörténetbe. Tartzianus valószínűleg nem ismerte az ókeresztény szüzsét, ezért gyanútlanul hivatkozhatott a megújított adaptációra, amelyet például Salomon Neugebauer lengyel történeti munkájában olvashatott. Amikor Łokietek Ulászló lengyel király (1306–1333) litván és orosz segédhadakkal Brandenburgba vezetett hadjáratot, a kegyetlen csapatok „magnam hostium caedem fecerunt, matronas ac virgines contumeliose constuprarunt, delubra atque templa passim profanarunt, diripuerunt, et incenderunt. Memoratur autem ea in expeditione praeclarum Monachae cuiusdam facinus, quae capta a Lithuano quopiam, cum ad stuprum traheretur, rogauit eum, ne sibi vim faceret: mercedis autem loco promisit, se eum edoctrum esse, qui corpus eius vulnerari nullo vnquam ferro posset. Quod cum discere ille percuperet, iugulum ei puella praebuit, vt in se eius rei periculum faceret. Credulus ille stricto gladio caput eius amputauit. Sic illa barbari libidinem elusit, stuprumque honesta morte euasit.”⁹ A szövegből jól kivehető, hogy a brandenburgi zárdaszűz története egyértelműen a Xylander-féle Kedrénosz-fordítás alapján jött létre.

Pázmány idézett prédikációjában olvasható egyébként az a történet is, amely szerint Nicétas úgy menekül meg a szüzességét megkísértő tisztátalan nőtől, hogy saját leharapott nyelvét köpi annak arcába. Pázmány forráshivatkozása itt: „Hieron. in vita S. Pauli Primi Eremitae initio. Niceph. l. 7. c. 13.” Mindkét hivatkozás helyes,¹⁰ de ott áll az exemplum Kedrénosznál is, kevéssel az előbbi történet után.¹¹

Míthogy Pázmány egyetlen prédikációjában mindjárt két hivatkozást is találtunk Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz *Historia ecclesiasticájára*, feltűnőnek tartjuk, hogy ezt a szerzőt még sosem említették Pázmány forrásaként. Az általa felhasznált bizánciak közül – több más szerző mellett – csak két névrokona, Niképhorosz konstantinápolyi pátriárka és Niképhorosz Grégorasz került ismételtelen elő, és az ő említésük sem volt minden tekintetben pontos. Niképhorosz pátriárka művéről megírták például, hogy „Dyonysius Patavius” (helyesen Dionysius Petavius, vagyis Denis Pétau, 1583–1652) francia jezsuita adta ki 1616-ban, és a nagy forrásértékű műből Pázmány gazdag anekdotaanyagot merített, mintegy harmincszor hivatkozott rá.¹² Azt gondoljuk, hogy ez valószínűtlen. Niképhorosz szóban forgó munkája csekély terjedelmű, száraz kronológiai kivonat. Feltehető, hogy a Niképhorosz névemlések legalább egy része esetében a jóval későbbi névrokon *Historia ecclesiasticájáról* van szó. Niképhorosz Grégoraszt valóban használta Pázmány, különösen a hitvitázó művekben aknázza ki a görög és a török birodalom története vonatkozásában.¹³ Azt azonban nem használhatjuk fel a használatát bizonyító tények között, hogy a nagyszombati jezsuita könyvkatalógusban említenek egy ilyen tételt: „Nicephorus et Tripartitae Historiae Ecclesiasticae, Frankfurt, 1588.”¹⁴ Ez ugyanis bizonyosan nem Niképhorosz Grégorasz, hanem ismét Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz műve, mégpedig Johann Lang (1503–1567) latin fordításának sokadik kiadása.¹⁵ Lang latin fordítása alapján egyébként német fordítás is készült, Mark Fugger (1529–1597) munkája, amelyet ugyancsak 1588-ban jelentettek meg Ingolstadtban.¹⁶

⁸ Laurentius BEYERLINCK, *Magnum theatrum vitae humanae*, Köln, 1631, M 638.

⁹ Salomon NEUGEBAUER, *Historia rerum Polonicarum, concinnata et ad Sigismundum tertium Poloniae Sueciaeque regem usque deducta libris decem*, Hanau, 1618, 189.

¹⁰ Lásd Szent JEROMOS, „Nehéz az emberi léleknek nem szeretni”: *A keresztény életről, irodalomról és tudományról*, ford., jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Bp., Helikon, 1991 (Harmonia Mundi Könyvek), 43.

¹¹ MPG CXXI, 509–510; Nicétas neve egyébként sem itt, sem Jeromos idézett helyén nincs meg.

¹² BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világlkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979, (Humanizmus és Reformáció, 8), 69, 181. István BITSKEY, *Die Rezeption byzantinischer Geschichtsschreiber in den Werken von Péter Pázmány*, *Studia Postbizantina Hungarica* (Debrecen), 6(2003), 1–9 (a továbbiakban: BITSKEY 2003), 1–2.

¹³ Vö. BITSKEY István, *Pázmány Péter Korán-cáfolata* = BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok: Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 7), 179–194. BITSKEY 2003, i. m.

¹⁴ BITSKEY 2003, i. m., 5; vö. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig II: Nagyszombat*, kiad. FARKAS Gábor, Szeged, 1997 (Adattár XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2), 113, 29–30. sz. (Adattár 17/2).

¹⁵ *Nicephori Callisti ... ecclesiasticae historiae libri decem et octo ... , opera vero ac studio ... Joannis Langi ... e Graeco in Latinum sermonem translati... Adiecimus quoque ad Nicephorem, ... Avrelii Cassiodori Tripartitam, quam vocant, Historiam*, Francofurti ad Moenum, apud Ioannem Feyrabendt, impensis Sigismundi Feyerabendii, 1588; VD 16, N 1441. A kiadás az OSZK-ban is elérhető: Ant. 79. Ugyanez a fordítás egy korábbi kiadása (Bázel, 1560) ugyancsak megvolt Nagyszombatban: Adattár 17/2, 114, 53. sz. és 274. A könyvkatalógus kiadója nem is téved a szerzői attribúcióban, ld. *Uo.*, 360.

¹⁶ *Kirchen-Histori Nicephori Callisti, Desz Hochberüembten Christlichen Kirchenscribenten, in achtzehn Bücher verfaßt ... durch Johann Langen ... auß dem Griechischen zu Latein. An jetzo aber ... in das Teusche gebracht durch ... Marxen Fuggern den Eltern, Freyherrn von Kirchberg unnd Weissenhorn...;* VD 16, N 1442.

**Egy 18. századi tudós barátság történetéhez
(Dobai Székely Sámuel és Johann Balthasar Bernhold)**

Előadásomat a címben közölt *tudós barátság* összetétel magyarázatával kezdem. A reáltudományok művelőin kívül tudósnek tekintek minden olyan személyt, aki a magyarországi *historia litteraria* korában írásbeli és tárgyi emlékek gyűjtésével, ápolásával, terjesztésével foglalkozott, magát tudatosan és nyíltan e foglalatosság művelői között tartotta számon, ténykedését meghatározott céllal műveli, önmagát pedig egy közösség tagjaként értelmezi. Tudós barátságnak tekintek minden olyan emberi kapcsolatot, amely a vázolt tudós létforma fenntartására, szélesítésére, mélyítésére törekszik.

A címben megjelölt két férfit jelen előadásban egyetlen szempont mentén látom összekapcsolhatónak. Mindketten tevékeny szerepet vállaltak Szirmay Tamás királyi gyalogezredes temetési szertartásában. A szerepek tisztázása, és a temetési procedúra részleteinek feltárása adalékkul szolgálhat a 18. századi művelődéstörténet, azon belül is a külföldi egyetemjárás történetéhez, továbbá hozzájárulhat ahhoz, hogy árnyalhassuk Dobai Székely Sámuelről ez eddig kialakult képünket.

A 18. század közepe után a magyarországi tudósok érintkezésének közel két évtizedig volt központi alakja Dobai Székely Sámuel (1704–1779), aki a korszak legértékesebb hungarika gyűjteményét mondhatta magáénak.¹ A már generációk óta értelmiségi létformát élő,² nemesi családból származó Dobai Székelyt Eperjesen Mattheaides Sámuel, Sárospatakon az ifjú Tsétsi tanította.³ Jogi tanulmányokat végez, Bél Mátyásnak az 1720-as végétől egyik legszorgalmasabb munkatársa, aki a Zemplén és Sáros vármegyék leírásának elkészítésekor szerzett kiemelkedő érdemeket.⁴ 1741-ben katonának áll,⁵ kisebb-nagyobb megszakításokkal 1753-ig harcol az ekkor dúló örökösödési, és hétéves háborúban, Európa németországi és itáliai harcterein. 1753-ban tér végleg haza Eperjesre. A róla szóló,⁶ illetve tevékenységét forráskiadványokban ismertető⁷ irodalom jellemzője az, hogy magyarországi működését, magyar tudósokhoz fűződő kapcsolatát tárgyalták, és mellőzték azokat az éveket, amelyeket Dobai Székely külföldön töltött.⁸ Jelen előadás ezt a hiástust igyekszik csökkenteni.

Tudható, hogy egészen fiatalon került Szirmay Tamás környezetébe, és később 1741-ben, elkíséri az ezredet a csehországi hadszíntérre, és mellette marad annak haláláig 1743. július 9-éig. Ezzel kapcsolatban elmondható, hogy katonai szolgálat szintén hagyomány volt a Dobai Székelyeknél. Az anyai Draveczy ág több tagja uralkodói adományban részesült hadi szolgálataiért, Draveczy László a poroszokkal vívott háborúban szerzett érdemeiért kap kitüntetést Mária Teréziától, a család több tagja harcol Szirmay Tamás ezredében is. Dobai Székely emlékkönyvében három Szirmay hagyta kézjegyet, Michael Nagelius rektor búcsúztató beszédében pedig az ezredes *perpetuus domesticus*ának nevezte őt, aki minden odaadását és hűségét bizonyította a betegeskedőnek és haldoklónak, tisztelettel felügyelte utolsó óráit, és nem hagyta őt aggodásban.⁹ Az ezredes és Dobai Székely

¹ SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989 (Az Országos Széchényi könyvtár Kiadványai Új sorozat 4), 87.

² LANCSÁK Gabriella, *Adalék a felvidéki evangélikus értelmiség történetéhez = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században: A Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága által 1984. március 5-6-án tartott tudományos konferencia előadásai*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, Móra Múzeum, 1984, 102.

³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1909, 603.

⁴ TÓTH Gergely, *Bél Mátyás sáros vármegyéről*, Gesta, 2006/4, 31–49.

⁵ BÉL Mátyás *levelezése*, kiad., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése 3), 492.

⁶ ILLIK Péter, *Tudóslevelezés, történetírás és forráskutatás a 18. századi Magyarországon = Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. Maczák Ibolya, Piliscsaba, PPKE, 2007. 124–127 MACZÁK Ibolya, *Adalékok Dobai Székely Sámuel forrásgyűjtő tevékenységéhez*, MKsz, 2008/3, 319–324.

⁷ KOLLÁR Ádám *Ferenc levelezése*, kiad., bev., jegyz. SOÓS István, Bp., Universitas, 2000 (Magyarországi tudósok levelezése 4). *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*, bev., kiad. ILLIK Péter, jegyz., mutatók MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE, 2007. (Pázmány Irodalmi Műhely Források).

⁸ Dobai Székelynek kevés műve jelent meg nyomtatásban, újságcikkein túl, az egyik Szirmay Tamás halálára írt halotti búcsúztatója (*Piis manibus illustrissimi domini Thomae Szirmay de Szirma...*, Altdorf, 1743, az ezredes halálára nyomtatott kiadvány egyik darabjaként) illetve egy fordítása névtelenül: Faber Christian Farkas *Hadi embernek oktatásáról* (Kassa, 1756) című műve, ami a Mária Terézia korabeli hadviselés történetének bár értékes, de mára méltatlanul elfeledett darabja.

⁹ Nagelius rektor halotti búcsúztatója (Ioannes Andreas Michael Nagelius Rector Universitatis Altdorfinae ... ad iusta exequiarum viro perillustri ac generosissimo domino Thomae lib. bar. Szirmay de Szirma...cives academicos invitata) a temetési kiadvány részeként jelent meg. Továbbá a magyar nyelvű halotti eposz: „Hadnagy Székely Samu ült ő ágya mellett/Imádság s énekkel consolálni kellett/Hulasztotta könyvét patrónusa felett/Mert oly kegyes atyát soha már nem lelhet.” *Cidaris Szirmaiana*, TT, (23)1900, 541.

személyes kapcsolatának mélységére utal a Szirmay Tamás halálára megjelent magyar nyelvű költemény azon része, amelyben a haldokló elbúcsúzik, a családjától, személyes környezetétől, hűségese katonáitól:

Székely Sámuel már hozzád ejtem szómat
Hallgatásban tartád ki minden titkomat
Házi s szorgos hadi sok állapotomat
Folytattad ércsed most ily bucsuzásomat!

Gyermekségtől fogvást voltál az én házamban
Segítettél gyakran perlő hivatalban
Terhes és unalmas gazdálkodásomban
Végben vitt idegen földi járásomban!”

Nem kétséges tehát, hogy Dobai Székely és Szirmay Tamás közti viszony a köztük lévő magas korkülönbség ellenére igen mély, szinte baráti lehetett. Ennek köszönhető, hogy Dobai Székely lesz Szirmay Tamás *funeris curadora*, aki megszervezi az ezredes temetését Altdorfban, kapcsolatot tart az özvegygel, és az altdorfiakkal is. Az eseményekben betöltött szerepének és Balthasar Bernholdhoz fűződő kapcsolatának azért kell fokozott jelentőséget tulajdonítanunk, mert a díszes altdorfi temetés megszervezésébe fektetett igyekezete több mint a patrónusa iránt érzett hála megtestesülése, sokkal inkább olyan reprezentatív aktusként értelmezhető, amely a magyarországi diákok altdorfi peregrinációjának történetében fontos állomást jelent.

A Szirmayak művelődéstörténeti szerepe: A greifswaldi alapítvány

Bár a Dobai Székelyek megkapják a nemesi titulust, a Szirmay család a 18. századra elnyeri a grófi címet, a két család közötti vagyoni eltérés igen jelentős volt. A Szirmay család befolyását későbbi korok kutatói sem tagadták,¹⁰ már a 18. században megindulnak a családtörténeti kutatások a borsodi és ugoccai ág eredetére vonatkozóan.¹¹ Az e témában született munkák kiemelik, hogy Szirmay Tamás és atyja Szirmay Miklós katonai teljesítményén túl, legnagyobb érdeme az volt, hogy szívükön viselték a magyar műveltség helyzetét.

Tamás atyja Szirmay Miklós 1705-ben Michael Meltzer társaságában felkeresi a svéd királyt, XII. Károlyt rawitzi táborában, és arra kéri, hogy fogadja pártfogásába a Magyarországon üldözött evangélikus egyházat.

A követség a vallás védelmében indul a svéd királyhoz, de összefüggésben állt a Rákóczi-szabadságharc eseményeivel, diplomáciai tapogatózásaival. Bár a tárgyalások végül nem vezettek eredményre, a svéd király kibocsájt egy nyilatkozatot, amely négy magyarországi ösztöndíjas tanulmányait biztosítja a pomerániai Greifswald egyetemén.¹²

Ez a németországi egyetemi kapcsolat sokkal inkább városok közötti, mint országok közötti viszonyt jelöl, a greifswaldi ösztöndíj mindenkori élvezői (az 1700-as évek első évtizedeiben kizárólag, és később pedig nagy számban) az eperjesi kollégiumban végzett diákok lehettek. Az egyik első diák Szirmay Tamás volt, aki kísérőjével (Dobai Székely későbbi tanárával) Mattheides Sámuellel érkezett Greifswaldba 1705-ben.¹³ Ezen életrajzi kitérőnél azért szükséges időznünk, mert bár a greifswaldi kapcsolat 18. század első felében egy pár évtizedre szünetel, a magyarországi stipendiánsok greifswaldi tanulmányai egészen a 19. század közepéig – az említett megszakításon kívül – folyamatosan tartanak, és ez egyetemi kapcsolat mindenkori kurátorai a Szirmayak voltak.¹⁴ Szirmay Tamás greifswaldi tanulmányai után is ápolta a svéd kapcsolatokat, unokatestvérének Szirmay

¹⁰ KINCSES Katalin Mária, „Magamat megh fegyveresítvén”: Egy felvidéki középnemes Szirmay András hagyatéka = K. K. M., *Kultusz és hagyomány: Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján*, Bp., Argumentum, 2003, 13–33.

¹¹ Szirmay Antal vállalkozását végül Kazinczy Ferenc (aki anyai ágon maga is a borsodi zempléni Szirmay család lezármazottja volt) fejezi be az 1830-as évek végére.

¹² Az alapítványról ld. Dirk ALVERMANN, *Stipendien als strukturelle Elemente des Migrationsnetzes: Das Beispiel Greifswald = Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen von 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hsg. Márta FATA, Stuttgart, Franz Steiner, 2006 (Contubernium Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64), 345–384. Magyarul interjú Dirk Alvermannal: *Magyarok Greifswaldban – Teológia tanulás 200 éven át*, http://attac.zpok.hu/cikk.php3?id_article=446 (2009.07.21). SZIRMAY Gábor, *A szirmai és szirmabesenyői Szirmay család története*, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005 (Régi magyar családok 4), 94.

¹³ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15), 266.

¹⁴ A greifswaldi egyetem 1456-ban alakult. Az alapítást III. Frigyes császár és III. Callixtus pápa is megerősítette. Magyarországi peregrináció szempontjából inkább a 17. század vége fele lesz említésre méltó, és vonzerejét a 18. század folyamán is megtartja. Szögi László ezt a következőképpen magyarázza: „Greifswald esetében persze egyértelmű a magyarázat.

Istvánnak ajánlására egy ideig harcol a svéd hadseregben, majd később a Habsburgok oldalán a spanyol örökösödési háborúban. 1722-ben tér haza, és házasodik meg, és gazdaságának irányításával foglalatoskodik, egészen az osztrák örökösödési háború kitöréséig, amikor Mária Terézia a Zemplén vármegyei inszurrekció felügyelőjévé, majd ezredessé nevezi ki. Dobai Székely századosi rangot kap seregében. Szirmay 1741 végén indul el Bécs felé, kb. háromezer gyalogosával, 1742 májusára Olmützbe, júliusára Prága alá ér. Sikerrel harcol Prága december 24-i visszafoglalásakor, de az újabb francia támadás elől Mossbach, és Nabburg felé hátrál. Júliusra Neustadt alá ér, ahol megbetegszik, és állapota válságosra fordul.¹⁵

Dirk Alvermann tanulmányából tudható, hogy Szirmay érezve a végét megkéri Philipp Gustav Mörl nürnbergi lelkészt, hogy tolmácsolja akarátát a greifswaldi egyetemnek, és az általa felajánlott 3000 forintból, a magyarországi stipendiánsok részére egy alapítványt hozzon létre Greifswaldban (Mörl levele a greifswaldiaknak 1743. június 19-én kelt). Ezzel egy időben, az összeg kétharmadának, 2000 forintnak az átutalásáról is rendelkezik.¹⁶ Szirmay állapota azonban jobbra fordul, seregével Amberg felé veszi az irányt, ahol viszont ismét a betegség lesz úrrá rajta, és június 9-én meghal. Másnap ugyanitt el is temetik, bár teste négy napig pihent az ambergi temetőben, nem sokkal eltemetése után kihantolják, és Altdorfba szállítják, és itt helyezik július 29-én örök nyugalomra.¹⁷ Előadásom során rámutatok arra, hogy e szokatlan események háttérében Dobai Székely Sámuel áll, és arra tényre is, hogy tevékenységének háttérében azon törekvése húzódik, hogy a greifswaldi alapítványra szánt összeg – Szirmay ígéretének ellenére is – az altdorfi magyar diákok taníttatására fordíttassék.

Az „altdorfi múzsák”

Az altdorfi akadémia 1575-ben fogadta az első diákokat. Bár az intézet 1623-tól *studium universale*ként működött, de facto egyetemmé csak a teológiai promóciós jog elnyerésével vált. Erre I. Lipót császár idején, 1697. június 29-én került sor.¹⁸ A 18. században intenzív a kapcsolat a magyarországi tudósok, és az altdorfban élő egyetemi kör tagjai között.¹⁹ Olyan jelentős tudósok tanultak itt, mint Mikoviny Sámuel, Czvittinger Dávid, Tersztyánszky Dániel, Bél Károly András. Dobai Székely több altdorfi tudóssal és akadémikussal kapcsolatban állt.²⁰ Leveleiből arra következtettek, hogy barátsága Bernholddal és Nagelius rektorral a 1760-as években is tart. A Balthasar Bernhold²¹ és Dobai Székely közötti kapcsolatra ez előbbi Dobai Székelynek küldött leveleiből, illetve a temetés alkalmára készült halotti kiadvány szövegeiből következtettek. Úgy tűnik, amellet, hogy Bernhold mondta a halotti prédikációt (és versével szerepel az altdorfi tudósok epicédium-füzérében), temetéssel járó szervezési feladatok egy része is rá hárult. Ezt írja Dobai Székelynek 1745. augusztus 21-én kelt levelében: „A minap kifizettem már a nyomtatás és papír költségét, átadtam Hallernek az 1248-as Szirmay-oklevelet, mivel nálam volt kölcsönben, a következő időkre való kölcsönökről gondoskodtam, és arról, hogy ez évből származó

Az ottani Szirmay féle ösztöndíj alapítvány miatt volt itt az átlagosnál több magyar hallgató.” SZÖGI László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9), 23.

¹⁵ Johann Baltasar BERNHOLD, *Das auferbauliche Exempel derer Glaubigen in ihrem Tod und Sterben... Thomas Szirmay*, Altdorf, 1743, 24 (BERNHOLD 1743).

¹⁶ ALVERMANN, *i. m.*, 357.

¹⁷ „Equidem Viri coelo recepti exuviae primum Ambergae sepulcretis templi suburbani S. catharinae erant illatae, omnibus, quae funus tanti militiae praefecti decent, ceremoniis solennitatibusque militaribus adhibitis [...] verum deinceps ex variis caussis huc advectae et nudius quartus in templo opidano decenter sunt reconditae.” NAGELIUS *i. m.*, ld. számú láb-jegyzet.

¹⁸ VARGA András, *Az altdorfi egyetem magyar diákjai (1583–1718)*, Szeged, Scriptum, 1994 (Lymbus Művelődéstörténeti Tár 5), 4.

¹⁹ Erről bővebben: TARNAI Andor, *Egy magyarországi tudós külföldön: Czvittinger és a Specimen*, ItK, 1993, 16–38.

²⁰ Altdorfi ismerősi köréhez lásd *Album Amicorum*át az Országos Széchényi Könyvtárban Oct. Lat. 457. Továbbá Bernhold levelét: Egyik alkalommal, azzal menti magát, hogy azért nem válaszolt korábban – az éppen a mocsaras és erdős terep viszontagságai között veszteglő – Dobai Székelynek, mert olyan sokan keresték meg üzeneteikkel, és üdvözlésükkel, hogy mire mindegyiket végighallgatta, elszállt az idő felette. Ezúton tolmácsolja üdvözlését, Deimlinus, Weissius, Schwarzis, Hermannus professzoroknak, és Nagelius rektorak. Oct Lat. 784/I. Figyelemre méltóak az akadémia mellett az altdorfi gimnáziummal fenntartott kapcsolatai is. Ld. erre Johannes Gahn levelét Dobai Székelynek. OSzK, Oct Lat. 784/I.

²¹ Johann Baltasar Bernhold (Bursalach, 1687–1769, Würzburg) iskoláit Altdorfban, Jénában és Wittenbergben végezte, itt 1709-ben szerzett magiszteri fokozatot. Egy ideig lelkészként működött, 1725-től Altdorfban a teológia, 1732-től a görög nyelv professzora. Magnus Daniel Omeis tanítványa, 1736-ban kiadott *Anacreon quasi redditus imitationis variis* c. műve után, *keresztény Anacreon*ként ismerték, széles körű műfajisággal rendelkező írásai (tudományos értekezések, halotti beszédek, bibliamagyarázatok, numizmatikai kézikönyvek) mellett leginkább akadémiai tanári tevékenysége emelhető ki. ADB/II, 465.

kamatokat megkapja az akadémia.”²² Emellett ő lehetett a kapcsolattartó Dobai Székely és az altdorfi diákok között, ugyanezen levelében olvasható: „a lényegről szólva, leveledben kifejtetteket a magyar testvéreknek (ad Hungaricos fratres) elbeszéltem, arra törekedtem, hogy minél hamarabb megosszam velük. Régen nem volt olyan dolog, mint ez, amely a greifswaldiak szervezkedéséből származó aggodalmat lenyugtathatja.”²³ Vajon mi volt az említett greifswaldi szervezkedés (motus Gryphci), amely az altdorfi magyarokat nyugtalanította? Ennek megválaszolásához szükséges összegeznünk az ezredes halálát követő napok eseményeit: Az említett Mörl megírja beszámoló levelét a greifswaldi egyetemnek a halálesetről, ezzel egy időben közli azt a hírt is, hogy az ezredes nem hagyott hátra végrendeletet, ezért féltő hogy az alapítványi felajánlás hiányzó összege (tehát az 1000 forint) nem fog megérkezni Greifswaldba. Ekkor még nem tudható, hogy az ezredes *perpetuus domesticusa* lehet az események egyik irányítója. A greifswaldiak természetesen nagyon felháborodnak a történeteken, az alapítványi hagyatékot féltve legelőször Dobai Székelyt keresik meg levelükkel, aki válaszolva nekik, tolmácsolja az özvegy akaratát: a hiányzó harmadnak abban a városban a helye, ahol a holttest fekszik.²⁴ Ezen túl azt is leszögezi, hogy az alapítvány számára Greifswald helyett megfelelőbb lenne Altdorf, hiszen közelebb van, mint az észak-németországi egyetemváros, kevésbé költséges a mindennapi élet, így szívesebben tanulnak itt a magyarországi diákok. Az akadémia magyarországi népszerűsége valóban a 18. század második felében újra emelkedni kezd, melynek az is az oka, hogy az altdorfi akadémia – a magyarországi evangélikus kollégium hiányában – a luteránus értelmiségi réteg egyik legfontosabb peregrinációs állomása volt.²⁵

A következő hónapokban intenzív levelezés kezdődik Greifswald és az özvegy (Mednyánszky Anna), a greifswaldi egyetem és az altdorfi egyetem, illetve az özvegy és Dobai Székely között. Greifswald eleinte a hiányzó harmadért harcol, később azért, hogy meg tudja tartani a számára adományozott 2000 forintot. A jogi procedúra elhúzódik, a felek nem tudnak megegyezni. Dobai Székelynek címzett Bernhold-leveléből az is kiderül, hogy az özvegy magára vállalta a hiányzó harmad kifizetését, de a pénz még 1745 augusztusában sem érkezett meg az altdorfi egyetem számára. A kétezer forint sorsa is lassan alakul, végleges eredmény csak 1748. január 24-én lesz; egy rendelet arról, hogy a greifswaldi egyetem számára kell megfizetni az egész összeget a kamatokkal együtt.²⁶ Az altdorfiak ezt nehezményezik, az összeget magasnak találják, hiszen levonandóak a temetés költségei, továbbá az özvegyi utalás akadozása miatt nem is állt rendelkezésre az egyetem számára, ekkora összeg.²⁷ A procedúra lezárultával tehát Greifswald kapja meg a hátrahagyott összeget, az altdorfiak pedig kénytelenek beérni 800 forinttal, amely a temetés és a halotti kiadvány költségeit fedezte.²⁸

Zárás

A temetést követően egyik fél sem számított évekig tartó pereskedésre, és az altdorfiak az özvegy akaratát figyelembe véve (az összegnek ott a helye, ahol a holttest fekszik) eldöntöttnek vélték a 2000 forint sorsát is. Nem mulasztják el megköszönni a Dobai Székely szolgálatait: Bernhold az akadémia felkérésére írt beszédében, ahogyan írja, két dologra összpontosítja gondolatait, a köszönetre és a tiszteletre (meine Gedanken auf zwei Dinge zu richten, nämlich Dank und Ehre). Ebből a köszönet Dobai Székelyt illeti meg,²⁹ a tisztelet pedig Szirmay ezredest, erényeiért, és azon törekvéseiért, amelyet műveltség ápolása érdekében tett, és tekintélyes összeg hátrahagyásával járult hozzá, hogy a teológiai fakultáson magyarországi diákok is tanulhassanak.³⁰ Cserében Altdorf, és különösen az itteni múzsák – akik bizonyítják az ezredes iránti tiszteletüket, és e dicső testet a földbe helyezik – mindenki más mellett, azért kiemelkedőek, mert általuk Szirmay ezredes megszerzett hírneve, a hal-

²² OSzK, Oct. Lat. 784/I.

²³ *Uo.*

²⁴ ALVERMANN, *i. m.*, 358.

²⁵ Wolfgang MÄHRLE, *Eingangstor ins Reich?: Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Nürnberger Hochschule in Altdorf (1582–1799) = Peregrinatio Hungarica: studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen von 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hsg. Márta FATA, Stuttgart, Franz Steiner, 2006 (Contubernium Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64), 110.

²⁶ ALVERMANN, *i. m.*, 361.

²⁷ „Libenter reddet academia nostra quod habet, non potest solvere quod non habet, nec suum umquam fecit.” Bernhold levele Dobai Székelynek, 1748. április 9. OSzK, Oct. Lat. 784/I.

²⁸ ALVERMANN, *i. m.*, 361.

²⁹ „Dank gebühret einer ganzen hochansehlichen Trauer Versammlung [...] insonderheit im Nahmendes anwesenden herrn Lieutenant Székely de Doba...” BERNHOLD 1743, 31.

³⁰ Worzu noch kommet, dass dieser preiswürdiger und gottseelige Herr [...] unsere liebe Universität mit einer milden Stiftung bedenket und eine ansehnliche Summa darzu hinterlässt, damit immerfort ein und andere Studiosus Theologia fürnehmlich ein Hungar ein erkleckliches Stipendium geniessen möge. BERNHOLD 1743, 18.

hatatlanságban él tovább.³¹ Amíg tehát az ezredesnek a halhatatlanság lesz a jutalma, addig Dobai Székelynek egy tiszteletbeli tagság az altdorfi akadémián: amiért „Szirmay Tamás ezredes június 9-én Ambergnél eltemetett holttestét az altdorfi múzsáknál helyeztette újra nyugalomra.”³²

Az egyetemi professzorok által írt, és a temetési kiadvány részeként megjelent 16 darabból álló versgyűjtemény (*Epicedia universitatis Altdorphinae*), szintén a hála és a halhatatlanság témája köré épül: ha a hősi halál fel is emésztí a testet, a múzsák feladata az, hogy megőrizték az elhunyt hírnevét az utókor számára, és dicsőségének életben tartásáról gondoskodjanak. Kiragadva néhányuk közül Eucharius Gottlib Rink³³ feliratát, ahol ez olvasható: Pallas erat nutrix Heros tua, Mars tuus altor / Musa tuos cineres nunc atque colit. Továbbá Michael Adelburnernél „Mentem eius coelum, cineres sacra detinet aedis / Nec patitur nomen Norica Musa mori.” A professzorok mellett versben szólalnak meg az altdorfi diákok is, akik az elhunyt harci erényei mellett tudományosságát dicsérik, amellyel kivívta azt az isteni megbecsülést, hogy holta után a múzsák otthonában kaphat helyet: „Ei so wehlte sich dein Sterben und des Himmels weiser Schuss / dass dein Leichnam doch im Tode bei der Musen wohnen muss.”

³¹ Altdorf aber und insonderheit die hiesigen Musen welche die Ehre gehabt, dem seeligen Herrn Obristen die letzte Ehre zu erweisen und dessen theuren Leichnam zur Erden zu bestatten [...] den wohlerworbenen Ruhm der herrn Obristen Szirmay der Unsterblichkeit einzuverleiben, und den Nachkommen zu erzehlen, dass auf hiesiger Vniversität und in diesem Tempel ein Held begraben liege. BERNHOLD 1743, 36.

³² Samuel Szekely de Doba, Inclytae Legionis Szirmayanae Militiae Hungaricae Ordinis Pedestris Locumtenens, tanto dignatus per Rectorem Magnificum Amicum suum integerrimum honore, ut nomen suum Albo huic inserendum passus sit, quod factum, dum Cadaver Colonelli sui Illustrissimi Thomae de Szirma, die IX Julii Ambergae defuncti, in Sede Musarum Altdorfinarum reponendum advexerat. *Matrikel der Universität Altdorf*, Hsg. Elias von STEINMEYER, Nendeln–Liechtenstein, Kraus Reprint, 1980, 578 (reprint).

³³ Antecessor primarius, et universitatis senior.

MODERN IRODALOM SZEKCIÓ

A szekció elnöke:

Prof. Dr. Kabdebó Lóránt Professor Emeritus

Kajdátsy Antal Baranya vármegyei követ levele az „Alvilágból”

1830: valami új kezdődik

Magyarország történetét tekintve a 19. század harmadik évtizedének indulása egyben egy új korszak nyitánya is volt. Igaz ugyan, hogy kevésbé hangsúlyos események történtek ebben az esztendőben, mint néhány évvel korábban¹ vagy akár egy-két év múlva,² azonban korántsem tekinthető eseménytelennek, illetve eredménytelennek a nevezett időszak. A rendkívüli bizakodás közepette létrejött 1825–27. évi diétán az érdemi munkát a változásnak leginkább csak érzete hatotta át, hiszen az ülésszakot még a sérelmi politizálás uralta.³ Jelentősége valójában abban áll, hogy előkészítette a terepet a későbbi ülések alkalmával vívott küzdelmekhez. Nem véletlen, hogy az újabb kronológiák már 1830-tól tartják számon a reformkor kezdetét.⁴ E korszakolás mellett igen fontos érvként említhetjük Széchenyi István *Hitel* című munkájának, „minden idők egyik legnagyobb hatású magyar könyvének”⁵ januári megjelenését. Ha kissé talán túlzóak is Toldy István szavai,⁶ ha nem is megteremtette a gróf e művel a magyar politikai irodalmat,⁷ azonban mindenképpen elindított egy újfajta és termékeny diskurzust.⁸

A politikai háttér

A szeptembertől decemberig tartó törvényhozói ülészak feldolgozására a szakirodalomban jobbra a koronázás és az újoncmegajánlás kapcsán kerül sor – és még ezek sem kellő súllyal tárgyaltnak. Hogy egyéb, sőt talán jelentősebb mozzanatokkal is bírt e diéta, sokkal ritkábban felmerülő gondolat. A koronázás szempontjából nem tekinthetjük mellékesnek, hogy az ekkor már regnálása lezáró éveiben járó I. Ferenc (1792–1835) utódja volt az utolsó, Pozsonyban koronázott magyar király, hiszen egy ekkora horderejű váltás mögött mindig nyomós érvek állnak. V. Ferdinánd (1835–1848) kapcsán az 1832–36. évi országgyűlésen igen komoly közjogi problémát vetett fel az ún. címkérdés. A dilemma nem volt egyszerűen feloldható, hiszen az osztrák császárok 1806-tól datált sorában az első, Magyarországon Ferdinánd néven kormányzó királyai között azonban már az ötödik helyet bírta az új uralkodó. Ennél azonban sokkal jelentősebb volt az ügy szimbolikus jelentése, hiszen végérvényben hazánk függetlenségét jelképezte a császárság egy alárendelt részének ellenében. Idézzük fel egy több diétán is jelenlévő követ szavait a kérdés illusztrálására! „Nemzeti önállásunkat ’s nyelvünket említve: ezen országgyűlés volt az, mellyen hazánk’ függetlensége közjogilag újra elismerteték, mégpedig nem elhangzó szavakkal, nem veszendő hártýára irt mulékony betűkkel, hanem érczbe, aranyba vésett képekkel és mondattal. Ott állnak ugyanis a’ koronázási arany- és ezüstpénzekben a’ két királyi felség’ képei körül amaz e’ részben nagy jelentésű szavak: »Franciscus primus, et per Eum Ferdinandus Quintus.«”⁹ Fontos lenne hangsúlyozni, hogy már ekkor, 1830-ban felvetődött, később – a beiktatás kapcsán pedig valójában – kirobbant a nevek problémája.

A másik, gyakran említett vonatkozása a diétának – mint szó volt róla – az újoncmegajánlás. A kialakult nemzetközi helyzet miatt komoly érvágást jelentett minden késlekedés, amely a szükséges adó és katona kiállítására irányult. Az 1820-as évek nemzeti mozgalmait ugyanis sikerült elkerülnie a birodalomnak, a ’30-as forradalmi hullám azonban már elérte Európa ezen területét is.¹⁰ A francia júliusi forradalom, a lengyel 1830–31. évi

¹ 1827-ben a hosszú idő óta először összeült diéta több jelentős törvénnyel, sőt kimagasló jelentőségű törvényjavaslatokkal, bizottsági munkálatok terveivel, a további vitatás igényével végződött.

² 1830–31-ben az operátumok eredményes tárgyalása zajlott, amely nehezítve volt az utóbbi év vészterhes járványától, nem különben az ebből kipattant koleraháborútól.

³ DOBSZAY Tamás, „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”: *A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban*, Századvég, (47)2008, 113.

⁴ *19. századi magyar történelem 1790–1918*, szerk. GERGELY András, Bp., Korona, 1998, 197–198.

⁵ CSORBA László, *A tizenkilencedik század története*, Szekszárd, Pannonica, 2000 (Magyar Századok 9), 8 (CSORBA László 2000).

⁶ *A magyar politikai szónoklat kézikönyve a legrégebbi időktől a jelenkorig, vagyis a kitünőbb politikai szónokok életrajzi adataiban és jellemző mutatóványokban feltüntetve*, kiad. TOLDY István, Pest, 1866, II, 37.

⁷ Gondoljunk csak Hajnóczy József vagy Balásházy János munkásságára.

⁸ A „politikai szótár” átírása leginkább 1832-től figyelhető meg (vö. DOBSZAY, *i. m.*, 113), azonban már 1830-ban jelentős előremozdulás figyelhető meg e téren.

⁹ BERTHA Sándor, *Országgyűlési tárcza 1830-ról*, *Előszó*, Pest, 1843, iv. Az említett helyzet miatt elgondolkodtatóak Bertha szavai, különösen azt tekintve, hogy mindezt 1842-ben, vagyis a címkérdés kipattanása, sőt lefolyása után írta; tehát tökéletesen tisztában kellett lennie azzal, hogy mi volt a kérdés háttérében, és mik lettek a következményei.

¹⁰ GERGELY, *i. m.*, 197–198.

felkelés és az orosz beavatkozás lehetősége, megvalósulásának irányai és módjai egyaránt komoly hatást fejtettek ki a magyarországi politikai gondolkodásra. Ehhez járult az igen rossz termés, illetve az ennek következtében kialakult éhínség, amely még a pragmatikus hozzáállásúak szemléletének belenyugvó magatartását is elégedetlenségévé módosította, a kialakult helyzet megoldására sarkallta. Nem állíthatjuk, hogy semmi lényeges sem történt a mindössze néhány hónapig tartó diétán, hiszen 17 törvénycikkely született, olyan fontos kérdéseket érintve, mint a honosítás vagy a magyar nyelv ügye. Ennél azonban sokkal lényegesebb a Wesselényi vezette ellenzéki csoport erőteljes fellépése, amely a következő években mozgósította a reformokban gondolkodó, minden szempontból új nemzedéket. És mint mindig, ez alkalommal is elsősorban a diákságra fejtették ki a legerőteljesebb, a leginkább cselekvésre készítő hatást mind a hazai, mind a külföldi állapotok.

A diéta irodalma

Az 1830. évi országgyűlésről több munka is napvilágot látott az azóta eltelt csaknem két évszázad alatt.¹¹ Az egykorú feldolgozások, illetve elsősorban primer források részben hivatalos,¹² részben magánkezdeményezésekre¹³ íródtak. Ez utóbbi keretében született egy, a diéta eseményeit rögzítő napló, mely mindeddig gyakorlatilag ismeretlen a szakirodalomban.¹⁴ Elvéve felbukkan ugyan a Sárváry Ferenc és öccse, Antal által vezetett 1839. évi diéta naplójának¹⁵ említése, azonban vizsgálatára már nem kerül sor.¹⁶ Így nem meglepő, hogy bár a cím alapján feltételezhető 1839–40. évi országgyűléssel kapcsolatos íráskor mellett az 1832–36-os, illetve az 1830-ban tartott diéta feldolgozására is sor kerül a Sárváry(ak) tollából, ennek feltárása máig várat magára. A legkevésbé kutatott és elismert a nevezett gyűlések közül az utóbbi, vagyis kronologikusan a legkorábbi; a napló elemzésére azonban a szerző e helyen nem vállalkozhat. Ez alkalommal a kéziratos kötet úgynevezett *Toldalék*-nak,¹⁷ azon belül is a VII. darabjának¹⁸ elemzését tehetem meg.

A napló szerzője – Sárváry Ferenc

Az teljes bizonyossággal megállapítható, hogy az 1830. évi országgyűlés naplóját Sárváry Ferenc készítette. Erre elsősorban a kötet elején található possessori bejegyzés jogosít fel, ahol a végig egy kézről valló napló írója megnevezi magát. Későbbi, de szintén ugyanattól a kéztől származó bejegyzéssel azt is megtudjuk, hogyan került a kézirat Debrecenbe: „A debreczeni ref. főiskolának ajánlja Sárváry Ferencz Debr. Oct. 12. [1]834.” Vagyis a következő nagy horderejű diéta közepén, ahol ugyancsak részt vett,¹⁹ miként az azt követő 1839–40. évin is.²⁰ Legfeljebb valószínűsíthetjük azonban, hogy a *Toldalék* nevezetű részben található – jobbára – költemények²¹ Sárváry munkái lennének. Annyit mindenesetre leszögezhetünk, hogy ismeretlen szerző művéről/műveiről van szó, aki feltehetően ott volt az országgyűlésen; elképzelhető, hogy jurátusi vagy követi, esetleg írni funkcióban. Azt azonban nincs okunk megkérdőjelezni, hogy Sárváry jegyezte le mindezt.

¹¹ Alapvetően két, viszonylag teljességre törekvő összefoglalást érdemes kiemelni e szempontból. A korábbi évek termését I. Tóth Zoltán foglalja össze (*Magyar történeti bibliográfia 1825–1867*, szerk. I. TÓTH Zoltán, Bp., Akadémiai, 1952. Különösen: 57–58), az újabbakra is figyelmeztet pedig ld.: *Bibliográfia az Országgyűlésről, a képviselőről és a képviselők választásáról*, szerk., bev. SOLTÉSZ István, Bp., Parlamenti Módszertani Iroda, 2004. Elsősorban: 34–37.

¹² Az országgyűlési jegyzőkönyv és irományok, illetve ezek „mutató lajstromja” központi utasításra készültek.

¹³ Orosz József, Majláth János és Bertha Sándor is naplót vezetett a szóban forgó diétáról.

¹⁴ SÁRVÁRY Ferencz, *Napló az 1830-ki országgyűlésről* (SÁRVÁRY 1830). Ld. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára, Debrecen (továbbiakban: TREKNK) R 48/1.

¹⁵ SÁRVÁRY Ferencz, SÁRVÁRY Antal, *Napló az 1839-ki országgyűlésről*, TREKNK, R 48 (SÁRVÁRY 1839b).

¹⁶ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XII, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1908, 246–247; TÖRÖS László, *Sárvári Pál, Arany János professzora: Egy század a magyar kálvinista iskolázásból*, Nagykovács, 1938, 133–134 (TÖRÖS 1938). Utóbbi nyilvánvalóan autopszia útján tájékozódott a kézirat felől, de egyértelműen felületesen: egy, esetleg néhány kötet tanulmányozására vállalkozott.

¹⁷ SÁRVÁRY 1830, 113–131ff.

¹⁸ *Uo.*, 126v–128r. Nem kerülhető el azonban a *Toldalék* összességével kapcsolatban legalább néhány alapvető részlet vizsgálata.

¹⁹ Ekkor valószínűleg írni minőségében, az egykori iskolájára sokat gondolva, ahogyan ez látható az ajánlásból.

²⁰ A korábban említett munka (SÁRVÁRY 1839b) hasonló ajánlásának alapján tudjuk, hogy azt az írást szintén a kollégiumnak ajánlódta a szerző. Szinnyei nyilván nem tudott más, Sárváry által említett változatokról, hiszen csak a debreceni példányt említi. Persze az is lehet, hogy a nevezett példányok az idők folyamán elkallódtak.

²¹ Eltekintve néhány – jelentősége folytán lejegyzésre méltó – beszédétől, ahol nyilván fel sem merül a szerzőség kérdése.

A legfontosabb ebből a szempontból Sárváry Ferenc (Debrecen, 1808–Debrecen, 1879) személyének tisztázása. A család egyértelműen leghíresebb tagja az édesapa, az egyik legnevesebb debreceni professzor, Sárváry Pál volt,²² aki igyekezett átadni gyermekeinek a tudomány és a haladás iránti elkötelezettségét. Ferenc az édesapja iskolájában, Debrecenben végezte tanulmányait, végül 1831-ben ügyvédi vizsgát tett. 1834-től négy évig jogtanár volt Losoncon, később Pesten ügyvédkedett, illetőleg a debreceni, majd a nagyváradi váltótörvényszék egyre magasabb pozícióit töltötte be.²³ A debreceni református kollégium hallgatójaként, ráadásul „egykori hálás Növendéke”-ként,²⁴ ahogy ajánlásában fogalmazott,²⁵ egyértelmű lehetősége nyílt a diákirodalom kézírataival való ismerkedésre. Még akkor is, ha feltételezhetően nem bentlakó volt. A kézíratos diákirodalomnak²⁶ egyik alapvető vonásaként említhető a kollektív jelleg: a másoló például nem törődik a szerzővel, akár változtat is, sőt gyakran egy előszóban megokolja, miért gyűjtötte össze a verseket.²⁷

Ferencnek – sok diáktársához hasonlóan – ugyancsak megőrződött kézíratos versgyűjteménye.²⁸ Az 1832. évből fennmaradt műben azonban a verseknek van címük (például *Himnusz*), szerzőjük (például Kölcsey), többnek a megjelenési helye is (például Aurora), tehát nyilvánvaló nyomtatásban napvilágot látott munka kézíratos átírásáról van szó. A *Toldalék*ban szereplő verseknek viszont a szerzőjük sehol sincs feltüntetve, címe sincs mindnek, ahogy a nyilvánosságra való utalás is mindössze egy esetben olvasható: „megjelent Octoberben”.²⁹ Ebből következtethet, hogy ezek a versek talán Sárváry saját szerzeményei lehetnek. Továbbá: a *Toldalék* darabjaiban előfordul a kérdőjel nem modalitást érzékeltető, sokkal inkább bírálati szempontokat érvényesítő alkalmazása (kétféle méretben is) és a helyköz használata – ellentétben a versgyűjtemény darabjaival. Tehát ezekkel a versekkel szemben jóval kritikusabb viszonyulást tapasztalunk, mint a gyűjteményben szereplők esetében; a javítás, változtatás igényét. Valamint jogtudományi munkáiban Sárváry a jobbágys–földesúr viszonyt, az úrbéri munkálatokat vizsgálja.³⁰ Bár a népi érdeklődés és habitus általában jellemző volt a diákirók–másolók esetében,³¹ így az az érv, miszerint a vonatkozó költeményeken a paraszti életforma, a népi érdeklődésre koncentráció irány kimutatható, csak általában utalhat valamely református kollégium³² – joggal merülhet fel akár Sárospatak neve is³³ – növendékére.

²² Pedagógiai jelentőségre elsősorban a rajztanítás témaköréhez kapcsolódó írásával, illetve a rézművesség gyakorlati oktatásával és meghonosításával tett szert. Ld. ide vonatkozó munkáját: SÁRVÁRY PÁL, *A rajzolás mesterségének kezdete tanuló ifjaknak*, Debrecen, 1804. Filozófiai érdeklődése szintén nyomot hagyott maga után: SÁRVÁRY PÁL, *Moralis philosophia*, Pest, 1802. Továbbá: SÁRVÁRY PÁL, *Philosophia Ethica*, Nagyvárad, 1804.

²³ Színyei alapján, bár nála több hibára is bukkanhatunk: például Sárváry nem követ, hanem követ helyettese volt 1839-ben, Kazinczy pedig az édesapával, Pállal váltott levelet. Érdemes lenne elkészíteni Sárváry Ferenc megbízható biográfiáját.

²⁴ Nemcsak Ferenc ápolta kellemes emlékeket iskolájával kapcsolatban, hiszen a családból többen is komoly adományokkal juttatták kifejezésre ragaszkodásukat. A témához ld. BALOGH FERENCZ, *A debreceni református kollégium története adattári rendszerben: Azaz a kollégium adattára a református konvent és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, 1904, 43. TÖRÖS LÁSZLÓ, *Sárváry Pál: Arany János professzora = A nagykörösi Arany János-Társaság Évkönyvei, 1928–29*, szerk. TÖRÖS LÁSZLÓ, Nagykörös, 1929, 4, 91–127, 94 (TÖRÖS 1929); VARGA ZSIGMOND, *A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*, Debrecen, 1945, 96, 194.

²⁵ Ld. a 19. sz. jegyzetet.

²⁶ Ld. OTROKOCSI NAGY GÁBOR, *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában*, A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai, (22)1941, 203–288. Fogalmának meghatározását ld. *Uo.*, 209.

²⁷ BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 223; OTROKOCSI, *i. m.*, 207.

²⁸ SÁRVÁRY FERENCZ *Versgyűjteménye*, 1832, TREKNK, R 2075.

²⁹ SÁRVÁRY 1830, 115r.

³⁰ SÁRVÁRY FERENCZ, *Világosító és rendszeres előadása az 1836-iki úrbéri törvényeknek*, Pest, 1837; SÁRVÁRY FERENCZ, *Az úrbéri törvényekről*, Pest, Athenaeum, 1839 (SÁRVÁRY 1939a); SÁRVÁRY FERENCZ, *Földesúr és jobbágy kézikönyve törvényi tekintetben*, Debrecen, 1842; SÁRVÁRY FERENCZ, *A magyar jobbágyság*, Athenaeum, 1842. Megjegyezzük, hogy az Athenaeum induló és záró évfolyamában is fellelhetőek Sárváry írásai, vagyis mindvégig kitarított a lap mellett a szerző.

³¹ Ld. például UJVÁRY ZOLTÁN, *A „Mennyből jött levél” népi párhuzamai*, Debrecen, Alföldi Nyomda, 1965 (Különnyomat a Déri Múzeum 1962–64. évi Évkönyvéből), 385. (UJVÁRY 1965)

³² „Mint Nyugat-Európában, Magyarországon is beszélhetünk úgynevezett protestáns kollégiumi hálózatról.” HÖRCSIK ROLAND, *A debreceni és a sárospataki kollégiumok kapcsolata: A reformációtól a 20. századig. = Debrecen kollégiumi iskolakultúrája (1538–1988)*, szerk. BAJKÓ MÁTYÁS, Debrecen, 1992 (Iskolakultúra), 41–56. A szerző a két híres református iskolában kimutatható „közös jellemvonásokat” hangsúlyozza. Ld. 41–56.

³³ Azonban Debrecen tekinthető a központnak, ahonnan kisugárzott a kisebb központok felé „e sajátos arculatú irodalom.” BÁN, *i. m.*, 222.

Sárváry viszont mind munkáinak témájában, mind kapcsolataiban igyekezett a haladást képviselni. Persze nem elvakultan, hanem a hagyományos (konzervatív) értékeket is megőrizve – ezt nyilván otthonról hozhatta. Sárváry Pál³⁴ ugyanis nagy hatással volt Kölcseyre,³⁵ Aranyra, aki a csillagászat szeretetét kapta tanárától, illetve a többi professzortól nem tapasztalt, személynek szóló figyelmet. Támogatta az új folyóiratok Debrecenben való járatását,³⁶ de a költészet³⁷ és a filozófia³⁸ mellett a politika³⁹ sem került el érdeklődését. A diákköltészet másik fontos jellemzője a kollektív minőségen túl, hogy a felvilágosodás szelleme mélyen áthatja e verseket. Az ide sorolható kötetek kisebb részére jellemző az obszcenitás hiánya,⁴⁰ amely Sárváryra is jellemző, ő láthatóan kerülte e darabokat. Elsősorban az esztétikum és a felvilágosult szemlélet követése vezérelte a gyűjtemény esetében a költemények kiválasztása – és talán a *Toldalék* elemeinek írásakor. Abból a szempontból sem illik a diákirodalom kötetének sorába a '30-as diéta *Toldaléka*, hogy nem találhatóak benne más kéziratokban gyakran felbukkanó költemények, ami ugyan ritkán előfordul, azonban nem jellemző.⁴¹ Sárváry versgyűjteménye inkább ismert – bár kevésbé diákkörökben – míg e másik versgyűjtemény ismeretlen műveket ölel fel. Egy utolsó szempont szintén az egyszerű másolónál jóval tudatosabb hozzáállást, ez által Sárváry szerzőségét támasztja alá. A *Toldalék* egyes darabjai ugyanis nagyjából kronologikus rendben követik egymást: 1830. október 24.,⁴² október vége,⁴³ október 5.,⁴⁴ 21.,⁴⁵ november,⁴⁶ december 2.,⁴⁷ 13.⁴⁸ Legalábbis tudatosságot sugall a hasonló témák köré, meghatározott sorba rendezett versek folyama.

Levél az „Al-Világból”

A *Toldalék* verseinek hetedik darabja a *Kajdatsy Antal Baranya Vármegyei Követnek halála után az Al-Világból az 1830-k Esztendei Ország Gyűlésére Küldött Levele. Al-Világ. Dec. 2-kán [1]830.* címet⁴⁹ viseli. Sárváry 1830-ban jurátusként vett részt az országgyűlésen, hiszen még az ügyvédi vizsga előtt állt.⁵⁰ 1839-ben ellenben már *ablegati absentium* posztot töltött be, mikor Reviczky Ádám „távol lévő” kancellárt helyettesítette.⁵¹ Működésének fennmaradt adataiból láthatjuk, hogy a szokásos jogi képzés grádicsain haladt.⁵² Fontos kapcsolatokra tehetett szert a Pozsonyban és Pesten töltött időszakok alatt, amelyek a családban, otthoni környezet-

³⁴ Életére érdekességként ld. S. SZABÓ József, *A Debreceni Református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei 1549–1925*, Debrecen, 1926, 33, 77; Továbbá *Iskolatörténeti adattár*, szerk. THURY Etele, Pápa, 1906, I, 129, 134; ZSIGMOND Ferenc, *A debreceni református kollégium története 1538–1938*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nyomdája, 1937, 143–177; Részletességét tekintve alpmunkának számít: TÖRÖS 1929 és TÖRÖS 1938.

³⁵ Kettejük filozófus alkata, illetve rajzszeretete okán. CSORBA Sándor, *Kölcsey és Debrecen*, Debrecen, MTA DAB, 1982 (Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Akadémiai Bizottsága Közleményei), 95–96, 142.

³⁶ TÖRÖS 1938, 163.

³⁷ Törös László jó versíróként értékeli, hiszen ha valami fellelkesítette, tollat ragadott, ugyanakkor nem tartja költőnek. *Uo.*, 105–107.

³⁸ Kant filozófiájának talán legelső hirdetője volt. Érdeklődését mutatja, hogy göttingeni tanulmányai végén bölcsészeti doktorátust szerzett. MOLNÁR Pál, *Debrecen a magyar irodalom történetében*, Debrecen, 1941, 33.

³⁹ Ferenc jogi, sőt politikai életútjának terelgetését fontosnak tarthatta, hiszen gróf Dessewffy József már 1825. május 13-án kelt levelében „ígéri neki, hogy fiának helyet szerez a diaetán, sőt magával viszi.” TÖRÖS 1938, 173–174.

⁴⁰ BÁN, *i. m.*, 222.

⁴¹ *Uo.*, 223.

⁴² *24-a Oct. [1]830. Kivonatja azon Küldöttség Protocollumának, mely a Katona-adásbeli szükség megvizsgálására küldetett ki.* SÁRVÁRY 1830, 113r–114v.

⁴³ *Töredéke egy Czudar Pasquillusnak. Uo.*, 115r.

⁴⁴ *Báró Wesselényi Miklós Beszéde az Izenetek magyarul írása tárgyában. Tartatott Oct. 5-kén [1]830. Uo.*, 116r–120r.

⁴⁵ *Báró Wesselényi Miklós Beszéde a Katona-adás tárgyában. Mondatott October 21-kin [1]830. Uo.*, 120r–124r. Ez és az előző szöveg nem zavarja meg az időrendi folyamathoz való ragaszkodás elvét, hiszen könnyen elképzelhető, hogy a beszéd megszerzése és beillesztése csupán az elhangzásukat követő hetekben realizálódott.

⁴⁶ *Az 1830-ki Ország Gyűlése alatt Novemberben. Uo.*, 124v–126r. Ez esetben nyilván cím nélküli versről van szó, amely hátrányát a datálás átminősítésével oldotta fel a szerző.

⁴⁷ A szóban forgó költemény.

⁴⁸ *Kajdatsy Levele Nátizhoz. Pokolból Dec. 13-kán [1]830 = Uo.*, 129r–129v.

⁴⁹ Röviden: *Levél*.

⁵⁰ Vö. SZINNYEI, *i. m.*, 246–247.

⁵¹ Miként öccse, Antal ugyancsak helyettesített: Sina Jánost. Ezért is ajánlották a diétáról tudósító naplót az említett főuraknak. SÁRVÁRY 1839b.

⁵² CSORBA Sándor, *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*, Akadémiai Kiadó, Bp., 2000, 83–85. (CSORBA Sándor 2000)

ben kiépített összeköttetésekre⁵³ épülve igen komoly befolyással bírhattak az ifjú jogászra – nem egyszerűen foglalkozását, sokkal inkább érdeklődését tekintve. Kölcsey Ferenc például nemcsak a könyvtárát engedte használni az ügyvédjelölteknek, de tanácsokkal, ezáltal szemléletüket alakító hatásokkal is rendszeresen ellátta őket.⁵⁴ Szalay Lászlóval pedig a parádi fürdőben töltött időszak alatt egy szobában lakott Sárváry, ahol feltételezhetően megosztották gondolataikat egymással.⁵⁵

Formai szempontból Kajdátty levele a *Mennyből jött levél* kategóriájába sorolható, tartalmi szempontból pedig paszkvillus. A *Mennyből jött levél* „a néphagyománynak ahhoz a rétegéhez tartozik, amelyik jobbára csak kéziratok könyvekben őrződött meg.”⁵⁶ Ujváry összegzése szerint „ugyanahhoz a csoporthoz tartoznak mindazok az epikai, prózai emlékek, amelyek a túlvilági életről, mennyei látogatásról, pokoljárásról szólnak.”⁵⁷ A halál motívumának felbukkanása nem csupán egy korszakra vagy népcsoportra jellemző, hiszen a magas kultúrában is komoly adatai vannak, a középkorig visszavezethetően.⁵⁸ Említhetjük Dantét, Tinódit, egészen a (kissé átalakult, főleg az obszcenitás és nevetségesség jellemzőit felmutató) 19. században is népszerű felbukkanásokig.⁵⁹ Ebben az esetben a *Mennyből jött levél* társadalmi igazságtalanság ellen lázadó vetülete jelenik meg. A halál más, ugyancsak fennmaradt szövegekben is politikai jelentőséggel bír. Különösen népszerű volt a több változatban is megőrzött Kondé Miklós, a hírhedt, „népnyúzó” nagyváradi püspök ellen irányuló szöveg,⁶⁰ amelyben a levél elhalálozott írója a túlvilágról tudósít, figyelmeztetve Kondé állapotára is. Teljesen érthető a haladással szembenállók, különösen az ennyire nyilvánosan elnyomásra, mások kizsigerelésére építők éles hangú támadása, ha figyelembe vesszük, hogy a népesség többsége „a parasztság, a nem nemesi agrárnépesség körébe tartozott.”⁶¹ A Kajdátty Antal által írt fiktív levél E/1-ben íródott, ami nem szokatlan, azonban nem adja az Alvilág leírását, nem részletezi, milyen büntetés jár a különböző bűnöket elkövetőknek. Végig arra koncentrál, hogy a kritizálni kívánt politikusok (főurak, főpapok, követek) megnevezése, lehetőleg minél negatívabb színben való feltüntetése történjen meg.

A paszkvillus vagy gúnyvers írása nem az újkor századaiban bukkant fel először. Érthető, hiszen a költészet is, az ellenérzések is hosszú múltra tekinthetnek vissza. A 17–18. században igen népszerű műfaj (nemcsak országgyűlési, de vármegyei gúnyiratok is fennmaradtak, amelyek szintén ragyogó korpépet nyújtanak).⁶² Szerzői azonban elsősorban vallási alapon támadták költeményeik tárgyát,⁶³ különösen a papokat (persze ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna politikai vetülete, sőt akár jogi következménye).⁶⁴ A 19. században viszont alapvetően világnézeti különbségeiket hangoztatják a tollat ragadók. Vagyis nem a katolikusokat támadják, még ha olykor úgy is tűnik, hanem a konzervatívokat.⁶⁵ Ez a gúnyversek Écsy Ö. István által megfogalmazott vonásából adódik, hiszen e versek „valóságos tükrei a kor egész érzésvilágának”.⁶⁶ Sárváry Ferenc szegények, elnyomottak iránti érzékenysége igen valószínűnek tűnik az eddigiek fényében, azonban egy érdekes momentumot nem

⁵³ A család, leginkább köztudottan az apa egyaránt kapcsolatot tartott fenn Széchenyi Istvánnal, a *Hitel* írójával – és annak bírálójával, Desseffy Józseffel, a *Taglalat* szerzőjével. Ahogy Herpay Julianna emlékiratában olvashatjuk, mindkét gróf többször járt a család főnél, „az öreg úr nézetét a munka felől tudakozni.” Idézi TÖRÖS 1938, 161.

⁵⁴ CSORBA Sándor 2000, 82–83. Egykori tanárának fiára talán még inkább felfigyelt a költő.

⁵⁵ Vö. TÖRÖS 1938, 162.

⁵⁶ UJVÁRY 1965, 383. A szerző ebben a műfajban a népi és a diáki összefonódását, egymásra gyakorolt hatását hangsúlyozza, amely mellett komoly érv lehet, hogy mind diákok, mind mesteremberek kézírataiban számos felbukkanását követhetjük nyomon a „levélnek”.

⁵⁷ *Uo.*, 394.

⁵⁸ UJVÁRY Zoltán, *A temetés paródiája: Temetés és halál a népi játékokban*, Debrecen, KLTE, 1978, 7.

⁵⁹ Az egyik legtöbbet másolt szöveg, a debreceni Czenkné világirodalmi párhuzamainak érdekes összefoglalása. Ld erről: KÜLLÖS Imola, *A debreceni Czenkné és a bathi asszony memybe jutásának története: Egy 19. századi kézirat diákvers és angol párhuzama*, ItK, 1999, 481–512.

⁶⁰ Többek között Pándi Pál és Bán Imre közölt egy-egy verziót. PÁNDI Pál, *Tallózás erdélyi levéltárakban (2): Kiadatlan pap-ellenes versek a 19. század elejéről*, It, 1957, 304–307; BÁN, *i. m.*, 102–104.

⁶¹ CSORBA László 2000, 61.

⁶² GULYÁS József, *Vármegyei gúnyiratok*, ItK, 1939, 176–177.

⁶³ A nemzet szeretete nyilvánul meg (ugyanakkor erős protestánsellenes élel) a Szeremlei Barna által közölt „labanczvers” esetében. SZEREMLEI Barna, *Egy labanczvers az 1681-ki országgyűlésről*, ItK, 1893, 318–329.

⁶⁴ Több tanúkihallgatási jegyzőkönyv őrizte meg a „rút versek” által kiváltott jogi procedurák anyagát, vagyis egyértelműen politikai ügyé dagadt a „darabos írások” által kiváltott neheztelés. KEMÉNY Lajos, *Wesselényi Ferenc nádor ellen írt pasquillus*, ItK, 1904, 119–120; UŐ., *Tizenhetedik századbeli pasquillusok*, ItK, 1906, 93–100.

⁶⁵ Otrókocsi erőteljesen hangsúlyozza a versek vallásellenességét, véleményem szerint azonban ez a századra jellemző érzékeny állam-egyház viszony egyik egyértelmű megnyilvánulása. Vö. OTROKOCSI, *i. m.*, 22.

⁶⁶ ÉCSY Ö. István, *Két 18. századi diéti pasquillus csurgói változatai*, ItK, 1940, 297–300. Ebből a vonásból adódik, hogy egy merőben eltérő kor érzésvilága jóval eltér a korábbi időszakra érvényes jellemzőktől.

hagyhatunk figyelmen kívül. Ugyanis feleleveníti levelezése során a családi címet⁶⁷ – annak ellenére, hogy apja még saját életrajzában is „elfelejti” megemlíteni nemesi származását —, amely nagyban emlékeztet Debrecen városi címerére. Persze elképzelhető, hogy éppen ezért tette, mindössze a jó értelemben vett, hagyományokhoz ragaszkodó patrióta szellem vezérelte. Nehezebben magyarázható a név ipszilonnal való használata, amely Ferenc nemzedékére jellemző, szemben az apával.⁶⁸ Nyelvészeti szempontokat figyelembe véve: ellentétben azzal az igen elterjedt hagyománnyal, amely szerint az y-os írásmód az előkelőség, illetve a kutyabőr hangsúlyozására utal, valójában egyszerűen írástörténeti hagyomány, mivel az ország keleti részén i-vel, nyugaton pedig y-nal írták – származástól függetlenül – a neveket.⁶⁹ Vagyis a veláris i kérdésköre rejlik az írásmód témája mögött. Jókai viszont lecseréli az ipszilont, hogy ezzel is kifejezze világnézetét,⁷⁰ hiszen a kiindulásában hangtani probléma időközben kétségkívül pszicholingvisztikaivá és szociolingvisztikaivá mélyült.

A Mennyből jött levél és a paszkvillus között az összekötő elem az egyházellenesség, ez által a „közüggé emelt kiváltságörzés”⁷¹ képviselői ellen háborgó magatartás, amely legtisztábban a papokkal szemben irányozott támadások esetében nyilvánul meg. A sok közös jellemzőt ötvöző megoldással elkerülhetetlenül, erőteljesen felszínre tör a régi rend kritikája. A paszkvillust írók általában orvul támadnak, vagyis nem írják alá a művüket,⁷² talán ez a rejtőzködő, a megtorlások elől bujkáló jelleg áll ez alkalommal is a háttérben – hiszen nincs aláírva a költemény.

A Levél szereplői

A legkézenfekvőbbnek tűnik a címszereplő, Kajdátsy Antal személyének a tisztázása. Joggal feltételezhetnénk, hogy jelentős nyomot hagyott a reformkor történetében a több alkalommal is gúny tárgyává tett követ, ennek ellenére alig található róla némi adat. Kiderül, hogy baranyai nemesi család sarja.⁷³ Azt is biztosan tudjuk, hogy Baranya vármegye tisztviselője (a szentlőrinci járás szolgabírája), 1825–27-ben, 1830-ban, majd 1834-től a következő országgyűlésen is a vármegye követeként vett részt a diétán.⁷⁴ Arra azonban egyelőre nem találok magyarázatot, mi válthatta ki ezt a rendkívül erős ellenszenvet, ahogy a költeményben említett nádori nehezítés háttere is tisztázásra szorul.⁷⁵ Tevékenységéről az 1825–27-es országgyűlésen feljegyezték, hogy túlzott kormánypártisága, szervilizmusa miatt még elvbarátai sem szerették. (Somogy vármegye egyenesen felszólította Baranyát, hogy hívja vissza feltűnően hazafiatlan követeit.)⁷⁶ Kajdátsy udvarhúsege, kormánypártisága mellett érdekes, hogy 1834-es újabb megbízatása után már nem konzervatívizmussal, hanem a reformellenzékhez való óvatos közeledésével tűnt ki. Az országgyűlés utolsó ülésén, 1836-ban a kerületi tábla elnökeként ő mondott ünnepélyes köszönetet Kossuth Lajosnak, az Országgyűlési Tudósításokért.⁷⁷ A nádori pozíciót egyébként a magyarokhoz fűződő kedvező viszonyáról, haladó szemléletéről ismeretes József Habsburg főherceg (nádor: 1796–1847) töltötte be a reformkor teljes időszakán át, vagyis önmagában ez az incidens degradálja a „csapodár” beszédéért „megfeddett” követet. Miként említettem, más formában is ránk maradt Kajdátsyt⁷⁸ becsmérlő/kritizáló irat. Az enyhébbek közül való a Szilassy József koronaőr gyűjteményében megtalált: „A borban sem

⁶⁷ TÖRÖS 1929, 93.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ CHILEMBU Krisztina, *Hogyan élnek a mai nemesek?*, http://www.deluxe.hu/cikk/20080428/a_nemes_fogalma_elojogok_adomanyozas_nemesi_nevek_modern_arisztokracia_roy_chowdhury_ugron_zsolna/?p=2 (2009.06.07). Hajdú Mihály közlése alapján. Ez viszont nem igazolja Sárváry szokását, különösen az a kitétel, mi szerint a protestáns iskolákban az i, a katolikusokban az y használata volt a jellemző. A fiatalember a protestáns, északkeleti debreceni tanintézményben szinte predesztinálva lett volna a „népi” írásmód használatára.

⁷⁰ Ahogy mások esetében is felbukkan ez a vonatkozás. Ferdinandy György mutatott rá arra, hogy a külső megítélés az önértékelésre is erőteljesen rányomja a bélyegét. FERDINANDY György, *Nevedről az ékezet*, <http://www.es.hu/index.php?search=text&text=Nevedr%F51+az+%E9kezet> (2009.06.07).

⁷¹ Vö. Dénes Iván Zoltán összegzését a konzervatív értékekről és gondolkodásmódról. DÉNES Iván Zoltán, *Közüggé emelt kiváltságörzés: A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*, Bp., Akadémiai, 1989.

⁷² Bessenyei György az egyik kivételnek számít ez alól. Ld. CSÁSZÁR Elemér, *Bessenyei György gúnyverse Teleki József gróf ellen*, ItK, 1915, 478–481. Talán a magukat költőnek tekintők a gúnyversek írásakor is meg kívánják mutatni a közönségüknek mit alkottak, ellentétben a kedvtelésből tollat ragadókkal.

⁷³ ANDRETKY József, *Baranyavármegye nemesei*, Pécs, Taizs József Könyvnyomdája, 1909, 41.

⁷⁴ BERTHA Sándor, *Országgyűlési tárcza 1830-ról*, Pest, 1843, 279.

⁷⁵ Talán a megyegyűlési iratok tanulmányozása hozzásegít a felmerült kérdések megválaszolásához.

⁷⁶ BALLAGI Géza, *A nemzeti államalkotás kora (1815–1847)*, Bp., Athenaeum, 1897 (A magyar nemzet története 9), 123.

⁷⁷ KOSSUTH Lajos *Országgyűlési Tudósítások*, kiad. BARTA István, Bp., Akadémiai, 1961 (Kossuth Lajos Összes Munkái 5). Ugyanitt ld. Kajdátsy további beszédeit is. A politikai álláspontváltás egyébként gyakori volt ebben a korban, ld. a Ragályi Tamás, illetve alább Felsőbüki Nagy Pál kapcsán mondottakat.

⁷⁸ Eltérő változatokban maradt fenn a követ neve is: Kajdátsy, Kajdácsi, Gaidacsy – ez azonban nem szokatlan ekkoriban.

szeretik már a vereset.”⁷⁹ Ez a szólás álcáját magára öltött élc talán a követ szélsőségségére vonatkozik, a túlzó konzervativizmusra. Ennél érdekesebb a következő részlet, amely humoros jellegével, népi, mégis művelt utalást is felmutató vonásával a diákköltészetben található darabokkal rokon:

Ejnye teremtette! *Gajdátsy* mit mivel?
Ha rá gondolkozok a hideg is kilel.
Gajdátsy! Nem gondolsz semmit a hazával
Hogy sujтана főbe Jupiter nyilával.
Irok Baranyának, s majd ha hazakerülsz
Tudom, szégyen széket – csúfra – eleget ülsz.
Csúf kutya! nem bujysz el, hogy senki se lászson?
Domb tetején hohér számodra sirt ásson.⁸⁰

Borsitzky István (1783–?) a diétán Trencsén vármegye követe, első alispán volt.⁸¹ Az ifjúság segítőjeként ismert, sőt titkosrendőri jelentések szerint a Társalkodási Egyesület feltétel nélküli támogatója.⁸² Jellemzése érdekes, haladó szellemiségű emberre vall: „külsője, ruhája elhanyagolt, kicsit szeles ember, sebes, nyers beszédű, kormányra és papságra keményen tüzelő és föltétlenül bátor.”⁸³ Sárváry erőteljesen hangsúlyozza, hogy mélységesen egyetért a követ tetteivel és az általa képviselt politikával. Szó szerint az egekig magasztalja: „Borsitzky már most is Angyal”.

Ragályi Tamás (1785–1849) mint Borsod vármegye követe szerepelt a vonatkozó országgyűlésen.⁸⁴ 1830-ban még ellenzéki, 1832–36-ban viszont már (immár Torna követeként) konzervatív elveket vallott. Neki az elégedetlenséget és a tarthatatlan állapotokra való felhívást egyaránt kifejező szólás jutott: „A keserű dohány virágja meg a méze is keserű marad.”⁸⁵ Sárváry Ragályi eszmeiségét pozitívan értékeli. Nem tesz másként egy 1832. évi gúnyirat sem, amely egy követválasztás kapcsán készült. A szerző Ragályi-párti, ebből fakadóan az ellenpártot szatirikus kifejezésekkel bombázza.⁸⁶ 1834-ben azonban már jó oka lehetett volna – akár Sárvárynak – elmarasztaló hangú verset írni, hisz a harcos ellenzékiiséget a Martinovics-mozgalom elfogadására, sőt az ahhoz hasonló leszámolással való fenyegetésre lecserelni meglehetősen nagy pálfordulásnak tekinthető. Csalódásának ad hangot Kölcsey is egy Wesselényihez írott levelében, amelyben beszámol a bárónak az ifjúsági szervezet feljelentő aljas rágalmakról. Egyúttal megírja, hogy „az üldözés szervezője a perszonális, gerjesztői közül az egyik az eddig ellenzékiinek mutatkozó követtársuk, Ragályi Tamás. Személyesen és egyik írnoka révén a munkácsi és spielbergi börtönbe kerüléssel fenyegeti az ifjakat hangoztatván: »Deák Ferkó bevitt a sárba, meglátom miként fog benneteket kiemelni«.”⁸⁷

Nyéky Mihály Csanád vármegye főjegyzőjeként és követeként található az országgyűlés eseményein.⁸⁸ Az egyházi szemléletmód – amelyet képviselt – erőteljes elutasítása jól kivehető a ráaggatott szólás szavai mögül is: „Dicséretes az igyekezet is, ha jóra czéloz.”⁸⁹ Vagyis bármit ki lehet magyarázni, hiszen hogy mi minősül jónak, azt ki dönti el? Nem állít mást Sárváry sem, amikor a vallási egyenlőség sürgetése mellett⁹⁰ arra figyelmezteti a felekezetiileg elfogult követet, hogy az igazi érdem abban áll, ami a szavak és a tettek mögött rejlik, különösen ha a kettő nem mond ellent egymásnak.

Cziráký Antal gróf (1772–1852) 1830-ban országbíró volt (1827–39), 1825-től Fejér vármegye főispánja,⁹¹ amely hivatalát köztudott lojalitása és udvarhúisége folytán nyerte el.⁹² Az „Isten kegyelméből» uralkodó Habs-

⁷⁹ BENKÓ Imre, *Magyar közmondások az 1825-ki esztendei országgyűlésen lévő követekre ruházva*, ItK, 1899, 244 (BENKÓ 1899).

⁸⁰ BENKÓ Imre, *Az 1825-ki diéta alkalmosságával*, ItK, 1900, 96.

⁸¹ BERTHA, *i. m.*, 279.

⁸² CSORBA László 2000, 240.

⁸³ Kölcseyt és Pulszkyt idézi Vértesy Jenő: VÉRTESY Jenő, *Kölcsey Ferencz 1790–1838*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1906 (Magyar Történelmi Életrajzok 50).

⁸⁴ BERTHA, *i. m.*, 279.

⁸⁵ BENKÓ 1899, 244.

⁸⁶ GULYÁS, *i. m.*, 176.

⁸⁷ CSORBA Sándor 2000, 112–113.

⁸⁸ BERTHA *i. m.*, 279.

⁸⁹ BENKÓ 1899, 245.

⁹⁰ A bevett, megtűrt és tiltott vallások dzsungelében könnyen eltévedhetett a tudomány és kultúra felvilágosult szemléletű követője. A vallásháborúk a 19. században sem szűntek meg, csupán más eszközökkel harcoltak a különböző oldalt képviselők, rejteketakon közelítve meg céljaikat, saját eszményük és eszméjük felől.

⁹¹ BERTHA, *i. m.*, 268.

burgoktól, I. Ferencről, majd V. Ferdinándtól szinte mindent megkapott érdemeiért; a birodalom, az ősi, magyar nemesi szabadságjogok és feudális kiváltságok védelméért.”⁹³ Sárváry szerint az Alvilág már kész befogadni a konzervatív habitusú országbíró, nyilván olyan sok bűnt tulajdonít a főispánnak. Nem meglepő, ugyanis makacsul védelmezte a status quot, a reformmozgalommal szemben pedig indokoltnak tartotta a kemény fellépést.⁹⁴

A *Levél* egyes szöveghelyei meglehetősen emlékeztetnek egyéb, népszerű költeményekre. Leginkább a: „Szeretnék még Czirákynek / Is valamit izenni, / De nem tanácsos minden hírt / A Postára feltenni.” kísértetiesen emlékeztet a Mennyből jött levél alaptípusának szófordulatára. Például a Dienes Ferenc könyvében fennmaradt változat megfelelő részlete a következőképpen hangzik: „Azért hát nem lesz boloncság / preneomerázióra, / Mennyből jövő újságokat pakolni / postalóra.”⁹⁵ Egy másik szöveghelyen szintén gyaníthatunk a két eset közötti kapcsolatot: „Mít gondolsz, oly Bíró előtt / Rejtegetni titkos tört, / Ki egyszerre meglátja a’ / Farkason a’ báránybört?” – „Tán nem tudyák a sok báránt hogy tarkitád magadnak / Ugy hogy könybe lábat szeme szegény bolond ipádnak / már az óta a juhászok bezeg hozá értenek / Egytől egyig mind zsványok isterángot érdemelnek.”⁹⁶

Felsőbüki Nagy Pált (1777–1857) illetően a kemény, kitartó munka sokszor elismerés nélküli sóhajtását ruházta a szerző a követre: „Polgári koszorút érdemlenni szép – de nem könnyű.”⁹⁷ 1830-tól egyre inkább konzervatív (vagy inkább opportunistá?)⁹⁸ irányt követ a korábban erőteljesen ellenzéki szemlélete – szerepel egyértelműen a szakirodalomban,⁹⁹ ahogy Toldy István szerint is már 1830 előtt elvei megtagadásával vádolták,¹⁰⁰ az évtől azonban szoros, jól jövedelmező kapcsolatokat ápolt a kormánnyal,¹⁰¹ így az ellenérzések egyre fokozódtak a személyével szemben. Pedig korábban rendkívüli népszerűségnek örvendett liberális körökben. A „legnagyobb magyar” például 1820-ban a „legokosabb embernek” nevezte,¹⁰² Bajza József szerint (1825-ben) egyszerűen „csudákat mível”.¹⁰³ Sárváry azonban rehabilitálja, mikor Borsitzkyvel és Ragályival helyezi egy magasságra.¹⁰⁴

A három, versben említett Majláth figurájának megragadása nehezebb kérdés, tekintve a népes család gyakori közéleti szerepet vállaló tulajdonságát. Majláth György (1786–1861) feltételezhetően a (1825-től) személynök, 1828-tól Hont vármegye főispánja.¹⁰⁵ A „jó Hazafiak” egyike¹⁰⁶ az úrbéri viszonyok rendezésében érdemeket szerzett mind Erdély, mind a szűkebb Magyarország területén, ahogy az Akadémia és a magyar nyelv ügye pártfogolása, illetve a szólásszabadsággal kapcsolatos perek vádlottainak amnesztiájáért folytatott küzdelme tekintetében. 1848-ban a felsőház elnöke volt. E minőségéből következően 1848. december végén a Windischgrätzhez küldött országgyűlési békeküldöttség tagjaként a helyzet megoldásáért fáradozott Battyány Lajos gróf miniszterelnök, Deák Ferenc, Lonovics József érsek, valamint Majláth Antal gróf mellett.¹⁰⁷ Ez utóbbi (1801–1873) szintén főméltóság, Zemplén vármegye főispánja,¹⁰⁸ rendi ellenzéki politikus volt. 1833-ban Kossuth zempléni gondolkodásmódját „hírhedetten kormányellenesnek” nevezte.¹⁰⁹ Szemere Miklós 1839-es drámai paszkvillusának, amely „részben az aulikusok, részben a megyei visszaélések (zsarolás, vesztegetés stb.) ellen irányul”, egyik főszereplőjeként bukkan fel a gróf alakja. Őt csúfolja – s önmagát magasztalja – a szerző a következő szavakkal:

⁹² ERDŐS Ferenc, *Gróf Cziráky Antal Mózes* = ERDŐS Ferenc, KELEMEN Krisztián, VITEK Gábor, *Vármegyeháza a bástya és a várfal helyén*, Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 2002 (Fejér Megyei Levéltár Közleményei, 28), 46.

⁹³ *Uo.*

⁹⁴ *Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december*, kiad. PAJKOSSY Gábor, Akadémiai, Bp., 1989 (Kossuth Lajos Összes Munkái, 7.), 69 (KLÖM 7).

⁹⁵ UJVÁRY 1965, 384.

⁹⁶ *Uo.*, 388.

⁹⁷ BENKÓ 1899, 244.

⁹⁸ Vö. SZÁVAY István, *Felsőbüki Nagy Pál: Konzervativizmus vagy opportunizmus?*, http://tortenelemszak.elte.hu/data/12562/Sz_vay.pdf (2009.06.07). (SZÁVAY 2006)

⁹⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, IX, Bp., Hornyanszky Viktor Könyvkereskedése, 1903, 732–735. CSORBA László 2000, 278.

¹⁰⁰ TOLDY, *i. m.*, 25; SZÁVAY 2006, 129.

¹⁰¹ SZÁVAY 2006, 130.

¹⁰² *Uo.*, 125.

¹⁰³ *Uo.*

¹⁰⁴ A kortársak benyomásaitól, majd visszaemlékezéseitől napjaink vizsgálódásaiig megoszlanak a vélemények a politikus megítélésével kapcsolatban. Legújabbban erről: SZÁVAY István, *Felsőbüki Nagy Pál változó politikai megítélése*, Vasi Szemle, (62)2008, 16–28.

¹⁰⁵ BERTHA, *i. m.*, 290.

¹⁰⁶ SÁRVÁRY, 1830, 127r.

¹⁰⁷ SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar írók élete és munkái*, VIII, Bp., Hornyanszky Viktor Könyvkereskedése, 1902, 327–330.

¹⁰⁸ BERTHA, *i. m.*, 289.

¹⁰⁹ PAP József, *Kossuth Lajos korai publicisztikája, az Országgyűlési Tudósítások*, http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/01/pap_jozsef.htm (2009.06.07).

„Majláth a Fitzliputzli isten,
Előtte porba hulltok itten,
S kinek czukorként édes nyála,
Én vagyok a Dalai Láma.”¹¹⁰

Majláth Jánosban (1786–1855) valószínűleg a szerencsétlen sorsú publicista, író és költő személyét tisztelhetjük a *Levél* szövege által pellengérré állítva: „Lelke rossz, a' czélja gonosz, / Szívét már fekély s méreg / Lepte el, ő egy vipera, / Egy undortó féreg.” Nem mellesleg a rendőrség informátora, „a bécsi rendőrminiszter kéme volt, s jelentéseiért titkos állami alapokból állandó támogatásban részesült.”¹¹¹ A jelentéseket '30 körül kezdte küldeni, nyilván erre céloz Sárváry. Feltűnő, hogy a többi, egyértelműen pokolra érdemes alak között is kiemelkedik a szerzőnek ezen alak iránti ellenszenv, ami érthető, hisz az „álnok Sophista” nem egyszerűen maradi álláspontjával, hanem haza elleni cselekedeteivel messzemenően megütötte a hazafiság-ellenesség mércejét. Az „imposztor Majláth” egy ideig (1844-ben) a konzervatív *Nemzeti Újság*ot szerkesztette, konzervatív, egyházas publicisztikái, kötetei¹¹² jelentek meg. Életének (anyagi nehézségei miatt) önkézevel vetett véget: a bajorországi Starhemberg–tóba ölte magát leányával. A Majláthok népes, magas méltóságokat is betöltő családja nem szűkölködött a későbbiekben sem a közvélemény érdeklődésére számot tartó eseményektől: gyilkosság, öngyilkosság, és még folytathatnánk a sort.¹¹³

Pálffy Fidél gróf (1788–1864) tárnokmesteri, Árva vármegyei főispáni minőségében vett részt a diétán.¹¹⁴ 1836 és 1839 között kancellár volt (a felségsértési és hűtlenségi perek, a kormányzati megfélemlítés politikájának egyik meghatározó személyisége), amely pozícióra való vágyakozását talán már ekkor, '30-ban lehetett sejteni, legalábbis erre utalnak a *Levél* ezen szavai: „Akkor pedig néked minek / A' várt Cancellaria, / Nála rossz lelkednek többet / Ért egy Ave Maria.” Sárváry ellenérzését az is fokozhatta Pálffyval szemben, hogy a korábbi kancellár, Reviczky Ádám (kancellár: 1828–1836) szolgálatában állott, s mint említettem, őt helyettesítve vett részt később, az 1839–40. évi diétán is. A gróf jelleme sem enyhített a vele szemben táplált ellenszenv, hiszen magyarul „alig tudó, a politikához nem értő, tehetségtelen hivatalnok, akit a kortársak is Metternich készséges eszközének tekintettek.”¹¹⁵

Az Eötvös név mögött rejtőzködő alak egyelőre nem oldható fel, hiszen e népes család tagjai még a Majláthoknál is nagyobb számban képviseltették magukat a törvényhozásban. A legvalószínűbb id. Eötvös Ignác báró (1763–1838), aki főpohárnok és Abauj vármegye főispánja volt.¹¹⁶ Akár lehetett ifj. Eötvös Ignác báró (1786–1851) konzervatív politikus, alkancellár, Sáros vármegye főispánja, az 1831. évi parasztfelkelés felszámolására kiküldött királyi biztos is. Mindkettő hírhedt – az I. Ferenc által fémjelzett – udvarhű politikát űzött. Felmerülhet még Eötvös József báró (1813–1871) író, liberális politikus neve, illetőleg esetlegesen Eötvös Mihályé, (meghal 1874) aki Szatmár vármegye ellenzéki követe volt az 1832–36. évi diétán. A „néhány napjaidat” kifejezés elképzelhető, hogy a szóban forgó Eötvös hajlott korára utal, persze lehet egy rosszindulatú megjegyzés is. Amennyiben elfogadjuk az életkorra való célzást, máris kizárhatjuk az egyébként sem valószínű megoldást, Józsefet, illetve Mihályt szintén. Ha figyelembe vesszük a két fontos jellemzőt, amelynek feltételezhetően meg kell felelnie a szereplőnek: a konzervatív mentalitást és a magas kort, id. Eötvös Ignác báró mellett tehetjük le a voksunkat. Ha az életkort kevésbé szigorúan számítjuk a meghatározók közé, sárvári Eötvös József (1798–1883) szintén ideális alany lehet, hiszen igaz, hogy csak később, azonban mégis, sőt Kossuth perével kapcsolatban, a kihallgatás és az ügyvitel lebonyolítójaként még inkább besározódott a neve. Pajkossy szemléletesen illusztrálja ezen Eötvös politikai meggyőződését: „végrendelésében a közélettel kapcsolatban egyetlen intelmet fogalmazott meg a gyermekeinek: azt, hogy »legyenek hívek uralkodó királyunkhoz, és valamint az egész uralkodóházhoz.«”¹¹⁷

Hasonló a helyzet a Battyány nevű szereplővel. Mindössze annyit tudunk róla, hogy soha nem jut a pokolra, ebből következően jó hazafi, vagyis feltételezhetően ellenzéki beállítottságú, vagy legalábbis komoly érdemeket felmutató személyről van szó. Joggal gondolhatunk Batthyány Lajos grófra (1807–1849), az 1839–40. évi or-

¹¹⁰ *Borsod vármegye örömnappja*, idézi: PERÉNYI József, *Szemere Miklós drámai paskillusa*, ItK, 1933, 109–121.

¹¹¹ KERÉKES Emil *Recenziója*, ItK, 1938, 306. A szerző az általa recenzált mű (KOLOS István, *Gróf Mailáth János 1786–1855*, Bp., 1938) elemzése kapcsán felhívja a figyelmet Mailáth János emlékének „ketté választására.” Indoklása szerint a gróf mondagyűjtői és műfordítói teljesítménye pótolhatatlan eredményeket mutathat fel. A *Levél* szerzője azonban nem értékelte a főnemesi származású besúgó irodalomtörténeti eredményeit.

¹¹² MAILÁTH János, *Vallásmozgalmak Magyarországon*, Pest, 1844.

¹¹³ SZABÓ Krisztina, *A személyzet bosszúja: Majláth országbíró meggyilkolása*, http://mediakutato.hu/cikk/2002_02_nyar/09_mailath_orzagbiro/01.html (2009.06.07).

¹¹⁴ BERTHA, *i. m.*, 268.

¹¹⁵ KLÖM 7, 25.

¹¹⁶ BERTHA, *i. m.*, 268.

¹¹⁷ KLÖM 7, 70.

szágyülés főrendi ellenzékének vezetőjére, hiszen 1830-ban már a főrendiház tagjaként jelen volt a diétán. Felmerülhet ellenben Batthyány Fülöp herceg is, (1781–1870) Vas vármegye örökös főispánja, az Akadémia egyik (Széchenyi után a második legmagasabb összeget, 50.000 forintot felajánló) alapítója, a magyar nyelv ügyének harcos védnöke, aki biztosan szintén felbukkant a diétán.¹¹⁸ A nemzeti érzelm (feltétlen királyhűséggel egybeforrva) folytonos táplálása mellett ugyanakkor a zsidókat és a szegényeket, sőt általában az oktatás, az egészségügy és a kultúra fejlesztését szintén pártfogolta.¹¹⁹ Ahogy ugyancsak megjelent Batthyány Emánuel, Ferenc, János, József és Imre.¹²⁰ Illésházy István gróf (1762–1838) mint főasztalnok, Trencsén és Liptó vármegye örökös főispánja szerepelt 1830-ban.¹²¹ Rendi ellenzéki politikát képviselt. Toldy Ferenc véleménye szerint az utolsó deák szónokaink közé tartozott, „kik a nemzet jogai védelmében ésszerűvel és érzülettel fáradoztak.”¹²² Széchenyi pedig naplójába jegyezte fel e szavakat 1826-ban: „Sokan azt hiszik, hogy mivel Illésházy elment, vége az egész ellenzéknek.”¹²³ Tanulságos lehet a jegyzet szövege, amely a távozás okát a nádor rosszallásában látja – amit az ellenzéki tevékenységük váltott ki.¹²⁴ Ennek alapján mégis elgondolkodtató, mit követhetett el Kajdász (valóságosan avagy a szerző képzeletében)?

A *Levél „hőseinek”* biográfiája nem minden esetben igazolja a hazafiaktól elvárható makulátlan életutat. A figurák mögött rejtőzködő hús-vér emberek 1830. évi szerepvállalása alapvetően mégis összeegyeztethető a Sárvány által teremtett alakok értékelésével. Az már ugyanis nem a szerző hibája, hogy a korabeli politika világára (is) kevésbé volt igaz a stabilitás, a közélet szereplői (legalábbis többen közülük) meglehetősen könnyen váltogatták világnézetüket. Mindenesetre híven tükrözi a pozitív minőség és „jó Hazafi” népszerű együttthatását a haladó szemléletűek, nem utolsó sorban a fiatal nemzedék kommunikációjában.

A Levél nyelvezete – néhány szóban

A vers zeneiségét a 8-asok és 7-esek csilingelő váltakozása adja. Két-két sor, tehát 15 szótag alkot (néhol szoros, máshol lazább) többnyire egy gondolati egységet (ebből adódik a rímmegoldás), a sormetszet a negyedik szótag után áll. Láthatóan a vizualitás szempontja is vezérelte ugyanakkor a szerzőt, hiszen hat (vagyis minden szükséges) esetben igénybe veszi a custos¹²⁵ segítségét. A költemény zárószaként ismét felbukkan az őrszó, ám már fontos rímtechnikai háttérbe ágyazva. Vagyis esztétikus és célszerű. Betűkészletét és helyesírást (törekszik a szóelemző írásmód követésére, azonban olykor a fonetikus lejegyzés átüt e szándékon, például „Fija”, „hijába”, „eggyet”; a nagybetűk használata nem kialakult) tekintve nem teljesen következetes, nyelvjárási tekintetben elsősorban a mennyiségi korrelációkra figyelhetünk fel, különösen a vocalisok esetében (például „küldöm”, „árulni”, „gonoszúl”, „vólt”).

Összegzés

Az országgyűlések eseményei nem kerülhetik el soha teljesen a közvélemény érdeklődését, hiszen a minden napokat alapjaiban meghatározó törvények alkotása az egész ország lakosságára hatással van. A paszkvillusok évszázadok óta természetes kísérőjelenségei, elsősorban a politikai (diétai, megyegyűlési) eseményeknek, másodsorban a vallási, világnézeti különbségek, ellentétek feldolgozásának. A Mennyből jött levél általában a túlvilágról tudósít, felkészíti az olvasót, milyen büntetés vár rá, attól függően, miféle bűnt követett el. Gyakorlatilag tanító célzat jelenik meg benne, megdorgálja az átlagembert, az egy kicsit mindig vétkes embert. A Kajdász által „küldött” *Levél* nem részletezi a bűn és bűnhődés egyes eseteit. Számára bűnös és büntetlen két, egymástól élesen elkülönülő kategória, amelybe egyszerűen lehet belekerülni. A büntetlen, aki semmiképpen nem kerülhet a Pokolba, az szimplán jó hazafi („Szálj magadba, szeresd Hazád”; „ne vágyd Hazád / Gonoszúl elveszteni”), vagyis jó szándékkal bárki számára megvalósítható, nem kell megfélemlítő követelményeknek eleget tenni, lehetetlen tilalmakat betartani.

¹¹⁸ *Jegyzőkönyv* 1830, 11.

¹¹⁹ *Magyar Zsidó Lexikon*, szerk. ÚJVÁRI Péter, Bp., 1929, 629. DEMETER Zsófia, „Ennyiből egy oskolamester megélhet”: *Iskoláztatás Batthyány Fülöp herceg enyingi uradalmában a 19. században*, Neveléstörténet, 2005, 74–91.

¹²⁰ *Jegyzőkönyv*, 1830, 12.

¹²¹ BERTHA, *i. m.*, 268.

¹²² TOLDY Ferencz, *Egy pillantás a magyar politikai szónoklat történetére* = TOLDY, *i. m.*, xii.

¹²³ SZÉCHENYI István *válogatott művei, 1799–1840*, szerk. SPIRA György, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991, I, 114. Más alkalommal Széchenyi egyszerűen „idiótának” nevezte Illésházyt. BALLAGI, *i. m.*, 122.

¹²⁴ SZÉCHENYI, *i. m.*, 786.

¹²⁵ A függelékben a prózaforma miatt kurzívval szedett. [A szerk.]

Toldalék VII.

Kajdatsy Antal Baranya Vármegyei Követnek halála után az Al-Világból az 1830-k Esztendei Ország Gyűlésére Küldött Levele. Al-Világ. Dec. 2-kán [1]830.

[126v] Nagyságos és Tekintetes / Urak! mint a Haza szent / Törvényeinek védlői! / Békesség néktek ott fent! Eddig a Circulusokból / Hordtam ki a híreket,/Most pediglen a Pokolból/ Küldöm néktek ezeket:/ Az Úr öldöklő Angyala/Nincs itt, ott jár köztetek,/Ti esküdt ellenségi a/Hazának rettegjétek!/Szent a Haza, szentségtörő/A ki megsérti őtet,/Hazát árulni ez maga/Magát bünteti őtet / *Itt* / Itt van az igaz jutalom / Itt büntetik a bűnöst / Itt már várják elfogadni / Czirákyt, Pálffy, Ötvöst / Pálffy! Te az édes Haza / Dühödt méltatlan Fija, / Hogy alhatsz? nem látod sorsod / Nem marczong a Furia? / Szálj magadba, szeresd Hazád, / Ne dühödj, térj meg jókor, / Mert mihelyest egyet dördül, / Oda a múlandó Kor. / Akkor pedig néked minek / A várt Cancellaria, / Nála rossz lelkednek többet / Ér egy Ave Maria. / *Hát* [127r]

Hát te Eötvös! kinek eszed, / Ha vólt, lábszárbá szállatt, / Gonosz éltedért miért vársz / A Földön Arany várat? / Ha a rosszakat büntető / Lélek read nem talál: / Tégedet ver Ostor! készül / Idehozni a halál. / Térj meg, néhány napjaidat / Jól folytasd, és isteni / Életet élj, ne vágyd Hazád / Gonoszúl elveszteni / Később a midőn itt járok, / Megdöbbenek, mit látnak / Szemeim! akkor metszék be / Nevét itten Majláthnak! / Elbámúlva csudalkozék, / S megzavarodtam benne / Gondolván, hogy itten Antal / Avvagy György miképp lenne? / Hisz ők mind jó Hazafiak, / Őket még a hajdani / Kor is fogja meghidegült / Poraikban áldani. / *Kétsé* / Kétségeim között ekkép / Habozván, egy mellettem / Zöld gyepre terült Lélektől / Így feleletet vettem: / „Mit gondolsz? e hely csupán a / Bűnösöké egyedül; / Itt a rossz a jóval soha / Mint a földön nem vegyül. / Ég és meg egy ditsőbb lakhely / Adatik e kettőnek, / Ők, Battyány s Illésházý / Soha ide nem jönnek. / Ez ott egy imposztor Majláth, / János néki a neve. / Ő Haza ellenségévé / Halálod után leve. / Lelke rossz, a célja gonosz, / Szívét már fekély s méreg / Lepte el, ő egy vipera, / Egy undorító féreg.”

/ Rémllett ekkor előttem, hogy / Láték én egy Stokfist a / Majláthok közt, ki úgy szóllott, / Mint egy álnok Sophista. / *Jó Bohó* [127v] / Jó Bohó! Az álnok Lélek / Dicsősségre nem vezet, / Bolond az, a ki a Haza / Ellen felfegyverkezett. / Ha nem javallja, hogy szeresd / A virtust a te Kába / Eszed, úgy Líviust minek / Olvasgatod hijába? / Őt ne citáld, hanem kövesd / A kiket megdicsért ő, / De azok nem hasonlítanak / Te hozzád büszhődt fertő. / Nem szégyenled, hogy csapodár / Beszédédért egykor a / Köz Gyűlésben megfeddett a / Hazánk kedvelt Nádora? / Mit gondolsz, oly Bíró előtt / Rejtegetni titkos tört, / Ki egyszerre meglátja a / Farkason a bárány-bőrt? / Légy okos, betsületedet / Ne keverd a vétekbe, / Így a jó Hír templomába / Még kevesen mentek be.

/ *Tovább* / Tovább járván, kértem hogy a / Borsitzky s Felső-Bükki / Nagy Pál s Ragályi nevét is / Egy oszlopra messük ki. / „Nem szabad, felel, mert ezek / Igazak, már ottan a Földön az ő dicsősségek / Fáklyája fellobbana. / Borsitzky már most is Angyal / Nem lehet itt szó róla; / Az egyről azt fecsegtétek, / Hogy Honja elle szólla. / Nem igaz, ezt róla tsak ti / Irigyek hirdettétek; / Egy nagy Hazafinak nevét / Így marczonglani vétek. / Őt is, mint a Krisztust, azért / Megölni akartátok, / Hogy legnemesebb virtusit Hóltában tsudáljátok.” / Ekkor láttam, hogy a vádra / Azért nem érzékeny Ő, / Mert tudja, hogy itt igaz a / Kényt s bünt mérő serpenyő.

/ *Nyéki* / [128r]Nyékýnek azt írom, hogy itt / Nincs vallásra tekintet, / Tsak arra, hogy életébe / Ki mint szóllott, és mint tett. / Szeretnék még Czirákynek / Is valamit izenni, / De nem tanátsos minden hírt / A Postára feltenni. / Tsak rövideden köszöntöm,Hogy szándékom elértse, / Arra kérem, hogy hazáját / Gonoszúl meg ne sértse.

/ Többet mostan nem írhatok / Magam beljebb megyek már, / Azon helyre, a hol bűnöm / Szabott büntetése vár. / Hogy a Hazát ne bántsátok / Példám, és e hely örök / Büntetési előttetek / Legyenek kész tükörök. / Titeket pedig a Törvény / Igaz lelkű Tolmátsi! / Hogy vétkem elfelejtsétek / Arra kérlek / Kajdatsý.

¹²⁶ Közlési elvek: alapvetően mindenben követtük a szerzői szándékot, a könnyebb olvashatóság kedvéért ugyanakkor mellőztük az aposztrófok jelölését.

A 20. századi református egyháztörténet megírásának egyes lehetőségei, különös tekintettel a társadalomtörténettel való együttműködésre

Miért egyháztörténet?

Mint minden egyénnek vagy közösségnek, a magyar reformátusságnak is lehetősége és sajátja, hogy emlékezzen, múltját kutassa, arról beszámoljon, s akár egy közösségi élmény alapjává tegye azt úgy, hogy közben ezáltal segítséget nyújt a jelen megértésében, az egyén adott időbeli helyének, lehetőségének, funkciójának felismerésében.

Miért református?

Ez először is egy kétirányú tisztázást jelent, egyrészt nem általános egyháztörténetről kívánok beszélni, másrészt nem is protestáns egyháztörténetéről. Azért református, mert arra vagyok kíváncsi, hogy egy közös hagyományokkal és szellemiséggel rendelkező közösség hogyan tudja saját maga számára megfogalmazni múltját, nem pedig arra, hogy egy külső – olykor akár objektívebb – kutatást, beszámolót, vagy épp értékelést hogyan tesz magáévá. (Itt jegyzem meg azt is, hogy előadásom folyamán, amennyiben egyháztörténetről beszélek, mindig a református egyháztörténetet fogom érteni alatta.)

Belső vagy külső?

Ez az előbbi megállapítás átvezet kifejteni kívánt gondolatom egy következő fontos tulajdonságához. Olyan egyháztörténet-írásról kívánok szólni, mely az egyházon belül születik meg. Ezt a belüliséget a nemrégiben Fazekas Csaba által is hivatkozott¹ Zoványi Jenő-féle hármas egyháztörténeti felosztáson belül – ti. dilettánsok, céhesek és akadémikusok – a „céhesekre” értem, de feltételezve egyben az „akadémikusok” módszereinek használatát, és magát az akadémikusok bevonását is.

Miért 20. század?

Amennyiben elfogadjuk, hogy a történelem minden idői része egyformán fontos, úgy azt mondhatjuk, hogy a 20. század – nem csak az egyháztörténeten belül – egyfajta mostohagyermek szerepbe kényszerítve méltatlanul feldolgozatlan. Másrészt indokoltá teszi a 20. századdal való foglalkozást annak közelsége, és ezáltal a történeti források felkutatásának bővebb lehetősége. Most különösen is olyan lehetőségekre gondolok, melyek az ún. *oral history* körébe tartoznak, s melyek idővel megsemmisülnek, ha ugyan ezt már meg nem tették. Harmadrészt pedig – megint csak időbeli közelsége miatt – ez van leginkább befolyással a mai társadalomra. Ha a ma emberét szeretnénk megérteni, elengedhetetlen mindannak ismerete, mely hatással van rá.

Miért lehetőség?

Amikor lehetőségről beszélünk, mindig valami újra is gondolunk. Hogy láthassuk, mihez képest új az új, néhány mondatban tekintsük át az eddigi református egyháztörténet általam fontosnak vélt jellemzőit.

Előzmények

A magyar református egyház történetének első összefoglalása 1728-ban jelent meg Debreceni Ember Pál munkájaként. A kiadást támogató, és éppen akkor a kiadás helyén, Utrechtben professzori állást betöltő német teológus, Friedrich Adolf Lampe azonban saját neve alatt jelentette meg a művet. (A hazai cenzúra miatt elképzelhető, hogy ez pont Debreceni Ember érdekében történt.) Ez az a könyv, „a Lampe egyháztörténete”, ami egészen a 19. század végéig közhasználatban volt, s melyre még ma is sokan hivatkoznak, de már annál kevesebben olvassák. A könyv egyrészt felbecsülhetetlen értékű adatokat tartalmaz a reformáció korai szakaszából, ugyanakkor kritika nélkül szerepelnek benne olyan teljesen nyilvánvaló legendák is, mint például az, hogy a kelet-szlavóniai Szentlászló református templomának helyén állott egykoron az a római amfiteátrum, melyben Pál apostol is hirdette Isten igéjét illíriai útja során. Az 1960-as évekre Szabó Lajos elkészítette a latin nyelvű szöveg fordítását, a mű újbóli kiadása azonban akkor elmaradt. Napjainkban a kiadásra nézve biztató jelek mutatkoznak, hiszen folyamatban van Szabó Lajos fordításának átnézése, és a könyv megjelentetése. Ebben az évszázadban a bécsi udvar cenzúrájának tiltása okán – mely nem egyszer a bibliafordítások kiadásában is lázadást és felségárulást vélt felfedezni, nemhogy egy református egyháztörténetben – nem jelenhetett meg ilyen témájú mű. A türelmi rendeletet követően bár napvilágot látott református egyháztörténet, de csupán mint az ún. protestáns egyháztörténet része. Ennek okaira most nem térek ki külön.

¹ FAZEKAS Csaba, *Néhány gondolat az egyháztörténet-írásról és kutatóműhelyeiről = Felekezetek, egyházpolitika, identitás. Konfessie, cirkevna politika, identita*, szerk. BALOGH Margit, Bp., Kossuth, 2008, 427–436.

Egészen 1949-ig kell várnunk, amíg egy teljes, a magyar református egyház egészét feldolgozó újabb történelmi mű kiadásra nem kerül. A megjelenés dátuma azonban azt is elárulja, hogy sajnos erre sem tekinthetünk úgy, mint egy ideológiai befolyástól mentes, tisztán tudományos munkára, különösen a 20. század időszakát tárgyaló fejezeteknél.

Természetesen biográfiák, gyülekezettörténetek, intézmény- és iskolatörténetek, egy-egy eseményt, rövidebb korszakot, vagy földrajzi térséget feldolgozó írások nagy számban jelentek meg az évszázadok során. Ezekre – legyenek akár térben, akár időben szűkebb, vagy nagyobb léptékű munkák – általánosságban jellemző a személy- és esemény-központúság, vagyis a történet középpontjában egy-egy kiemelkedő lelkész, tanító, presbiter vagy adott esetben püspök, főgondnok, patrónus áll. A színterek gyűlésekhez, zsinatokhoz vagy épp építkezésekhez, egyházi mozgalmak elindításához kötődnek. Ha úgy tetszik, a történetírás királyokra, csatákra és hadvezérekre koncentrál. Nagyon gyakran találkozunk az egyházi képviselői vagy döntéshozó szervek történetének az egyháztörténet egészével való megfeleltetésével is. Így például tudjuk, hogy a 17. század elejétől kezdve megjelenik az egyházkormányzásban a lelkési mellett a világi elem is, de hogy ez egyes gyülekezetekben milyen konkrét hatással és következménnyel járt, azt kevésbé ismerjük. Másrészt az előbb említett egyháztörténeti munkák hangvételére jellemző az elbeszélő, narratív (olykor patetikus) stílus, mely a leírtak után levonva a következtetést gyakran erkölcsi tanításban csúcsosodik ki.

Ezt a stílust csak felerősítette a 19–20. század fordulóján a szellemtörténetnek az egyháztörténet-írásra gyakorolt hatása, mely irányzat eredményei azonban csupán vulgarizálódva voltak képesek mutatkozni, így az életrajzokban, egyháztörténeti munkákban előtérbe kerültek a megtérés, a hit mindennapi megélésének szubjektív leíró történetei.

Az egyháztörténet jellemzésénél fontosnak tartom megemlíteni azt is, hogy a 19–20. század fordulójára a református egyház számára, és így a körein belül működő tudományos műhelyek számára is megszűnt az ellenzékiesség, mint egyedül adekvát létforma kényszere. Ez egyrészt – ha nagyon lassan is, és majd csak egy-két évtized elteltével megérezhetően, de – egy szellemi elkényelmesedés felé vezetett. Másrészt azokat, akiket a szellemi ellenzékiesség és az újra való örök nyitottság tüze fűtött, más, mozgalmasabb szellemi laboratóriumok felé orientált. Az „akadémikusok” körében egyre nagyobb számban és egyre meghatározóbb hanggal jelentek meg a református gyökerű tudósok, akik sokszor a történettudomány akkor születő új módszereinek eredményeit képviselték, de akik – ha nem is tudatosan – ugyanakkor a céhnek hátat fordítva immáron inkább az „akadémia” oltárán áldoztak. Azok, akik bár megmaradtak a céhen belül, és lépést tartottak a történettudomány fejlődésével, a falukutatáson, a néprajzon keresztül inkább elkenyárosodtak a szociológia felé.

Mindezeknek következtében a református gondolkodás, s ezen belül az egyháztörténet-írás a 20. század közepére teljesen megmerevedett. A félreértések elkerülése végett jegyzem meg, hogy ez nem értékítélet kíván lenni, csupán megállapítás.

Az egyháztörténet sajátossága

Az előzmények ilyenformán való vázolása után térjünk vissza a kiinduló gondolathoz, hogy miért is szerepel a *lehetőség* szó az előadás címében. Láttuk a hagyományos utak egyes jellegzetességeit, így a *lehetőség* ezekhez képest hozhat mást. Másrészt látnunk kell azt is, hogy amíg a történettudomány egyéb területein beszélhetünk párhuzamos történetekről, addig ezt sokkal nehezebben tehetjük meg a „céhes” egyháztörténelemmel, hiszen az – természetéből kifolyólag – eddig mindig törekedett egyfajta közösségi elfogadottságra is. Zoványi Jenőnek 1939-ben még püspöki támogatással sem sikerült úgy kiadnia a Tiszántúli Református Egyházkerület történetét, hogy azt ne övezték volna ellenkezések és támadások. A könyv előszavában így olvasunk erről: „Azok, akik e mű kiadását – mert az magánvállalkozásban jelent meg – kifogásolták, bizonyára mind jó szándékú, derék tagjai Egyházunknak s hisszük, hogy cselekedeteiknek rugója az a féltő szeretet volt, amellyel hitünk cselédei iránt viseltetnek.”² Napjainkban pedig a széleskörű közösségi elfogadottságra való törekvés még inkább megnehezült. Így a fent említett lehetőség azt is jelenti, hogy az egyháztörténet-írás lemond a közösségi elfogadottság felől való előzetes bizonyosság igényléséről, és megelégszik azzal a bizonytalannal, hogy az elfogadottság – ha annak alapja van – csupán később érik be, vagy akár azzal is, ha ez csak rész-szerű lesz.

Az egyháztörténet másik meghatározottsága és jellemzője az üdvtörténetbe való beágyazottság kívánalma. A történelmi tényeket, vagy az ezek közötti rangsort gyakran ennek (vagyis az üdvtörténettel való korrelációnak) rendeli alá, ebből a szempontból válogatja és határozza meg. Például a 20. század első harmadában jelentkező ébredési mozgalmak által erőteljesen hangsúlyozott személyes hitélmény megélésének és kinyilvánításának megkövetelése az üdvtörténet felé talán elszámolható eredményeket hozott, ugyanakkor erős közösségi köteleket szüntetett meg (például a profán közösségi alkalmakon, mulatságokon való részvétel rosszallásával), s a

² ZOVÁNYI Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939, 7.

hívók-nem hívók markáns megkülönböztetése folytán addig zárt közösségeket bontott fel. Hogy ez összességében az adott közösség szempontjából jó, vagy nem jó, annak eldöntése nem feladatunk jelen pillanatban, csupán érzékeltetni szerettem volna a hangsúlyok különbözőségét.

A lehetőség alatt tehát azon nézet újragondolásának lehetőségét is értem, hogy vajon az egyháztörténet, vagy akár az egyház tagjainak története minden esetben az üdvtörténettel hozható-e összefüggésbe, s csupán a dualista – világosság és sötétség harca egymással – szemlélet alapján leírható.

Miért társadalomtörténet?

Mindezekon túl, amit a fentiekben vázoltam, miben látom ennek a *lehetőségnek* a lényegét? Az egyháztörténelemnek teljes tisztelet mellett be kell kopogatnia a társadalomtudományok kapuján, és el kell kérnie használatra, ha mást nem is, de legalább a társadalom református részének, annak cselekvéseinek, és az azzal kapcsolatos történéseknek általános szemlélését és lejegyzését. Úgy gondolom, hogy a református hagyomány és közösség társadalomtudományos módszerekkel is vizsgálható, ami olyan eredményeket is adhat, amit a személyközpontú, elbeszélő-narratív történelemszemlélet nem tud felmutatni. Hitünk hőseinek ujjbegyre szedése mellett észre kell vennünk a református közösség körében kirajzolódó hajnali korallokat, s ezen munkálat közben se elégedjünk meg olyan megállapításokkal, mint hogy „egy nagy piros képződményt látok, három csúcscsal”, vagy az olyan értékelésekkel, mely szerint „olybá tűnik nekem, mint ha egy botjára támaszkodó öreg kínai bölcs rajzolódna ki mindebből, fekvő kutyával a lábánál”.

Példaként hadd említsem az egyházi iskolák fenntartásának kérdését. Az elmúlt bő száz évben ez háromszor került elő. A 19. század végén, 1948-ban és az 1990-es években. Most a középsőre, a református iskolák 1948-ban bekövetkezett államosítására kívánok kitérni. Elmondhatjuk, hogy az akkori államvezetés egy olyan egyezmény aláírásába kényszerítette bele az egyház vezetőit, melynek alapján az addigi egyházi iskolák és intézmények állami tulajdonba és fenntartásba kerültek. Érdekes azonban megvizsgálni azt is, hogy egyes gyülekezetek ezt miért élhették meg „felszabadulásként”, vagyis miért gondolták azt, hogy az egyházi iskola fenntartása felesleges terhet ró a vállukra, míg más gyülekezetek milyen sajátos okokból kifolyólag próbálták azokat a legvégsőig védelmezni. (Annak a hipotézisnek felvetése pedig talán még ennél is érdekesebb, hogy mi történik akkor, ha az egyház akkori vezetőit nem lehet egy ilyen egyezmény aláírására kényszeríteni. Hiszen maga Rákosi is meglepődött a gyors és bőkezű eredmény láttán.)

A mögöttünk lévő 18 esztendő alatt bár számos konferencia foglalkozott ezzel a témával, a református közösség egyes fontos 20. századi folyamatainak és szegmenseinek területével; több szellemi műhely is felvállalta ennek kutatását, nagy mennyiségű publikáció, tanulmány, forráskiadvány és memoár látott napvilágot; de mégsem született meg a 20. század összefoglaló és rendszerező református egyháztörténete. Ennek egyik oka lehet, hogy nem sikerült behatárolni a vizsgálandó és vizsgálható tények körét. Másik oka lehet, amely inkább a céhes történészek dilemmája, hogy a történeti feldolgozással egy időben számot kellene vetni azzal is, hogy az egyház sokszor képtelen volt megfelelni a tőle – akár joggal, akár alap nélkül – elvárt morális és erkölcsi elvárásoknak. Az összefoglaló munka elmaradásának további oka lehet még, hogy a folyamatok és változások történeti háttérének felkutatása és elemzése sem történt meg. Egyetlen példát hadd említsek erre. Jelenleg Magyarországon 1,3 millió olyan ember él, aki önmagát bár a református közösséghez tartozónak vagy kötődőnek vallja, de aki soha nem jelenik meg abban a közösségben. Ez azt jelenti, hogy nyolcból hat és fél református ismeretlen az egyház számára. Ezt pusztán és kizárólag a szekularizáció eredményének tekinteni felette nagy bátorság.

A valódi háttér feltárása elvégezhető a társadalomtörténet módszereinek segítségével. Ezeknek a módszereknek az alkalmazása természetesen az eddig használatban lévő történelmi tények halmazát is átalakítja, sokszorosára növeli. Hadd idézzem Benda Gyula gondolatait, melyek az egyháztörténet ilyen fajta átalakulására is igazak: „A történelmi tény fogalmának az óriási kitágulása ténylegesen megkérdőjelezi azt a 19. századi felfogást, hogy a tényeket könnyű meghatározni. A fogalom parttalanná vált, mert minden, ami a múltban megtörtént, azt egyszer a történész érdeklődése történeti ténnyé teheti.”³ Ezzel a megállapítással előbb-utóbb szembe kell néznie az egyháztörténet-írásnak is, hiszen ki mondaná azt, hogy ama történelmi tény mellett, hogy „Péter János 1956. október 31-én benyújtotta lemondólevelét a Tiszavidéki Református Egyházkerület püspöki tisztéről”; az a tintatollas könyvbejegyzés, hogy „Görbe Sándor és neje Kiss Etelka tulajdonuk 1943. év ápr. 29. háborús esztendő, Makó Andrassy út 7. szám” ne lenne legalább olyan érdekes történelmi adalék. Érzékelhető, hogy a királyok, csaták, hadvezérek vonala mentén való kutakodás és „tényfeltárás” önmagában már nem tartható.

A történelmi tény fogalmának tágulásával egy időben a történetkritikai módszereket és azok alkalmazását is át kell gondolni. Hiszen mit kezdünk azzal az 1979 újév napján született püspöki kijelentéssel, hogy „hiszem azt, egy sikeres esztendő áll mögöttünk”. A kor ideológiai reflexeit ismerve nem feltétlenül értelmezhetjük úgy a

³ BENDA Gyula, *Társadalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2006, 49.

kijelentést, hogy az 1978-as esztendő valóban sikeres volt a református egyház számára. De ugyanígy nem indulhatunk ki egy ellentételező kritikából sem, hogy ti. ha 1979-ben valameről azt mondták, hogy sikeres, az biztos, hogy balszerencsés volt.

A bevezetőben kitértem arra, hogy mennyire szegényes a 20. századi református egyház történetének feldolgozottsága. Hiányérzetünk mellett ennek pozitív hozadéka, hogy a történet megírását ebben az esetben sokkal kevésbé fenyegeti az a veszély, hogy korábbi – különböző ideológiák által megterhelt – tényfeltárások eredményeiből kellene véghezvinni.

Zárás

Természetesen a református egyház 20. századi történetének feldolgozása többféle történettudományi módszer alapján lehetséges. Ezek közül az egyik szélsőséges mód, ha a korszak közelségére és ezáltal értékelhetlenségére hivatkozva hallgat a kutató. Ezt látszik ösztönözni az egyház vezetőinek azon intézkedése, mely például a fegyelmi ügyek iratait 50 évre zárta. Ez azt jelenti, hogy az 1958 utáni egyházi fegyelmi ügyek egyházi levéltárakban őrzött anyaga jelen pillanatban nem kutatható.

Annak megválaszolásához, hogy ha valaki nem ezt a fenti szélsőséges utat kívánja járni, akkor – egyebek mellett – milyen úton haladhat a 20. századi református egyháztörténet feltárása felé, ismét csak Benda Gyulát idézném. Meglátása⁴ szerint három fajta történelmi magatartást lehet megkülönböztetni. Az egyik, amit ő *fundamentalistának* nevez, mindenféle elméletek mellőzésével a 19. századi kritikai módszerekhez való visszatérés és ragaszkodás. (Véleményem szerint az egyháztörténet művelőinek nagy része ezt a magatartást követi. Egy nagyon becsületes történelmi hozzáállás, mely a kánonba illeszthető történelmi tényeket gyűjti össze és adja közre.) A másik fajta magatartás ennek épp az ellenkezője, amikor a történész fontosabbnak tartja az elméleti rendszerekben és modellekben való gondolkodást. Erre példát az egyháztörténészek, vagy egyháztörténettel foglalkozó történészek köréből nem igen találunk, bár az ideológiailag determinált történetírás nagyon hasonló eredményeket tud produkálni, erre pedig már annál több példát tudnánk felsorolni. Benda Gyula gondolatmenetében a harmadik fajta magatartás az, amikor a történész megtartja a történelmi megismerés és a kritika klasszikus eszközeit, ugyanakkor nem riad vissza a modellalkotástól, és megpróbálja közelíteni a történelmi ismereteket a társadalomtudományos ismeretekhez. Ez lehet a 20. századi református egyháztörténet megírásának egyik lehetősége, különös tekintettel a társadalomtörténettel való együttműködésre.

⁴ *Uo.*, 56–57.

Herczeg Ferenc Bizáncának szövegváltozatai II.

Mint jó néhány irodalmi műnek, Herczeg Ferenc *Bizáncának* is egymástól kisebb-nagyobb mértékben különböző szövege maradt ránk. A dolgozat alapjául a legutolsó – a szerző életében megjelent – kiadás (1943) szolgál. Minden kiadás a Singer és Wolfner kiadónál jelent meg. A megjelenés időpontjai az alábbiak voltak: 1904, 1911, 1911, 1922, 1933, 1934, 1936, 1940, 1941, 1943.

A tíz megjelenés összehasonlítása ennek a dolgozatnak nem lehet tárgya, itt érdekességképpen csak a legelső és legutolsó kiadás első felvonását hasonlítom össze. A szövegek összehasonlításakor az *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzatát*¹ követtem. A szabályzat szerint nem tekintendő szövegváltozatnak a technikai eredetű eltérés (pl. í, ú, ű helyén í, u, ü), ha nincs tartalmi jelentősége, vagy a szerző nyelvallapotára nem nyújt adatot. Így ezeket nem közlöm az alábbiakban, ám érdemesnek tartom megjegyezni, hogy ilyen eltérés a két szövegrészben 62 alkalommal fordul elő. Kettőzéses hiba 7 esetben.

lap	1904	1943	lap
7	<i>Nincs Első felvonás felirat.</i>		7
	<i>A bevezető leírás zárójelben van.</i>		
	jobb és bal felől	jobb- és balfelől	
	bíborfüggönyében	bíborfüggönyébe	
8	<i>bevezető után: ELSŐ FELVONÁS</i>		8
	<i>Instrukciók zárójelben végig.</i>	<i>Nincs zárójel.</i>	
9	hajlik	hajol	
10	hallgas	hallgass	9
	palotaórhöz:	palotaórkhöz.	
11	uram! Nem	uram!... Nem	
12	ifju	ifjú	10
	minden áron	mindenáron	
	jössz	jössz	
	vége	vége.	
13	körülviszik	körülveszik	11
	Mohamednek!	Mohamednek!!	
14	antikatolikus	antikatholikus	
15	szólva, ujabban romlott	szólva, romlott	12
	nagylelkűaz	nagylelkű az	
16	zsoldosokról meg	zsoldosokról, meg	
	legelőbbkelő	legelőkelőbb	
	Kalmárral	kalmárral	13
	szentpalota	szent palota	
17	isten	Isten	
	katonáknak	katonák	
18	nagyméltósága	méltósága	14
	vele.	vele?	
	Kalmárral	kalmárral	
	meg;	meg,	
	éles elméjü	éleselméjü	
	megegyeztünk nemde	megegyeztünk, nemde	
19	Héttoronykastélyba	Héttorony-kastélyba	15
20	megtudják, hogy miről	megtudják, miről	
	léssz	léssz	

¹ *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, összeáll. PÉTER László = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003³, 114–131.

21	hittem, hogy kolostorban vezeklő?	hittem kolostorban vezeklő.	16
22	atyám? Én jámbor vagyok! Négy évig voltam a kolostorban, böjtöltem, virrasztottam és virgácsoltam magam.	atyám? Én virrasztottam és virgácsoltam magam.	
	ez idő szerint	ezidőszerint	
	lész	léssz	17
23	katolikusokat	katholikusokat	
24	kellene	kell	
25	parancsolta!	parancsolta.	18
	Hjah persze	Hjah, persze	
26	Anélkül	A nélkül	19
	ezeektől, hogy mi	ezeektől, mi	
27	ímmár	immár	20
28	Irén	Iréne	
32	amellett	a mellett	
34	Augusztá	augusztá	24
35	császár felsége	császár ő felsége	
36	tervetem. Ha legkegyelmesebben beleegyezik a felséges császárné, akkor az ünnep helyén arany keresztet tűznék ki, jeléül annak, hogy a keresztény irgalmasság üli ünnepét... Az ünnepet	tervetem. Az ünnepet	25
39	kéziratát	kéziratot	26
	így	úgy	27
40	emiatt	e miatt	28
41	verseit tompa	verseit, tompa	
	felizgatták	felbőszítették	
43	zsugorit,? -	zsugorit? -	29
	tiéd	tied	30
44	bocsátani	bocsájtani	
	minden áron	mindenáron	
	megbotránkozottan	megbotránkozottan	
	szin	színfalak	
45	tart a kezében	tart kezében	31
	győzhetetlen, te népek	győzhetetlen, népek	
46	Bíbor-pára	Bíborpára	
	kupolákra -	kupolákra, -	
47	végeig	végéig	32
	menykövel	mennykövel	
	esővel, az	esővel az	
47-48	tudunk. KONSTANTIN: Amióta az ostrom tart, sokat tanultam. Azelőtt félistenként éltem a palotalabirintusok méhében, irtóztató magányban, szédítő magasságban az emberek fölött. És akkoriban, ha magamat vizsgáltam, gyakran gyötört a gyanu, hogy gyöngébb s gyávább vagyok a legtöbb alattvalómnál. Nem is szerettem paripára ülni, kardot se igen vettem a kezembe, hogy el ne áruljam a hit-	tudunk. KONSTANTIN: Meghalni	

	vány voltomat. De amióta tart az ostrom s az emberek közt ember, a katonák közt katona vagyok, megtanultam, hogy sem gyöngé, sem gyáva nem vagyok. GIOVANNI: Hadsereged első katonája vagy, uram. Én mondom. KONSTANTIN: Meghalni...		
	De mi lesz a népemmel? Mi lesz a népemmel? GIOVANNI: A gondviselés	De mi lesz a népemmel? GIOVANNI: A gondviselés	
49	Rómát - tiéd uram kezemből, is sokalnék barbár nemzetség vagy	Rómát, - tiéd, uram kezemből, sokalnék barbár vagy	33
51	Leány.	Leány?	34
52	nagy uram nagy urát	nagyuram nagyurát	35
57	Augusztusz belől	augusztusz belül	37
58	kell, hogy Athéneből	kell hogy Athénből	38
59	arany-abroncs fől gyermek s éljen tovább	aranyabroncs fől, gyermek, s tovább éljen	
60	most, esedezem tudtam, hogy az porba	most esedezem tudtam, az porban	39
61	jutalmazhassalak meg. a szívedből: a bizalmat.	jutalmazhassalak. a lelkedből: a bizalmad.	40
61-62	halál. KONSTANTIN: Mi mondani valód van, Giovanni? GIOVANNI: Tudod, uram, hogy a szóbeszéd nem kenyerem. Nem is volt eddig miért beszélnem. Egy napról-napra szűkülő vashurok szorította a torkunkat és nekünk csak egy választásunk volt: hogy tisztességgel haljunk meg. Erről nem volt mit beszélni. E pillanatban azonban megfordult sorsunk. KONSTANTIN: Reméljük, jóra fordult, Giovanni. GIOVANNI: Tudom, hogy rosszra fordult, nagyuram. Eddig csak életre-halálra folyt a kockajáték, most már a becsületre is folyik. Most már beszélnem kell! KONSTANTIN: Egész	halál. KONSTANTIN: Egész	
62-63	világot. S e törvények rendelik, hogy pusztuljon, ami életre képtelen. Százezer pap imája gyöngé arra, hogy fájához kösse a hulló levelet. Aki ma Bizánc fennállásáért imádkozik, az Istent káro-	világot. Az Úr	

	molja, mert gúnyolja a világrend törvényeit. Az Úr		
63	megmentsed	megmentsd	
	pillanatában is rávall	pillanatában rávall	41
	épp oly	éppoly	
64-65	Bizáncot? GIOVANNI: A józanság szól hozzád, te nagyszívü alvajáró. Ébredj és nézz magad körül, láss, aztán ítélj! A birodalmad nincs sehol, csak a te nagy szívedben él képe. Bizánc régen meghalt, csak egy tenger kőrakás maradt utána, amelyben emberek nyüzsögnek. Ők az előtt hajolnak meg, akitől félnek. Egykor téled féltek, most a szultántól rettegnek. Bizáncban	Bizáncot? GIOVANNI: Bizáncban	41
65	Meghalhatsz mint császár	Meghalhatsz, mint császár	
	is mint	is, mint	
	Propontiszon	Propontiszin	42
	sárkányaimat... Te hetven napja hősiesen védekezel a százszoros túlerővel szemben s most már futva is diadalmasan lengetheted császári lobogódat. KONSTANTIN: Egy	sárkányaimat... KONSTANTIN: Egy	
	véget, a császári halált.	véget. A császári halált.	
	utcákon	utcán	
	romba dőljön	rombadőljön	
	röhögése és átkozódása közepett	röhögése közepett	
	oda taszítanak	odataszítanak	
66	meg, hogy az	meg, az	
	hogy harcolni tudok csak	hogy csak harcolni tudok	43
66-67	vele. Jól mondtad: barbár vagyok, tűzben-vérben fogant nemzetség fia. A bölcsöm körül már bömbölt az ostrom s amióta bírom az eszem, hajtóvadászat az életem s magam hol halálra keresett vad, hol vérengző embervadász vagyok. De ha sért a durva igazság, én térden állva, s ahogy Bizáncban mondják: a hódolattól haldokolva ismétlem, amit mondtam. KONSTANTIN: Elég	vele. KONSTANTIN: Elég	
68	ujjong	ujjong	
	fellázadtak	föllázadtak	44
69	küldik	küldi	
	törülve	törölve	
70	felesége!	felesége.	45
	két fesztelenül	két, fesztelenül	
	térdet hajtanak	térdehajtanak	

Jókai és a *Kalandor*
(Gondolatok Jókai Mór *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című regényének elemzéséhez)

Jókai Mór regényművészetét a valóság és fantázia, a realizmus és romantika/idealizmus oppozíciójával leírni meglehetősen felületes ítékezés. Egyrészt mert a Jókai-regény „fantáziája” igen markáns mítoszi látásmódot tükröz, s például a mítoszkritika, a Northrop Frye-féle ritualista-mitologikus iskola felfogása szerint éppen a realista művek egyfajta „alantas”, destruktív látásmód produktumai. Másrészt a Jókai-szövegek „fantáziája” talán nem is fantázia, hiszen az író minden ötletét, témáját merítette valahonnan (jegyzetfüzetei is bizonyítják ezt), és ezt aztán kivételes szerkesztőképességével egy-egy kerek egészbe komponálta. De alapjában véve elmondható, hogy ő maga a legtöbbször nem „talált ki” semmi olyat, aminek ne lett volna valóságalapja. Erre az alapra való sajátos, egyedi megoldású építkezés pedig maga a Jókai-regényművészet még feltárandó titka.

Harmadrészt meg kell jegyeznünk azt is, hogy a Jókai-szöveg gyakorlatilag műfajba sorolhatatlan (s ezért csupán a romantikus regény fogalmával nem azonosítható)¹, s hogy a Jókai-művek poétikailag igen összetettek, narratívájukban rendkívül érdekesek. Különösen a kései (vagy késeibb) darabok a figyelemre méltók.² Számos alapos és mélyreható, különféle szempontokból történő elemzés szükségeltetik még ahhoz, hogy a Jókai-életműről sommás ítéletet mondhassunk.

Dolgozatomban Jókai különleges és a többi regényéhez képest némiképp eltérő elbeszélő technikáját veszem górcső alá, mégpedig az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című regény elemzése által. A mű tanulmányozása ugyanis betekintést ad Jókainak egy olyan narrációs kísérletébe/játékába, mely szinte már a modern technikák, epikai megoldások felé mutat, de amely ugyanakkor mégis „hamisítatlan”, a mesélést középpontba állító mű – ebben a regényben olyan módon, hogy a szöveg magát a mesélést tematizálja.

Az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című Jókai-szöveg szintén már kész mesevázra, cselekményelemekre támaszkodik; műfajában is már kialakult hagyományokat követ, mégis eredetként, újként hat. Szerkesztési és gazdagítási képessége által a szerző akkora távolságot teremtett saját műve és a források (lehetséges vélt források, mert így az is megkérdőjeleződik, hogy mely alkotások tekinthetők valóban forrásoknak) között, hogy a kapcsolat a befogadó számára teljességgel jelentőség nélküli.

Jókai Mór művészetében a kalandorregények³ (pikareszk regények) szinte külön vonulatot képeznek.⁴ Annak ellenére ugyanis, hogy szervesen illeszkednek az életműbe, a korábbi eszmei telítettségű írásoktól némi távolodást mutatnak.⁵ Jókai maga a saját alkotásait az irányregény műfajába sorolta, mivel középpontjukban egy eszmei mag áll, s abból bomlik és fejlődik ki az egész tulajdonképpeni szöveg.⁶ A kalandorregényekből már hiányzik ez az eszmei alap, az irányregény-jelleg; a hangsúly még a korábinál is sokkal inkább a cselekményességre, a történéstre, a szórakoztatásra tevődik át. A kalandorregények az 1877-et követő tizenhét év termései, mely korszakot szokás harmadvirágzásnak, de némiképp hanyatlásnak is nevezni az író munkásságában.⁷ Az ugyan kétségtelen, hogy e regényekben hovatovább hasztalan keresünk nagy eszméket, közvetlenül ható nemzet-tanító gondolatokat, a művek értéke azonban számomra megkérdőjelezhetetlen. Írásomban az *Egy hírhedett*

¹ Itt nem csak arra gondolhatunk, hogy az utóbbi időszak Jókai-recepciója felteszi a kérdést, miszerint a Jókai-szöveg nem is olvasható regényként, sokkal inkább románként szólítható meg; hanem arra, hogy Jókai művei a korban és végső soron az egész magyar irodalomban egyedül állnak, műfajilag és jellegükben valami egyedit képviselnek. S bár lehet világirodalmi párhuzamba állítani Victor Hugo vagy Sue regényeivel, az efféle hasonlítások csupán részeredményeket hoznak, de összességében nem vezetnek eredményre.

² Vö. FRIED István, *Öreg Jókai nem vén Jókai*, Bp., Ister, 2005.

³ A dolgozatban következetesen a *kalandorregény* megnevezést használom, a *pikareszk* névvel is illetett műfajra gondolva, melynek jellemzője a kópé-főhős kalandos barangolása, a különböző társadalmi szintekkel való találkozása, a humoros előadásmód, a cselekmény linearitása, az epizódok laza kapcsolódása, akár felcserélhetősége, az, hogy a főalak lelkiileg és erkölcsileg nem fejlődik, személyiségrajza igen hiányos. Ennek egyik nagyszerű példája a Le Sage *A sánta ördög* című alkotása, melyhez Jókai *Kalandorát* is szokás hasonlítani. Abból indulok ki, hogy a *Kalandor* a pikareszk regény, a kalandorregény műfajának képviselője.

⁴ A Jókai-kalandorregényekhez elsősorban a *Szép Mikhál, Rákóczi fia*, *A cigánybáró*, *A két Trenk*, *Trenk Frigyes*, *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című szövegeket sorolom.

⁵ „Bennük [a kalandorregényekben] a rokonszenves, tág lelkiismeretű csibész válik főhőssé, aki ügyességben és szellemi sokoldalúságban gyakran alig marad el a hajdani héroszok mögött, ám semmilyen messzebb világító eszmét vagy erkölcsi igényt nem hordoz.” NAGY Miklós, *Jókai Mór* = IMRE László, NAGY Miklós, VARGA Pál, *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, I, 42.

⁶ SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris–Pompeji, 2000, 146.

⁷ Vö. NAGY, *i. m.*

kalandor a XVII. századból című regény⁸ azon vonásait próbálom felvillantani, melyek alapján a Jókai-ouvre jeles darabjai közé tartozónak kell tekintenünk. Igyekszem továbbá rámutatni arra is, hogy bár irányregényként nem olvasható, poétikailag mégis igen összetett, érett alkotás, mely nem mentes az ars poetica-szerű sugallatoktól sem.

A *Kalandort* Sarkadi Imre „fantasztikusan irreális remekmű”-nek nevezte, és Nagy Miklós is azt állítja róla, hogy a kalandorregények csoportjának ez a mű a „legegészségesebb hajtása”.⁹ Jókai *Kalandorát* én magam stílusbravúrnak tartom, a műfaj tökéletes darabjának, ugyanakkor finoman ironikus értékelésének is. Jókai a kalandorregények esetében „erősen hajlik adott mesevázak átvételére, egy-két forrás aprólékos felhasználására”.¹⁰ A kész alap, a műfaj kínálta lineáris cselekményvezetés lehetősége és az egymástól független, lekerekített kalandok sorozatának elmesélése – hozzátevé a fentebb már említett irányregény jellegtől való távolodást – kiváló alkalmat teremtett az írónak arra, hogy elbeszélő-művészetével, stílusával és kompozícióalkotó készségével kápráztassa el olvasóit.¹¹ Mintegy mentesülve az eszmeiség „korlátaitól”, könnyedén, kizárólag a cselekménybonyolításra összpontosíthatott. A *Kalandor* alapvető kommunikációs gesztusa az érdekesítő mesélés, ez azonban – mint alább bemutatni igyekszem – kiegészül egyfajta művészi hitvallászerű narrációs játékkal.

A angoloknál négy kiadásban is megjelent¹² – de Magyarországon nem a szűk Jókai-kanonba tartozó – regényben az elbeszélő maga is megnevezi a forrást, ahonnan történetét merítette: „Így van megírva ez a csodálatos történet a »*Rheinischer Antiquarius*« második része második kötetének 613–626. lapjain.”¹³ Emellett persze egyéb olyan művek is felsorolhatók, melyekből az író táplálkozhatott, ilyen Bülan Frigyes *Titokteljes emberekje*, a *Simplicissimus*, a *Dictionnaire de l'amour* című alkotások, vagy Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiája*. A történet ugyanakkor Hány János és Münchhausen báró alakját is eszünkbe juttathatja, hiszen a kalandos események hitelessége a mű világában is nem ritkán megkérdőjeleződik. Intertextuális mozzanatként, Seherzadé-motívumként (*Ezeregyéj*) említendő a cselekmény azon eleme, hogy a főszereplő Hugó (foglalkozása konstábler, vagyis tűzér) saját kivégzését napolja el folyamatosan azzal, hogy mindig újabb és újabb kalandjait meséli el bírójának. A szöveg nagy része ilyen módon Hugó beszélése, az egész történetet előadó elbeszélő azonban rendszeresen beszél a mesélésbe, s ezzel anélkül, hogy törést okozna az olvasás izgalmában, folyamatosan jelzi, hogy itt történetmondás folyik. S ennek igen nagy jelentősége van, mert éppen ebben a narrációs eljárásban látjuk a regény ars poetica-szerű vonásait.

A mű elbeszélő-technikájából, narrációs megoldásából és a szereplők kiválasztásából ugyanis kiolvasható egyfajta önreflektálás, a saját művészetet értelmező gesztus, és mindenekelőtt kétféle olvasásmód beleírása az elbeszélői helyzetbe, ezáltal a történetbe is. Hugó történeteinek két bírálója van: a „lélektani és fizikai lehetetlenségek szigorú számonkérőjeként fellépő”¹⁴ soltész, és a mesélést élvező, azon jókat derülő és – egészen a történet végéig – a Hugónak kedvező nagyherceg. A konstábler tehát a történetmondó, a soltész és a nagyherceg pedig a befogadási oldal képviselői, akik a mesét és a mesélést (!) is értékelik. És az értékelésnek rendkívüli súlya van, hiszen az alapján ítélik el majd a tűzért különféle bűnökért. Hugó célja ezért kettős: egyrészt az időhúzás, amit történeteinek kiszínezésével próbál elérni, másrészt az elhíttetés, hogy büntetését enyhítse. Amennyiben az időhúzást az olvasói érdeklődés minél hosszabb ideig való fenntartásának feleltetjük meg, akkor ezek a célok társíthatók akár egy regényíró (kalandregényíró) törekvéseihez is. Ezért megkísérlem azt az állítást, hogy a *Kalandor* története mögött ott áll egy látens, fiktív regényíró, mellette pedig bizonyos befogadói típusok. És a szöveg – természetesen másodlagos vagy harmadlagos jelentésrétegében – valójában róluk is szól.

Nézzük a befogadói típusokat! A soltész egyértelműen a kritikus megtestesítője, aki csak a hibákat keresi, az igazságot követeli, a realitás hiányolja, és így teljesen kívülállóként fordul szembe az előadottakkal és az előadóval. Nem hajlandó belépni a történet elbeszélő világába, nem azonosul az elmondottakkal, vagyis átélni sem képes azt. A nagyherceg azonban éppen ellenkezőleg viselkedik: kíváncsian várja a folytatást, beleéli magát a történetbe, és belép annak világába.¹⁵ Ez a felállás igencsak ismerős lehet Jókai korabeli fogadtatása kapcsán.

⁸ A továbbiakban: *Kalandor*.

⁹ NAGY, *i. m.*, 43.

¹⁰ NAGY, *i. m.*, 42.

¹¹ Jókai különösen kedvelte az epizódokat. „Tény, hogy a Jókai-szövegek jól kidolgozott epizódok sorából állnak össze: ez a kompozíciójuk.” (SZILASI, *i. m.*, 84.) És mivel a cselekmény áll műveinek középpontjában, Péterfy nyomán szokás a regénytípust *roman des adventures*-nek nevezni (vö. SZILASI, *i. m.*, 95). Ezen a sajátosságok kibontakoztatására a kalandorregény különösen alkalmas terepnek bizonyult, hiszen fő jellemzője éppen az epizódok egymásutánja és a cselekményesség elsődlegessége.

¹² SZILASI, *i. m.*, 214.

¹³ JÓKAI MÓR, *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból*, utószó DOMOKOS Mátyás, Bp., Szépirodalmi, 1984³, 329.

¹⁴ NAGY, *i. m.*, 43.

¹⁵ A nagyherceg mint történetbefogadó alakjába Jókai a mintaolvasó figuráját is beleírja (mintaolvasón itt azt értem, akire a regény a szerző által kívánt vagy elképzelt hatással van, ez esetben: akinek tetszik, akit szórakoztat a mű), sőt a szöveg

A Hugó-regényíró(-Jókai?) kiindulópontjához ennek nyomán két pólus tartozik: a fanyalgó, a realizmust számon kérő soltész-kritikus, és a rajongó befogadó nagyherceg. Az persze könnyen kitalálható, hogy a látens regényíró (és Hugó) számára melyik az óhajtott befogadási mód, annál is inkább, mivel a mű végén fordul a kocka: akkor már a nagyherceg nem hiszi el a történeteket, s a soltész bizonygatja neki, hogy mindez igaz.¹⁶

Megtörténik ezzel az, ami minden regényíró álma lehet: a kritikus befogadó soltészt annyira magával ragadják a hallottak, hogy kritikusból rajongóvá, számonkérőből bizonygatóvá válik. A szöveg így a mű-kritika-olvasó viszonyról is beszél. Érdekes kérdés, hogy az adott regény – az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című alkotás – hogyan értelmezhető a kritika tárgyaként. Másképpen fogalmazva: a *Kalandor* a kritikáról és a kritikának is szól, de kiteszi-e magát a kritikának? Bizonyos szempontból nem. A szöveg ugyanis azáltal, hogy kalandorregény – jelzi ezt a cím is – a szándékos nagyotmondás és túlzott „fantáziálás” vádjá alól felmenti magát, mert a műfaj hagyományrendjébe illeszkedve kívül helyezi önmagát a bírálható anyagon. A műfaji és tartalmi jegyeivel kimondja, hogy amit átad, az nem ítéendő meg a kritika ide vonatkozó pontjaival: a kalandorregény tudatos és szándékos játék a fantázia és valóság elemeivel, ezért nem kritikálható a realizmus és kitaláció fogalmaival, hiszen az ilyen szempontú bírálat alól természeténél fogva fel van mentve. Az elbeszélői szólam – a Hugó mesélését elbeszélő elbeszélő – tudatosítja a befogadóknak, hogy kalandorregényt olvas, s ez egyszerűen felhívás is a játékra: az elbeszélő „élvezi a szöveget”, egyre merészebb és megkérdőjelezhető hitelességű kalandokat „meséltet” Hugóval, így ki is iktatja a kritikát.

Az irónia és a humor fontos poétikai eszköze ennek a játéknak. Az elbeszélői megnyilvánulások szinte karikírozzák a kalandorregény műfaját és követelményeit. Ebben egyébiránt akár célzatosságot is sejthetünk, hiszen a kritikusok által Jókai ellen vádként felhozott túlzott fantáziálás, netán szenzációhajhász cselekmény a kalandorregénynek éppen elmaradhatatlan sajátossága. A humor is e játék tudatosításának eszköze. A humornak a kalandorban ugyanis két forrása van. Tréfásak, az olvasót megnevettetők természetesen Hugó kalandjai, de a narráció szempontjából érdekesebbek az elbeszélő derűt keltő hozzászólásai, melyekkel az egész történetbeli helyzetet teszi rendkívül humorossá: az elbeszélő együtt nevet az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című regényt olvasó olvasóval.¹⁷

A *Kalandor* mint regény egy önmagába bezáró kör, egy meghatározott műfaji egész, melyből nem vezet út az eszmeiség, az irányzatosság felé. A már említett humor és irónia, a nonszensz vagy néhol groteszk elemek Jókainak ezen művében magára a szövegre is vonatkoznak. Vagyis a regény iróniájának címetettje számos esetben maga a szöveg, az abban előadott történet. Ez ad az alkotásnak egyfajta karikírozó jelleget. „...a patakozó iróniájú, a manapság oly hódító nonszensz és groteszk határán járó író tudatosan karikírozó kedve ebben a kalandorregényben szinte a műfaj persziflázását is megteremtette. Szinte „egy Jókai tollával írt kalandorregény karinthádáját”.¹⁸ Az irányregény-típusú Jókai-alkotásoknál erről természetesen nem lehet szó, hiszen a humornak azokban alapvetően más – hangulatkeltő, olvasót vonzó, tetszést kiváltó, a történet világára vonatkozó – szerepe van.

Ha fentebb, az írás elején ars poetica-szerű sugallatokról szóltam, mindenképpen meg kell említenem a mesélés szerepét a mű világában. A mesélés a *Kalandorban* éltető cselekedetként tűnik fel, mivel megmenti – ha csupán időlegesen is – a mesélő életét. Hugó kivégzés előtt áll, a kérdés csak az, hogy milyen halálnemet szabjanak ki rá. Ezt hivatott eldönteni az általa előadottak alapján a bíróság. A kivégzés ugyanakkor minduntalan elmarad, mert a konstábler folyton csak mesél és mesél. És a mesélőre szükség is van, mert a nagyherceg nagyon

hatását is megelőlegezi: az átlagolvasó (tehát aki nem a kritikus soltész típusa) a Jókai-regény olvasása közben vélhetőleg ugyanúgy viselkedik, érez és szórakozik majd, mint a nagyherceg.

¹⁶ „...– De már ezt az utolsót csak magam sem hiszem el! – kiálta fel a nagyherceg, kinek eddig majd az öve szakadt szét a nagy kacagástól. – De már itt nagyon elvetted a sulykot.

– Nem, kegyelmes uram – szólt közbe a soltész –, ily esetet jegyeznek fel a krónikák. Magyarországon Micbánus gróf úrnak a felesége szaporodott meg ily csodálatra méltó ivadékkal, s mind a heten fiak voltak és fölnevelkedének.” JÓKAI, *i. m.*, 324.

¹⁷ Két példa erre a műből:

„»Meg vagyok felőle győződve, kegyelmes uraim, hogy mindnyájótok előtt ismeretes dolog az, hogy mi legyen az a „múh-borjú?« Én magam tartózkodom előlegesen a véleményemet felőle kimondani, mivelhogy ezáltal az események kifejlődésének rendjét zavarnám meg.[...]Azért én nem is hiszem az egész múh-borjú felőli mendemondát. Hiszik talán kegyelmességtek? A bírák egy része erre bizonyozni kezdett, hogy az bizony valóság, más része tagadta a létezését, végre a soltész mérgesen körberivált, a bűnöst megdorgálva: »Te pedig nem azért vagy itt, hogy minket vallass, hanem vallj magad. Ha nem hiszed a múh-borjút, hát beszélj másról.«” JÓKAI, *i. m.*, 174.

Milyen karikatúra ez a Jókai korának kritikusairól is! És íme még egy idézet, amikor az elbeszélő is mulat hősein: „– No, az bizonyára nagyobb büntetés volt teneked minden elkövetett bűneidért, mintha kerékbe törtek volna! – mondá a nagyherceg, elővéve zsebkendőjét. A soltész észrevételei egészen elenyésztek abban a hatalmas orrfúvásban, ami serenissime elérzékenyülését kifejezte.” JÓKAI, *i. m.*, 204.

¹⁸ DOMOKOS Mátyás, *Utószó = JÓKAI, i. m.*, 336.

kíváncsi a történet végére. Tágabb értelemben tehát a mesélés mint nyelv általi rögzítés nem pusztán a kapcsolattartás eszköze és embereket összekötő esemény, hanem valóságos életadó elixír, a társadalomban való megmaradás lehetősége is. Hugo életét végső soron meséjének hatása, azaz a nagyherceg öröme és élvezete, érdeklődése menti meg egy időre. A szövegben, a sorok mögött megbújó látens regényíró önvallomásaként is értelmezhető mindez. A mesélő-regényírónak (például Jókainak) az életben maradáshoz, a kibontakozáshoz, egyénisége megéléséhez szüksége van a mesélésre. Ez élteti: a közönség, a hatás, a tetszés. Mert a történet hallgatása kiragadja befogadót a mindennapokból – a mű világában éppen háború folyik –, és egy csodálatos, szép, kalandos, izgalmas és érdekes világba lépteti be. Rejtett, de sokat eláruló ars poetica a mesélés szerepéről és erejéről?

A paródia születése

Előadásomban a paródia-jelenség ókori gyökereit kívánom bemutatni (a teljesség igénye nélkül), a lehetséges kezdetektől a Római Birodalom bukásáig, Arisztotelész *Poétikáján* át egészen Petronius *Satyriconjái*ig. Reményeim szerint mindez elvezet a paródia születésével kapcsolatos legfontosabb kérdésekhez. E kérdések azonban már nem korhoz kötöttek, hanem feltételezem, hogy általános érvényűek és izgalmas poétikai- és recepcióelméleti csomópontokra irányítják a figyelmet. A *paródia születése* kifejezés tehát nemcsak (irodalom)történeti áttekintést takar, hanem a jelenség működési mechanizmusaira, a paródiaolvasó befogadási stratégiáira is vonatkozik.

Bevezetésül lássunk néhány ma elfogadott paródiaelméletet Tarján Tamás tanulmányának bevezetőjéből, ezeket – a későbbi vizsgálódást előrevetítve – néhány antik irodalomból vett példával illusztrálom.¹ Az *inferioritás-elmélet* a (látszólagos) poétikai előnyre, erőfölényre alapoz, ennek az elméletnek megfeleltethető példa lehet az epigon-költők, vagy tehetségtelen írók kipellengérezése Catullus vagy Horatius költészetében. Ezekben az esetekben legtöbbször a tematikus gúnyolódás nem válik poétikai szintűvé – azaz nem beszélhetünk valódi értelemben vett paródiáról. Az ön-/énfelszabadítás – vagy a külső inspirációt tudatosítva: az *erőforrás-elmélet* szerint a paródia a szólásbeli tabukat a komikum eszközeivel minimumra csökkenti. Ilyenek például a mítosz- vagy eposz-paródiák (Epikharosz, Plautus), melyek csodálva tisztelt hősöket-történeteket tesznek nevetségessé, vagy azok a paródiák, melyek név szerint figuráznak ki egy-egy magas rangú személyt – ahogy azt Arisztophanész vagy Lucilius tette. Az *inkongruencia-elmélet* a parodizált szöveg és a parodizáló szöveg kiélezett diszharmoniójának stílushatásaira épít. Ennek kezdeti példája lehet Horatius néhány szatírája, ahol az emelkedett hangnem elüt a hétköznapi tárgytól (1/2., 1/7.), vagy Petronius *Satyriconja*, melyben számos mesteri műfajparódiával találkozunk. Valamennyi paródia-felfogást jellemzi a polemikus, kritikai alapszólam.² Érdemes tehát azt is vizsgálni, hogy kit vagy mit céloz a kritika és milyen politikai-társadalmi berendezkedés kedvez – vagy árt – a „paródia születésének”.

A címbeli folyamatról beszélhetünk egyrészt történeti kontextusban. Vizsgálhatjuk, hogy a modern és a posztmodern gondolkodásban paródiának nevezett jelenség miképp volt jelen különböző korokban (azaz koncentrálhatunk a különbségekre), vagy éppen melyek azok az általános jellemzők, amelyek már az irodalom kezdetei óta léteznek (vagyis kiemelhetjük az állandó jegyeket). Mindkét oldalt egyaránt fontosnak tartom ahhoz, hogy a ma ismert paródia-fogalmunkat jobban megérthessük. Másrészt a paródia születése a résztvevő felek szempontjából párbeszédnek is felfogható.³ Ebből kiindulva érdemes megvizsgálni a dialógusban résztvevőket. Például a szerző (vagy beszélő) és olvasó (hallgató) között játszódik le a diskurzus, azáltal, hogy a befogadó felismeri, hogy paródia-jelenséggel van dolga. (Ennek mikéntje a későbbiekben központi kérdésem lesz, azonban nem ennek a vizsgálatnak a tárgya.) Ezen kívül dialógusnak tekinthető az a folyamat, amikor a paródiászerező a parodizálás tárgyát (személyt, stílust vagy művet) vizsgálja – azaz elsődlegesen az ő befogadói magatartásából és olvasatából indul el a paródia születésének többlépcsős folyamata – melyet az értő olvasó a paródiaszövegen keresztül ismerhet fel.

A paródia szó köznyelvi használatban 'torzkép, karikatúra' értelmű latin jövevényszó. A görög *παρόδια* főnévből származik, melynek jelentése ellendal, tréfás utánczás – szóban, énekben.⁴ Görög eredetije a *para* 'mellett' és az *ódé* 'ének' szavak összetétele, a szó alapjelentése 'mellékdal, utánczó dal'.⁵ Második jelentése 'kifigurázás, kigúnyolás', emellett a bővebb definíció elsődlegesen „irodalmi műnek, stílusnak tréfásan torzított utánczata”-ként határozza meg.⁶ Az eddigiekből is látható, hogy a fogalom elválaszthatatlan a zenei gyökerektől, az énekléstől, összefügg a képzőművészettel, hiszen vizuális értelemben is beszélhetünk torzképről, karikatúráról, illetve szorosan kötődik irodalmi művekhez és stílusokhoz. A paródiának minden művészeti formához köze van, elválaszthatatlan magától a művészeti alkotástól – melynek tréfás, torzított utánczata. E három jellemzőt vizsgálom a következőkben.

¹ TARJÁN Tamás, *A parodizált Babits avagy a paródia fogalmának változása*, Tiszatáj, 61(2007), 63.

² *Uo.*, 63–69.

³ Mihail BAHTYIN, *A beszéd és a valóság: Filozófiai és beszédelméleti írások*, ford. OROSZ István, kiad., bev. KÖNCZÖL Csaba, Bp.–Bratislava, Madách–Gondolat, 1986 (Társadalomtudományi Könyvtár), 504–505.

⁴ *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*, szerk. ZÁICZ Gábor, Bp., Tinta, 2006 (A Magyar Nyelv Kézíkönyvei), 620.

⁵ Ld. még: *parodosz* 'a kar bevonulásakor elhangzó, anapesztusi lejtésű ének.'

⁶ TÓTFALUSI István, *Idegen szavaink etimológiai szótára*, Bp., Anno, 2001, 329–330.

Kiemelve a legalapvetőbbet, nézzük meg közelebbről az utánzást, amely Arisztotelésznél központi fogalom. Tudjuk, hogy a művészetet magát azonosítja vele, azonban azt is megfogalmazza, hogy különböző műfajok és művészeti ágak más eszközökkel, mást és máshogyan utánoznak. Szerinte háromféle utánozható tárgy létezik: hitvány, kiváló vagy hozzánk hasonló – eszerint a felosztás szerint a komikus műfajok a hitvány, átlagostól rosszabb tárgyat utánozzák.⁷ Az *Idegen szavak és kifejezések szótárának* szócikke szerint a paródia „irodalmi vagy zenei alkotásnak modorosságait, belső következetlenségeit felnagyító és kigúnyoló, tréfás utánzása v. utánzata” – azaz jelen van benne a kritikai szemlélet. Észreveszi és felnagyítja a következetlenségeket, és a modorosságot; másrészt „a valódinak gúnyt, nevetést v. bosszúságot fakasztó torzképe, hitvány utánzata” és végül „komoly dolgok kigúnyolása, nevetségessé tétele”.⁸ Mindez rimel az arisztotelészi meghatározásra, és véleményem szerint itt gyökerezik egy későbbi korokban is problémás kérdés a paródiák értékével, értékelésével kapcsolatban.

A paródia gyakran negatív megítélése onnan ered, hogy nemcsak nevetést, hanem bosszúságot is okozhat – azaz kritikai jelenség: kellemetlen érzést válthat ki, amikor a parodizált személy vagy embertípus meglátja saját hibáit. A bosszúság azonban származhat az utánzat hitványságából is, vagyis ha valami fennkölt, magasstos dolog durván kacagató torzképét látjuk. Így hát könnyű az általánosítás, hogy ami nevetségessé tesz valami komoly értéket, az „hitvány”. Nem mindegy azonban, hogy mi a célja az utánzásnak. Látni fogjuk, hogy különböző fokozatokat figyelhetünk meg az ókori irodalomban is: cél lehet kizárólag a nevetetés (mimoszok), egy magasstos alkotás nevetségessé tétele (mítosz-paródiák), de a jellegzetességeket feltáró célzat és a kritikai él egyaránt megjelenik (iambosz, szatíra). Visszatérve az utánzás általánosabb gyökereihez, elmondható, hogy mint emberi késztetés feltételezhetően ősidők óta létező jelenség. Arisztotelész megfogalmazása szerint az emberrel vele született tulajdonság, tanulási forma és örömforrás egyben.⁹ Nehéz lenne az ősember humoráról vagy ősi paródiákról nyilatkozni, de azt biztosan tudjuk, hogy az utánzás egészen ősi eredetű művelet.¹⁰ Egy vadállat elejtésének eljátszása, a vadászat megjelenítése önmagában természetesen nem humoros, de ha ezeket az „előadásokat” a drámai műfajok gyökerének szokás tekinteni, akkor bizonyára nem tévedés a humoros műfajok – jelen esetben paródiák – alapvető módszerének (az utánzásnak) gyökereként számon tartani e jelenségeket. Az utánzásra épülő második fontos művelet a torzítás. Arisztotelésznél a komédia a hitványabb utánzása, ahol összekapcsolódik a csúfság és nevetségesség; hibát mutat, de fájdalmat nem okoz. Az álarcok is rútak, torzak, de nevetségesek.¹¹ Így az utánzás csak abban az esetben éri el a humorosságot, ha nem teljesen hű tárgyhöz, hanem annak jellemző vonásait kiemeli, eltorzítja, a valóságtól eltérően jeleníti meg. Gondolhatunk itt hatalmas állatmaskarákba bújó emberekre (korai görög komédiák töredékeiben darázs, béka, madár jelmezekre találunk példákat) vagy a dél-itáliai népi komikus színészek (phülixok) hatalmas hímtagjaira, fenekére – ezek a torzítás eszközeinek köszönhetően már önmagukban nevetést váltottak ki.¹²

A humor fogalmának körüljárása nem célja ennek a dolgozatnak, de talán érdemes az ókori gyökerek szempontjából felidézni jelentését, eredetét. Az ókori görög orvosok az emberi szervezet négy legfőbb testnedvét nevezték „humorok”-nak, s úgy gondolták ezek határozzák meg szellemi-fizikai jólétünket – tehát maga a fogalom először fiziológiai értelmű volt.¹³ Alfred Guy Kingan L'Estrange szavaival: „a humor az ember sarjadéka – úgy lép elő, mint Minerva (teljes fegyverzetben) az elméből.”¹⁴ Eszerint a humor az emberiség szellemi terméke, míg irodalmi fogalomként olyasvalami, ami „az emberi természet esendőségével és abszurditásával foglalkozik – de mindig jóindulatúan”.¹⁵ A humor valóban segíthet elfogadnunk emberi természetünket, hiszen távolságot teremt köztünk és a probléma között. Irodalmi szerepét továbbgondolva pedig a paródia a humor eszközeivel segít eltávolodni az eredeti műtől – talán az érinthetetlennek tűnő magasságból lehozva, megközelíthetővé téve azt. Érdemes észrevenni, hogy két vonás közös a fiziológiai, pszichológiai és irodalmi megközelítésekben: a humor az emberi nem egyedi tulajdonsága és mindenképpen pozitív szereplője életünknek.

⁷ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János, Bp., Kossuth, 1992, 7 (ARISZTOTELÉSZ 1992).

⁸ BAKOS Ferenc, *Idegen szavak és kifejezések szótára*, Bp., Akadémiai, 1974², 630.

⁹ ARISZTOTELÉSZ 1992, 9.

¹⁰ Az őskori barlangrajzok is utánozzák a valóságot. Ld. erről: Annette LAMING, *Őskori barlangművészet. Lascaux*, ford. VAJDA Endre, Bp., Gondolat, 1969, 147–159.

¹¹ ARISZTOTELÉSZ 1992, 11.

¹² FALUS Róbert, *Az antik világ irodalmi*, Bp., Gondolat, 1976, 141 (FALUS 1976).

¹³ Kingan L'Estrange Alfred GUY, *History of English Humour: With an Introduction upon Ancient Humour*, [http://www.gutenberg.org/dirs/1\(8/I\)9/0/18906](http://www.gutenberg.org/dirs/1(8/I)9/0/18906) (2006.12.21).

¹⁴ Uo. Az idézet saját fordításomban.

¹⁵ SZAFFKÓ Péter, *Basic English Literary Terms*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989, 11. Az idézet saját fordításomban.

Az ókori irodalom számos példát szolgáltat humoros műfajokra, a következőkben ezeket igyekszem bemutatni és a paródiához való viszonyukra rákérdezni. Falus Róbert *Az antik világ irodalmi* című munkájából tudjuk, hogy a késő-archaikus korba tehető a dráma kezdete, mely a Dionüosz- és Démétér-kultusz rituális utánzó táncaiból és dalaiból fejlődött ki.¹⁶ A kultuszból kinőtt népi komikus művek elsősorban típusokat figuráltak ki: rablókat, kuruzslókat, módos gazdákat, előkelő polgárokat. Arisztotelész első paródiáíróként név szerint a thaszoszi Hégemónt említi – műveit nem ismerjük.¹⁷ Az i. e. 5. századból Phormisztól és Epikharosztól mítoszparódia-részletek maradtak fenn, utóbbinál Héraklész például folyton ételre, itatra, nőre éhes vagy Odüsszeusz egy árokba bújva vészeli át a trójai háborút. A típusokat gúnyoló példák megfelelnek az Arisztotelész által megfogalmazottaknak: valóban hitványabb tárgyat, személyeket, személyiségvonásokat jelenítenek meg; míg a mítoszparódiák ennek nem felelnek meg, hiszen hősokeket, az átlagnál magasabb személyeket tesznek nevetségessé. (A komikus művek előszeretettel figurálnak ki kortárs filozófusokat: egy fennmaradt Epikharosz-részletben a filozófus filozófiai tétel felhasználásával próbál szabadulni hitelezőjétől, mondván, mivel „semmi sem állandó – ő sem ugyanaz”). Szophróntól mimoszok, csúfolódó férfi-női kórusok maradtak fenn. Összességében ezekről elmondható, hogy az utánzás, torzítás, nevetségesség mellett magvas mondanivalót is tartalmaztak – feltételezhetően női-férfi sztereotipikus vonásokra is rámutattak, mindez pedig már a későbbi kritika előképének tekinthető. Az i. e. 5. századi töredékek tanúsága szerint az athéni komédiákban megjelent az igény, hogy a primitív, nyers komikumon túllépjenek. A klasszikus kor alkonyának legkiemelkedőbb komédiaszerzője, az ókomédia atyja, Arisztophanész. Korában virágzott a politikai komédia Athénban, s bár az előkelő urak cenzúrákat követeltek, a társadalmi rendszer elbírta a kritikát, így a közélet közvetlenül megjelenhetett a színpadon. Gyakori volt a név szerinti paródia, a szatirikus ábrázolás: „olykor a nézőtérben ülők egyikét-másikat is kikacagtatták, s irodalmi polémiára is minduntalan sor került”.¹⁸ Látható, hogy a stabil és demokratikus politikai rendszer teszi lehetővé a személyes paródiát-kritikát. Valószínűleg a szabad társadalmakban sokkal inkább (nyíltan) virágzik, mint a tekintélyuralmi rendszerekben – ahogy ezt később Róma esetében látni is fogjuk.

Az Arisztophanész által képviselt görög ókomédia szellemi magva a személyes támadás. A név szerinti kiéneklést – még ha olykor utólag csúfos következményekkel járt is a szerzőre – Athénben a demokráciát védőtámogató intézményként vezették be és ápták éppen addig, amíg az athéni demokrácia virágkorában volt, bukásával az ókomédia szelleme is elveszett. A hellenizmus korában egymás mellett létezett a menandroszi típusú vígjáték, az ún. újkomédia, míg Attikán kívül ekkor a népi bohózat, a mimosz virágzott. A komédia műfajának célja elsősorban a nevetetés, szórakoztatás, de míg az újkomédiát eleinte a szatirikus „világfelforgatás”, társadalmi jelenségek kifigurázása jellemezte, addig a mimosz inkább jellegzetes alakokat és mítoszokat parodizált.¹⁹ Mint például az i. e. 4. és 3. század fordulóján élt Rhintón, aki a tragédiaköltők témáit vitte színre ún. „vidám tragédiákban”, például Héraklész, Oresztész, Iphigeneia és más közismert hősoke kalandjait torzítva-parodizálva. Szembetűnő, hogy míg a tömegigény követelte a vaskos tréfát, az egyre nyersebb kifigurázást, addig a mítoszparódiák inkább a műveltebb közönségnek szóltak. Divatos színműváltozat volt még a pantomimosz, ami nevének megfelelően néma utánzást jelentett, népszerűsége azonban összefüggött a mondanivaló folyamatos devalválódásával.²⁰

A humor, a gúny a kezdetektől jelen van a lírában is (a paródia szó jelentése is *mellékdal*, *utánzó dal*). A paródiák gyökerét a lírában keresve érdemes kiemelni az archaikus korban legjellegzetesebb csúfolódó, gúnyolódó költemény, az iambosz megszületését. Kezdetei a Démétér-kultuszhoz köthetők, népi eredetű, pajzán csúfolódásból nő ki a későbbi „iambikus triász”, ők a műfaj legnevesebb képviselői: Szémonidész, Hippónax és az i. e. 7. század második felében élt Arkhilokhosz.²¹ A másik jelentős műfaj az epigramma, mely csattanóra épülő, logikus felépítésű, változatos témájú költemény – a hellenizmus és a görögök „felfedezése” idején a római költészetben teljeseedik ki Catullus, Persius, Martialis és Iuvenalis tollán.

¹⁶ FALUS 1976, 141.

¹⁷ ARISZTOTELÉSZ 1992, 7.

¹⁸ FALUS 1976, 246.

¹⁹ *Uo.*, 326–334.

²⁰ FALUS 1976, 335–337.

²¹ *Uo.*, 98–104.

Ami a római komédiát illeti, nagy sikere volt a görög eredetű mimosznak, mely az élet „bohó hitványságait” jelenítette meg.²² Az archaikus korban római polgár nem foglalkozhatott irodalommal, tákolt piaci színpadokon jelenhettek meg például Plautus nagysikerű komédiái is. A Kr. e. 3 és 2. század fordulóján élt szerző műveiben típusokat jelenített meg (pl.: *A hetvenkedő katona* – lófráló zsoldosok típusa, *A bögre* – zsugori öregek típusa), mítosziparódiájában Héraklész az üresfejű izomember típusát testesíti meg, a jellemkomikumhoz pedig természetesen bohózáti elemek is társultak. Rómában a XII táblás törvények tiltották az ókomédia szellemében írt műveket: komikus művek nem gúnyolhattak senkit név szerint, s a törvény megszegéséért halál járt – egy antidemokratikus társadalom fenntartását féltették. Nem véletlen tehát, hogy a komédia ebben a közegben nem utal kortárs jelenségre vagy konkrét személyre, igyekszik általános vonásokat pellengérré állítani, sőt eleinte a fabula palliata népszerűsége (a fabula togatával szemben) is valószínűleg ennek a tiltásnak köszönhető: görög szereplőkkel és görög környezetben kevésbé kockázatos megjeleníteni a kortársakat és hibáikat.

A római líra sajátos műfaja a szatíra. A szó eredetét nem tudjuk pontosan, feltehetően a *lanx satura* (‘vegyes tál’) kifejezéshez köthető, vagy a *lex satura* (‘több rendelkezést egyesítő törvényjavaslat’) vagy a görög *satyros* rokona.²³ A műfaj előzményének tekinthető a népi színjátszás, majd az abból kinövő görög ókomédia. Első szerzőként Enniust tartják számon, de valódi művelője Lucilius volt – írja a műfajról Borzsák István bevezetőjében.²⁴ A szatírat tematikus változatosság jellemezte, belefért bölcselkedés, mitológia, társadalombírálat, morálizálás – egyfajta zsurnalisztikája volt a kornak, lehetett riport, erkölcsi prédikáció vagy kabaré, *vicc*.²⁵ A szatíraíró nyitott szemmel járt, szarkazmussal és realizmussal bíralt, nem félt a rosszat is megmutatni. A „vaskos latin humor” kifejezés elsősorban Horatiust, Persiust és Iuvenalist jellemzi. Az archaikus római társadalom azonban átalakul – miután polgárháborúk rendítik meg – de Octavius egyeduralkodó még fenntartja a köztársaság látszatát. A társadalmi átalakulás hozadéka, hogy az élet minden területén átveszik a görög tudást: a színház, a könyvtár, az irodalom és a filozófia értékévé válik; megjelenhetnek a görög tanítók. Ebben a közegben (a Kr. e. 2. században) élt a már említett Lucilius, aki szatíráiban gúnyolja a tragédia-költőket, a mitológiát, sőt név szerint meri kritizálni kortársait (Scipio Africanus hadvezér kigúnyolásáért meg is büntették).

A római arany- és ezüstkor nagyhatású szatirikusai az ő nyomdokain haladtak, Horatius is sokat merített munkásságából, ironikus hangvétélből. A Kr. e. 1. századi költőfejedeleme nem tartotta a szatíraírást igazi költészetnek (mivel nélkülözi a pátoszt), viszont társadalmi jelentőségét nagyra becsülte.²⁶ Az Augustus-korban retrógrád fordulat következett be: visszatértek az ősi római erkölcsökhöz (a XII táblás törvényekhez), s mivel ebben az időben keletkeztek Horatius szatírái, a politikai rendhez való alkalmazkodás és az éles, bíráló hangnem költőssége egész életművét végigkíséri. Szatíráiban az iambosz-költészet és a görög komédia hangnemét egyesítette, kötetei rendkívül szerkesztettek. Paródiaként is értelmezhető I/2-es szatírája²⁷, melyben a kortársak nőkhöz való viszonyát vizsgálja: a pikáns témát személyes utalásokkal, emelkedett stílusban fogalmazza meg. Ebből a szempontból érdekes stílusparódia az I/7-es anekdotikus szatíra²⁸ (útleírás) is, melyben szemben áll az „enniusi ünnepélyesség” az „önironikus köznapisággal”.²⁹ A nagyurak előtti hajbókolás (II/8.)³⁰ vagy az örökösödési spekuláció (II/5.)³¹ egyaránt korának kritikája, de Horatius önmagát sem kíméli: II/7-es szatírája neveltető önarckép, melyben szolgáljával saját fejére olvastatja hibáit.³² Nemcsak szatíráiban gúnyol, hanem epodoszai között is találunk paródiának is beillő darabot: 14. epodoszában Maecenashoz szól, s miközben magát mentegeti szerelmi ügyei miatt, valójában célzásaival Maecenast gúnyolja. Az effajta rejtett gúny mesterei ügyességet kívánt, hiszen a megtorlás lehetősége Horatius idejében nagyon is fenyegető volt. Feltételezhető, hogy a szabadság látszatát őrző antidemokratikus rendszerekben a későbbi korokban is ilyen jellegű paródiákat találunk: a kritika és a gúny a társadalombírálat eszköze, de meg kell találni azt a – rejtett vagy kevésbé rejtett – formát, melyben retorzió nélkül megjelenhet.

²² *Uo.*, 424.

²³ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Szatírák*, kiad., bev., jegyz. BORZSÁK István, Bp., Tankönyvkiadó, 1972 (Auctores Latini 16), 6. (HORATIUS 1972)

²⁴ *Uo.*, 7–10.

²⁵ ADAMIK Tamás, *Római irodalom az archaikus korban*, Bp., Seneca, 1993, 201–207.

²⁶ FALUS 1976, 499.

²⁷ HORATIUS 1972, 45–60.

²⁸ *Uo.*, 122–126.

²⁹ FALUS 1976, 500.

³⁰ HORATIUS 1972, 267–276.

³¹ *Uo.*, 228–239.

³² HORATIUS 1972, 254–266.

Lássunk most egy későbbi példát Róma történetének lefelé ívelő szakaszából. Petronius Arbitert (†66), az első európai regény szerzőjeként tartjuk számon. A *Satyricon* műfaja szatirikus regény, s mint ilyen új, egyedi alkotás – bár maga a szatíra korábban önálló műfaj volt. „Most viszont mind általánosabbá vált maga a szatirikus hang, a hibák és vétkek kipellengérezése – műfaji kötöttség nélkül. Seneca gúnyiratában és Petronius regényében is tudatos játék a próza és vers hagyományos váltogatása, éppen a költői-fennkölt és a triviális-próza kontrasztjának kiemelésére” – írja Falus.³³ A *Satyricon* esetében az utánzásnál még szembetűnőbb a torzítás mozzanata. Falus Róbert szerint a szatirikus művet írónak ebben a romlott korban „valójában azonban nem is torzítaniuk kellett, hanem kikeresniük és lemezteleníteniük a legostobább, leghitványabb »hősöket« és szituációkat”.³⁴ A hitványság illetően ábrázolása egybecseng a korábban idézett arisztotelészi felfogással, miszerint a komikus műfajok hitvány tárgyat jelenítenek meg. Így a *Satyricon* első ránézésre egy romlott kornak tart tükröt, s lehet kritikai célzatú torzító, primitív tréfa, másrészt talán az első – nem is akármilyen – műfajparódia-gyűjtemény. Hiszen megtalálható benne a görög gyökerű elbeszélő szépirodalom számos formája: például a divatos rémtörténet („Az emberfarkas története” vagy „A cappadociai óriás és a boszorkányok”) paródiája.³⁵ Mindkét történet Trimalchio lakomáján hangzik el, parodisztikus vonásaik, hogy a műfajnak megfelelően mindkettő egyes szám első személyben mesélt rémisztő történetet, de a műfajba nem illő pajzán kiszólások, utalások tükrözik a mesélő romlott személyiségét (pl. „cuki kis kölyök volt” vagy „ledőfött egy boszorkányt ott”). Ezenkívül megfigyelhető még a műben a késő-órkori regények idillikus szerelem-ábrázolásának torz paródiája (eszményi pár helyett élvhajász férfi-szeretők). Így a verses betétek is „a regény szatirikus-kritikai célzatát erősítik, ha mondanivalójuk és szellemük az adott környezettel kerül összeütközésbe (mint például a Trimalchio lakomáján elszavalt iambikus vers).”³⁶ Sőt mi több, maga a mű is az elbeszélés műfajának paródiája lehet. Falus Róbert szavaival: „a fő- és mellékfigurák, fontos és jelentéktelen mulatozási mozzanatok aprólékos elbeszélése, a buta és még butább szónoklatok hosszadalmas idézgetése – mindez egy zajos, de borzasztóan üres és kisszerű világ anatómiai rajzát nyújtja.”³⁷ Vagyis a sziporkázó részletek, leírások, jellemrajzok elevensége szemben áll a valójában egyhelyben topogó történettel, s az ábrázolt kiút nélküli céltalansággal. Az elbeszélés valójában nem beszél el, a történet arról szól, hogy nem történik semmi – egyszerűen ilyen a világ.

A fenti példákban láthatjuk, hogy a paródia kezdeteit számos műfajban megtaláljuk: leginkább a komédia különböző formáihoz köthető, míg a lírában a iambosszal vagy a szatírával rokonítható. A mai paródia fogalmához legközelebb a műfajparódia-szerű mítosz- vagy eposzparódiák állnak (a magasztosság és a kisszerűség szembenállása a humor forrása), illetve a konkrét személyt gúnyoló művek (kevés ilyen maradt fenn). A típusok megjelenítése is egyfajta stílusparódia ugyan, mégis általánossága miatt a fogalom tágabb jelentéskörébe tartozik. Jelentősége abban áll, hogy a paródiarás egy fontos mozzanatát tartalmazza: a típus-képzésnél éppúgy jellegzetes vonásokat emel ki és nagyít fel a szerző, mint ahogy teszik ezt később a paródiaszerzők irodalmi alkotások (és alkotóik) jellegzetes stílusjegyeivel. Ókori példáinkban tárgyak szerint megkülönböztethetünk a való életet megjelenítő és irodalmi művet/stílust utánzó műveket – az utóbbiakat nevezhetjük szorosabb értelemben vett paródiának. A vizsgált ókori művek körében céljuk szerint beszélünk szórakoztató/nevettető illetve bíráló/kritizáló komikus alkotásokról – mindkét cél jelen van a mai paródia-felfogásban is. A társadalmi háttér vizsgálata azt mutatta, hogy a szabad demokrácia kedvez a paródiának, a látszat-szabadság sokkal inkább a sztereotipikus vagy burkolt megjelenítést teszi lehetővé (ld. fabula palliata), míg az önkényuralmi rendszerben sokkal inkább a furfangos, árnyalt, vájt fülűeknek való kritika lehet életképes.

³³ FALUS 1976, 587.

³⁴ *Uo.*

³⁵ TITUS PETRONIUS Arbitér, *Satyricon*, ford. HORVÁTH István Károly, utószó, jegyz. SZEPESSY Tibor, Szeged, Szukits, 1994 (Az Antik Világ Könyvei), 62–64.

³⁶ FALUS 1976, 592.

³⁷ *Uo.*, 591.

FILOZÓFIA SZEKCIÓ

A szekció elnöke:

Dr. Forrai Gábor intézetigazgató egyetemi tanár

A 21. századi nőtípus – az intermentalitás*

1. Bevezetés

A nők tanulásának, érvényesülésének, egyenrangúvá válásának örvendetes jelenségnek kellene lennie, de úgy tűnik, mégsem az. A bizonyítványok, diplomák, a függetlenség, az anyagi előrehaladás mégsem tette oly mértékben elégedetté őket, ahogyan várható volt. Személyiségük, önállóságukkal habitusuk változása olyan problémákat idézett elő, amilyenekre senki sem számított. Előadásomban a fent körvonalazott problémákra adott társadalmi válaszokat, és a tradicionális nemi szerepek megváltozását tárgyalom. Az első részben rövid emlékeztetőként a tradicionális társadalmi elvárásokat, a közgondolkodást a mai napig meghatározó klasszikus filozófusok gondolatait idézem. A másodikban a nők (és érintőlegesen a férfiak) körében 2003-2006 között végzett kutatásom eredményeit ismertetem, zárásképpen az *intermentalitást* mint körülhatárolható jelenséget elemzem.

2. Klasszikusok

Az ókori, a középkori és az újabb kori gondolkodók változatos vehemenciával éppen azt vitatták el a nőktől, ami az embert emberré teszi, vagyis a teljes, és egyenértékű racionalitást. A kevéske másvélemény egyik Platón álláspontja volt, hogy az állam fenntartásához kapcsolódó közös feladatok elvégzéséből ésszerűtlen lenne kihagyni a társadalom másik felét, vagyis a nőket. Platón elsődlegesen gazdasági megfontolások miatt vélte szükségesnek az efféle egyenlőséget, meghagyva a szülés idejére az anya munkától visszavonulásának jogát az *oikoszba*. Arisztotelész azonban vitába szállt mesterével, és alaptévedésnek tartotta a platóni nő-, gyermek és vagyonközösséget az állam alapsejtjeként értelmezni. Arisztotelész szerint a poliszra nem az egység, sokkal inkább a sokféleség a jellemző.

A nők megítélése a középkorra sem sokat javult. A teljesség igénye nélkül néhány idézet:¹ Aquinói Szent Tamás prédikációi szerint: a nő „véletlen” és tökéletlen lény, „elrontott ember”. Navarrai Fülöp a 12. században így írt² „Minden nőnek tudni kell szőni és fonni [...], írni és olvasni viszont nem kell megtanulniuk, mert az írás-olvasás tudománya csak rosszat szül [...]”. A 14. században Petrarca pedig még mindig ilyesformán vélekedett:³ „A nő [...] egy igazi ördög, a békesség ellensége, a türelmetlenség forrása, a vitatkozások oka, melyektől a férfinak távol kell tartania magát, ha élvezni akarja a nyugalmat”.

A 17. század fordulóján Algidins Albertinus, németalföldi író sem látta sokkal másképpen:⁴ „[...] én legalábbis úgy tartom, hogy helyes dolog, ha a lányok olvasni tanulnak, hiszen akkor elolvashatják a jó útra vezérlő, erényes könyveket, és imádkozhatnak is belőlük; ami azonban az írást illeti, egy csöppet sem tartom kívánatosnak, hogy ezt is megtanulják az asszonyok, hiszen akkor szerelmes leveleket írhatnak, vagy ha kapnak efféle, válaszolhatnak...”

Látható, hogy a *nőkérdésben* szerte a társadalmakban még a felvilágosodás idején is alig érezhető elmozdulás. Rousseau jogi és társadalmi értelemben nem tett alá-, illetve fölérendeltségi viszonyt férfi és nő között, de értelmi képességeiben alacsonyabb rendűnek tartotta a nőt. Kant viszont egyenesen szükségtelennek érezte nők számára a tudományok tanulmányozását, mivel a szép értelem = női, mély értelem = férfi értelem.

3. Megvilágosodás

Az első komoly változásnak a francia forradalom korában született *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* tekinthető („Minden ember egyenlőnek és szabadnak születik”), melyből immár hivatalosan is kiderül, hogy a nő is ember, tehát az egyenlőség és a szabadság, az önrendelkezés joga őt is megilleti. Némi áttörés a 19. században kezdődött, de a meghirdetett egyenlőséget nem tartották vonalasan a női jogok területén. Hegel szerint a férfi = cselekvő, nő = passzív. A nők „nem az általánosság követelményei szerint, hanem esetleges vonzalom és vélekedés szerint cselekszenek”. Schopenhauer elméletei között szerepelt az axióma, hogy a házassági hűség férfinal mesterséges, a nőnél természetes. Nietzsche pedig – állítása szerint – „ránézésre” meg tudta mondani, hogy a nő nagy szellemi teljesítményre és testi munkára sem alkalmas. Nézetei egyébként később jelentős fordulatot vettek,

* Az előadás a 2007-es Doktoranduszok Fórumán hangzott el. [A szerk.]

¹ KÉRI Katalin, *Érdekességek a nők történetéből*, <http://mek.niif.hu/02000/02035/html/index.htm> (2009.07.06).

² Navarrai Fülöp az *Ember négy ideje* című művéből idézi Kéri Katalin. Ld. *Uo.*

³ *A jó és gonosz szerencsének orvoslásáról (De remadiis utriusque fortunae)* Ld. *Uo.*

⁴ Algidins Albertinus *Az asszonyi örömök kertje*, *Uo.*

erről később még ejtünk szót. És: mindannyian megegyeztek abban, hogy egy nő semmiképpen nem lehet zseni. Persze lehetne még sorolni a bizonyítékokat, mégis inkább térjünk rá arra, mindezek az állítások milyen formában vannak jelen mai világunkban.

4. A kutatás

Kutatást 2003-2006 között végeztem. Kiindulópont a nők új szerepvállalása, amely körvonalazni látszik a hagyományosan elfogadott nőtípustól eltérő típus kialakulását. A hipotézis alapfelvetése, hogy a női mentalitás megváltozását a társadalmi, gazdasági jelenségek katalizátorként, a neveltetés, illetve a jelenlévő prekonceptiók hátráltatóként befolyásolják. Legizgalmasabb a megváltozott női viselkedésformának, jellegében a férfi és a női mentalitás átmenetének vizsgálata, melyben a nők mentalitása a hagyományosan elfogadott férfias jelleg felé tolódik. A problémafelvetés másik súlyozott kérdésköre a hipergáma követése, helyesebben annak egyre ritkábban megvalósuló lehetősége, gyakorlata a nők részéről, illetve a nemek aszimmetrikus viszonyára épülő elvárások áthágása.

Célcsoportom tagjai 30-45 év közötti, felsőfokú végzettségű, egyedülálló vagy gyermeküket egyedül nevelő, városban élő nők. Közös pont, hogy munkájukban, személyiségük kibontakoztatásában, társadalmi és magánéleti szokásaik gyakorlásában korlátok között érzik magukat,⁵ ezért szakmailag és érzelmiileg nem tudják kifutni magukat. Céлом volt, hogy a válaszadó aktuális élethelyzete természetes közegében jelenjen meg, ezért arra kértem alanyaimat, hogy a tényszerű megállapításokon kívül kommentálják élethelyzetüket,⁶ és az életútinterjúmban az önleírást szorgalmaztam.

Az interjúk és megfigyelések felosztásukban három tudati fázist vizsgáltak,⁷ kiemelten az ifjúkorban kiteljesedő öntudat időszakát, mivel az elvárások hatására alakuló viselkedésformák meghatározzák a későbbi személyiséget. E fázisok a következők:

1. prekonvencionális szint – kisgyermekkor, a moralitás előtti szint
2. konvencionális szint – a kora ifjúkor, a viselkedést a család, csoport vagy a társadalom elvárásainak megfelelés vezérelti. „Jó fiú” és a „rendes lány”
3. posztkonvencionális szint – az öntudat kibontakozása, a felnőttkor, az egyén eljut az autonóm, elvek által vezérelt személyiségéhez

A témakörök: közélet (munka, társadalmi tevékenységek) és magánélet (párvalasztás, család, szabadidő). A kulturális antropológia mellett a szociálanropológia módszereit használtam – kérdőív és mélyinterjú-technikák, oral history, résztvevő és proxemikai megfigyelés –, érintve a gazdasági, a társadalmi és a magánszférát.

4.1. Gyermekkor

Kisgyermekkor emlékek leírásában átlagos családokkal, és nem átlagos élettörténetekkel találkoztam. A válaszadók között feltűnően sokan voltak azok, akik apadominanciájú családban nőttek fel, és az apát két szélsőség között ábrázolták: példaképnek állították, vagy olyan személyiségűnek jellemezték, akitől tartani kellett. Ebből az következne, hogy mivel családjukban az apa a hagyományosan elfogadott férfiaság szerint volt férfias, a körülötte élő nők a feleség, a lánygyerek – de a fiúgyerek is – automatikusan a hagyományos szerepeknek megfelelő viselkedésformákat vesznek fel.

A kutatás folyamán azonban kiderült, hogy ez nem mindig történik így. Ezek a fiatal nők, amint lehetett, leváltak a szülőkről, és megteremtették az önálló életkezdéshez szükséges körülményeket. Általános jellemző, hogy nem vártak el férfigétséget, és azt későbbi felnőttkorukban is megtartották, ami olykor problémát okozott, mivel a férfi társ- és munkapartnernek nem értették, nőként miért nem bízzák rájuk magukat. Sok nő kislánykorá-

⁵ Pierre Bourdieu habitusfogalma szerint, a személyiség kialakulása a megfelelő kódok elsajátításával működik, a kódhasználat bizonyos társadalmi rétegekben újratermelődik. A személyiségbe épült minták önálló habitust alakítanak ki. Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. BERKOVITS Balázs, Bp., Napvilág, 2002; *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*, szerk. HADAS Miklós, az amerikai szerzők cikkeit vál. Martha LAMPLAND, ford. ACSÁDY Judit, Bp., Replika Kör, 10–12 (Replika Könyvek).

⁶ Gadamer szerint az értelmezés-megértés legfontosabb strukturális vonása a *kérdés-válasz* logika. A jó válasz titka a jó kérdés, azok összessége pedig helyes értelmezést ad. Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 27.

⁷ Lawrence Kohlberg tudati fázisainak alapja Piaget fejlődéslmélete (1932), mely az intelligencia és a személyiség kialakulását az egyén és az őt körülvevő dolgok interakciójának tulajdonítja. Lawrence KOHLBERG–Richard KRAMER, *Zusammenhänge und Brüche zwischen der Moralentwicklung in der Kindheit und im Erwachsenenalter = Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?: A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Tanulmányok*, szerk. PALASIK Mária, SIPOS Balázs, Bp., Napvilág, 2005, 336–337.

ra emlékezve elmondta, hogy elítélte édesanyját az alávetett helyzetéért (pl. lázadásra, azon belül válásra buzdította), de cselekvésében befolyásolni mégsem tudta őt, mert ezen a területen a férj-státus erősebbnek bizonyult a gyermekénél, és a családon belüli szereposztás a továbbiakban is maradt a konvencióknak megfelelő.

4.2. Felnőttkor

Alanyaim szinte mindnyájan konkrét életcélokat tűztek maguk elé, közöttük a tanulás, az anyagi előrehaladás, a függetlenség és a szakmai előmenetel szerepelt. Általános véleményként jelent meg, hogy a nőnek ma már olyan lehetőségei vannak, amelyeket teremt magának. Viszont leszögezték, hogy a munkahelyi viselkedési normának megfelelés vezető pozíciókban több problémát okoz, mint középszinten.

A másik terület a nő mint versenytárs színrelépése. Ez mindannyiuk életében olyan ütközési pontokat produkált, amelynek a férfi-férfi pozícióharcban nem jelentkeznek. A munka – és vele a tekintély –, valamint a háttérben futó klasszikus férfi-női szerepek szétválasztása nehéz feladatnak bizonyult számukra, mert az alkalmazkodó, a beleegyező, hűséges és irányítható női beosztott továbbra is elvárás a férfiak részéről általános, de a nők, úgy tűnik, már nem óhajtják ezt a kizárólagos szerepkört. A csoport tagjai több helyen megemlítik, hogy rendszeresen vállalnak hagyományos értelemben vett férfiszerepet. A férfiak ezt nehezen fogadják el.

Válaszadóim közölték, hogy haladásuk jelentős akadálya már nem csupán a már sokat elemzett hátrányos megkülönböztetés, hanem a női és férfi szerepek egyidejű teljesítésének problematikája. A feminizmust, és az egyéb emancipációs, és esélyegyenlőséggel kapcsolatos harcok tevékenységet legtöbbször elutasították, a feminizmustól pedig kifejezetten elhatárolódtak, és kifejtették, hogy a nehézségek ellenére kifejezetten szeretnek nők lenni, és nem cserélnének nemet.

4.3. Párkapcsolat

Az interjúkban rendszeresen visszatérő elem, hogy ezek a nők felnőttkorukban ugyanúgy domináns férfiről álmodnak, és megváltozott mentalitásuk ellenére párkapcsolataikban szívesen követnék a hagyományos elemeket. Pl. olyan férfit választanának maguk mellé, aki intellektusban, egzisztenciában, műveltségben, magasabb szinten áll, mint ők (hipergámia⁸).

Az elvárásokban figyelemre méltó hangsúllyal jelentkezik a jó szexualitás. A nők már nyíltan kijelentik, hogy a szellemi megfelelés mellett a testiek kielégítését is elvárják partnerüktől. A nemi aktusban szerepváltozásuk ellenére sem esik nehezükre a „befogadó-attitűd,” de olykor, a helyzettől függően a kezdeményező és irányító szerepét is elvállalják, ami véleményük szerint a szexuális viselkedéskultúra része, és nem a mentalitásváltozás okozta jelenség.

A házasságban élő, szexuálisan elégedetlen nők közül sokan külső nemi kapcsolatot folytatnak, vagyis szeretőt tartanak, és azt ugyanolyan evidenciaként kezelik, ahogy korábban a férfi „házon kívüli” passzióját.

A gyermekvállalást célcsoportom tagjai közül feltűnően sokan elutasítják. A többség racionális döntés, másoknál egészségügyi, illetve egyéb megmagyarázhatatlan okok miatt vagy diagnosztizálatlan meddőség miatt nem szülnék. Azok, akik eredendően elutasították a gyerekszületést, kategorikusan kijelentették, hogy a későbbiekben sem akarnak gyereket, mert az életcéljaikkal nem összeegyeztethető. Nem jellemző azonban, hogy a döntést anyagi megfontolás irányítaná, a leggyakoribb okként megjelölt válasz, hogy nem találnak megfelelő apát. A hím kiválasztása tehát ugyanolyan gondossággal folyik, mint évezredek óta (vagy lásd achék – Brazília)⁹, és ha azt vesszük alapul, hogy a hím megfelelése minden körülmények között igen fontos szempont, akkor a megváltozott mentalitású nők körében tapasztalható csökkenő szülési hajlandóság talán érthető is. A nők többsége tehát mindenek ellenére és mindezekkel együtt továbbra is „férfias férfiről” álmodnak, és az egyenrangúságot bár óhajtják, a férfitől mért, szokásos nívóbeli távolság mégis hiányzik nekik.

4.4. Család

Más a helyzet a családfenntartóként gyermeküket vagy gyermekeiket egyedül nevelő nők esetében. Ők többnyire lelkiismeret furdalással kezelik az *anyaság vagy karrier* eldöntendő kérdést.

⁸ A hipergámiában (felfelé házasodás) a nők a párválasztáskor olyan férfiakat preferálnak, akik a saját fizikai adottságukhoz, társadalmi helyzetük, vagyonukhoz értékesebbel, többel rendelkeznek. BEREZKEI Tamás, *Evolúciós pszichológia: Új szemlélet a viselkedéstudományban*, <http://www.matud.iif.hu/2002-01.pdf> (2009.07.05).

⁹ Az achék asszonyok tucajtjai, akiket megkértek, hogy nevezzék meg gyermekük potenciális apját (azaz a szexpartnereiket a fogamzás időpontja körül), gyermekeként átlagosan 2,1 férfit neveztek meg. Mindez azt jelzi, hogy a nők részéről továbbra is a „jó minőség” iránti ösztön dominál, vagyis, hogy gyermekeik színvonalas géneket örököljenek.

Érdekes elgondolni, hogy az egyedülálló gyerekes anyák mentalitása azért változott-e meg, mert az, jellemből következett, vagy azért, mert az önálló életvitel, és a gyermek/gyermekes muszáj-felnevelése megkeményítette őket? Érdekes jele még a nők megerősödésének, hogy arra a kérdésre, volt-e valami az életükben, amit nem tudtak megoldani, egyöntetűen nemmel válaszoltak vagy olyan területet jelöltek meg, ami jellegeből adódóan megoldhatatlan (pl. gyógyíthatatlan betegségek, a halál, az elmúlás véglegessége stb.).

5. Az intermentalitás

A válaszokon keresztül behatárolhatók voltak azok a megváltozott mentalitású nők, akiknek mentalitása a hagyományosan elfogadott férfias jelleg irányába tolódott, és saját eredeti mentalitásuknak bizonyos jegyeit megtartva a köztes mentalitás állapotába került.

A férfi és női viselkedésmódok, ha úgy tetszik: viselkedésbeli kulturális különbségek és a hozzájuk kapcsolódó szubkultúrák együttélése az inter-kulturalitáshoz hasonlóan,¹⁰ inter-mentalitásokat hozott létre. A nők életében a komplex társadalmi szerepek pluralizmusa párhuzamosan jelenlévő, többes szerepkört feltételező identitásokat tett szükségessé. E női szerepek a következők: a dolgozó; a fogyasztó; a partner; a háziasszony; az anya (stb.).

A többes szerepkörben megfelelni akaró individuumnak a köztes mentalitás kategóriájába sorolása a Bourdieu által meghatározott habituspanelekhez hasonló. A szakirodalomban nem használatos multihabitus, illetve interhabitus meghatározás, és tartalmukban ezek a kifejezések nem is lennének pontosak. A köztes mentalitás, az intermentalitás új kifejezés, megítélése relativitása ellenére objektívvalható, mivel a viszonyítási alapként kezelt mentalitástól határozott eltérés körvonalazódik.

A nők megváltozott viselkedésmódja, önállósodása természetesen a férfiakra is hatással volt/van. A jelenségre adott válaszaik sokszor túlzók, s legtöbb esetben a kezdeti megértésen túl visszanyúlnak a tradicionális és egyben logocentrikus gondolkodásmódhoz. Ugyanakkor meg kell említeni a férfiak szükségképpen megváltozott mentalitását, amely a maga nemében szintén intermentalitásnak fogható fel, miszerint bizonyos jegyeiben a női mentalitás felé halad.¹¹ Ha filozófiával kezdtük, zárjuk is azzal, Nietzsche írja: „Ha feltesszük, hogy az igazság egy nő, nem alapos-e a gyanúnk, hogy már amennyiben dogmatikusok voltak, egyetlen filozófus sem értett a nőkhöz? Hogy az a háborzongató komolyság, az a kétbalkezes erőszakosság, amellyel eddig az igazságot megkörnyékezni szokták, csupán ügyetlen és illetlen eszközei voltak pont egy fehérenp megfodításának?”

Az általa hirdett perspektivikus igazság fogalma¹² a tudomány társadalmi konstrukcióként való felfogásában jelenik meg, valamint tudásszociológiai kísérőelemeiben. Az pedig a megjelenő feminista epistemológia alapja is, miszerint elérkezett a tudás nemi perspektívájának szükségessége – szemben a férfi-szubjektum egyeduralmával –, mivel az, szubjektivitásánál fogva nem lehet egyenlő az Igazsággal.

A nietzschei gondolat fényt mutatott a nők útjának szánt alagút végén. A követendőnek vélt, tradicionális minták napjainkban is jelentős mértékben tartják magukat, ugyanakkor egyre inkább ütköznek a szükségképpen megjelenő új szerepkörökkel. A nemek közötti munkamegosztás, a jogok, a tanulás, az előrehaladás, a karrier és az érvényesülési lehetőségek bővülése a férfi és a női mentalitás egymáshoz közelítését mutatja. A mentalitásbeli változást akár a társadalmi nemet érintő forradalomnak is vehetjük.

Jövőbeni feladatok:

- a biológiai és társadalmi nem szétválasztása
- valódi női szempontok szerint kell meghatározni az új normákat, az individuum autonómiájával (H. Nagl-Docekal: pl. univerzális éhség)
- igazságosság–gondoskodás (Gillian Carol: kétnemű erkölcs, az igazságosság előnyt élvez; moralitás: nő = gondoskodás)

Zárszóként: viszont a kérdés, amire kutatásom elején, és most sem tudom a választ, hogy: vajon miért kell a férfhoz mérni a nőt, továbbra is megválaszolatlan maradt.

¹⁰ Az interkulturáció: először az egyenlőtlen fejlettségű kultúrák találkozásakor melyik a domináns kultúra; másodsor, hogy miképpen lehet egy kultúra egyes részeit integrálni egy másik kultúrába; harmadszor az egymás mellett élő, önmaguk identitását megőrizni kívánó kultúráknak milyen lehetőségei vannak az értékek átadására, illetve átvételére.

¹¹ A férfiak vizsgálata, és véleményeik taglalása külön kutatást igényel, melyet a jövőben szeretnék végrehajtani.

¹² Nietzsche filozófiája előzménye a dogmatizmussal szembenálló filozófiák kialakulásának, a perspektivikus igazságosság platóni tagadásával „mely feje tetejére állítja az igazságot, megtagadva a perspektivikusát, minden élet alapfeltételét” Ld. Joó Mária, *Emberi természet, női természet*, <http://minerva.elte.hu/joo./BBN-FIL-101.05.2.htm> (2009.07.05).

A 21. századi nőtípus – történetkritikai elemzés III.

Nietzsche a női értékek filozófusa

Mai előadásom témája a 21. nőtípus történetkritikai elemzésében Nietzsche nőikkel kapcsolatos nézetei. Nietzsche az európai filozófia történetében fordulópontot hozott. Radikális újítónak minden érték reformálását tűzte ki céljául, melynek hatására a mai filozófiában a dekonstrukció és a posztstrukturalizmus képviselői gyakran hivatkoznak rá (például Derrida és Foucault). Sok helyütt az egyedi ember képlete érdekelte, és az emberkép felrajzolásából nem hagyhatta ki a nőket. A *Túl jön és rosszon: Egy eljövendő filozófia előjátéka 1884–85-ből*, a *Zarathustra* és a *A morál genealógiájához* című művek megállapításai a férfi–nő viszonyáról az alapvető filozófia ellentétpár kontextusaként szerepelnek.

Előljáróban kitérő szükséges a nemek hierarchikus viszonyának tradicionális értelmezésében. A férfi–nő viszony szimbolikus reprezentációja mindig is ellentétes dichotómiákra épült. Azokat a feminista filozófia sokat és alaposan elemezte (pl. Simone de Beauvoir: *A második nem*, 1949), és mindannyiszor androcentrikus világképet talált. Az arisztotelészi forma–anyag, lélek–test, gondolkodás–érzelem stb. ellentétpárok egymásfölel rendelése kritikai–minőségi kijelentéseket generált az értékes, és az értéktelen szembeállításával. Platón óta az ehhez hasonló besorolások mellé helyeződött az ész és vágy ellentétpárok mellé a lélek és test viszonya, ahonnan csak egy lépés ész és ösztön relációja, ami a férfi–női felosztás alapja.

Nietzsche azonban a lélek és test összetartását hangsúlyozta.¹ Azon belül maradt a „jól bevált” séma, hogy a jó (ész, lélek, forma, világosság, rend = férfi) uralkodik a rosszon (vágy, test, anyag, sötétség, káosz = nő), amiből egyenesen következik: férfi a nőn. A logoszcentrikus európai tradíció a mai napig erősen maszkulin, a nőket tradicionálisan szimbolizáló jegyeket értéktelennek tartja. A fallogocentrikus berendezkedés kétségbe vonja a nő lényegét és igazságát, mert – ahogyan Derrida írja – „a nő eltérít és eltér önmagától. Végtelen, feneketlen mélységbe nyel el minden lényegiséget, minden azonosságot, minden tulajdont.”²

A fenti bináris oppozíciók (aktív–passzív) a társadalmi nem kialakulását is jelentősen befolyásolták, és az oikosz-polisz területi felosztásával immanens–transzcendens választvonalat húztak a férfi- és női szerepek kiosztásában. A közélet és magánélet éles szétválasztása, illetve a közéleti tevékenység férfiprivilegizálása – szélsőséges megfogalmazásban a Természet vagy Kultúra, vagyis Nő vagy Férfi – választ el állította a társadalmakat. A választás kérdése persze jelképes volt, mivel a gondolkodási tradíció a nemekkel szimbolizálva a férfi általában az Ember szinonimája, és a Kultúra képviselője, a nő pedig a Természeté. A felosztásból mégiscsak uralmi viszony következik: az Ember a Természet ura és meghódítója. Ezzel tehát megérkeztünk a férfi–nő hierarchiájában ugyanarra a határvonalra, aminek áttörésén fáradoznak immár több évszázada a női nem védői.³

Arisztotelész, Platón, és ha úgy tetszik a középkori „nőpárti lázadók” – Christine de Pisan, Aquinói Szent Tamás, a felvilágosodás eszméiből a nőket teljességgel kizáró Spinoza, Rousseau, de ide sorolható még Kant és Hegel is – után Nietzsche forradalmi szembefordulása az Ész mindenhatóságával reményre adott okot a nők egyenlővé válásában. És valóban, a tradicionális szerepértékelésben a nemek inherens szimbolikájában változás állt be, mivel Nietzsche az addig leértékelt női oldalra helyezte át az értéket, és leirattatott a mondat: „Ha feltesszük, hogy az Igazság nő...”. Az Igazság nőként ábrázolása több mint szokatlan terminus volt, és a *nővé váló filozófia* alapjait rakta le.

Nietzsche a filozófusok előítéletei címszó alatt felsorolta az európai kultúrkör nemi sztereotípiáit, mialatt a korai feminista kritika elvei megtalálhatók, illetve kijelenthető, hogy a későbbi feminista elméletek is hasonlóságot mutatnak a nietzscheiekkel.⁴ S tette mindezt úgy, hogy a férfiről mint az Emberről beszélt, és az emberre jellemző

¹ Arisztotelész gyűjtötte össze először a pithagoreusoktól származó ellentétpárokat; azok egyike a férfi–nő, ami a nemek hierarchikus viszonyát rögzítette. Logikai szempontból viszont ezek kontradiktórikus ellentétpárok, mivel nem egyszerűen A-ról és B-ről, hanem A-ról, és nem A-ról van szó. Ld. erről Arisztotelész *Metafizika* című művét.

² „Nincs olyan, hogy a nő lényege, mert a nő eltérít és eltér önmagától. Végtelen, feneketlen mélységbe nyel el minden lényegiséget, minden azonosságot, minden tulajdont. A megvakított filozófiai diskurzus ebbe a mélységbe zuhan – saját vesztébe rohan. Nincs olyan, hogy a nő igazsága, de ez azért van, mert az igazságnak ez a tátongó, szakadékszerű nyílása, ez a nem-igazság: az »igazság«. A nő az igazság ezen nem-igazságának egy neve.” Jacques DERRIDA, *Éperons*, ford. SAJÓ Sándor, Athenaeum, 1992/3, 177, 193.

³ Ld. Sherry ORTNERÉ, *Nő és férfi avagy természet és kultúra? = Antropológiai irányzatok a második világháború után* szerk. BICZÓ Gábor, Debrecen, Csokonai, 2003, 195–212.

⁴ „Ha feltesszük, hogy az igazság egy nő, nem alapos-e a gyanúnk, hogy már amennyiben dogmatikusok voltak, egyetlen filozófus sem értett a nőkhöz? Hogy az a háborzongató komolyság, az a kétbalkezes erőszakosság, amellyel eleddig az igazságot megkörnyékezni szokták, csupán ügyetlen és illetlen eszközei voltak pont egy fehérszínű meghódításának? Annyi bizo-

általános tulajdonságokat fogalmazta meg, a nőket pedig a *másik* nemiségként kezelte. Összehasonlításaiban ritkán szerepel férfi és nő, leginkább az Ember és a nő konstelláció, ami a női különösséget az adottól eltérőként hangsúlyozza. Szerinte a nő a látszatok és a szépség művésze, a hagyományos értelemben vett igazság nem érdeklő, hiszen: „mit bánja a nő az igazságot ... az ő nagy művészete a hazugság”. Nietzsche végül a *Látszat igazságát* kínálja fel neki.⁵

A „Nő mint a Látszat igazsága” az *A vidám tudomány* c. munkában szerepel. Ott a nőt akként ábrázolja, mint akinek nyomós oka van fátyolba burkolózni.⁶ Nő és Látszat perspektivikus fénytörés, s adódik belőle a sokat idézett *vita femina* terminus technikus, melyből viszont a manapság is használt köznyelvi sztereotípiák származnak: a nő az élet. Az Ember lényegi vonásai Nietzsche szerint az önálcazás, a hazugság, a megtévesztés, hízogás, család valójában az emberi lény önfenntartására szolgálnak, és az emberi intellektus annak az eszköze, nem pedig az igazság keresésének.

A tradicionális dichotómiákban a nő az alacsonyabb rendűnek tartott érzelmek és vágyak képviselője. És nem jár hozzá a múlt idő, mert nem volt, hanem napjainkban még mindig ezzel a sztereotípiával élünk együtt. Az értékhordozó nőkép felrajzolásában Nietzsche heves indulatai ellenére is sokat segített, amikor a nőket kiemelte az egyetlen alkotótevékenységüknek tartott szülés kizárólagos elismeréséből. Illetve még ez sem pontos, mivel a közmorál természetes aktusnak tartotta a szülést, kötelességnek, és később, amikor sorra megjelentek a női, a férfi teljesítményéhez hasonló, akár szellemi produktumok, a szülés képessége mintha felértékelődni látszana. Eredendően persze ostobaság a fizikai és a szellemi termékek szintjét, vagy akár a gyermeknemzést (melynek feltétele a nő termékenysége, és befogadóképessége is) és kihordást, szülést, gondozást bármely tradicionális férfitévékenységgel összemérni (pl. a mindenkori zsákmányszerzéssel).

Sokan és sokszor feltették már a kérdést: Nietzsche valójában nőgyűlölő volt vagy a feminizmus alapköveit rakta le? A *női értékek filozófiájának* tartott Nietzsche narratívája a női értékekben valóban ellentmondásokat rejt. Az Igazság Nőként való megjelenítésén kívül a tradicionális női szerepek védelme, és a kibontakozó emancipációs mozgalmak elítélő kritikája is megjelenik. Filozófiailag proto-feministának tartják, szociológiailag viszont nőellenesnek, mivel komolytalannak, sőt idegesítőnek tartotta a kibontakozó női mozgalmak autonómiára irányuló törekvéseit. Szerinte a nő mégiscsak a férfiszubjektum vágykielégítésére, és a mindenkori tradicionális (értsd férfit szolgáló/segítő) szerepek betöltésére teremtett, amelyből teljességgel kimaradt a női szubjektum érvényesítésének joga. A két nem között örök és kibékíthetetlen ellentétet sejt, sőt bizonyos abban, hogy mindennek a hatalom birtoklása és gyakorlása a kiindulópontja, afféle úr és birtokának viszonya.⁷ Nietzsche állítja, hogy ahol a szerelem vagy a gyűlölködés nem játszik szerepet, ott a nőnek nincsen terepe, ugyanis e két területen a nő *barbárabb* a férfinnél.⁸ Ha viszont olyan területre merészkedik, ahol semmi keresnivalója nincs – mivel az meghaladja képességeit pl. ha tudós hajlandóságai támadnak – akkor nemiségével lehet baj: „A tudomány minden igazi nőnek sérti a szemérmét. Valahogy úgy érzik, mintha a bőrük alá –, sőt rosszabb! Ruhájuk és cicomájuk alá akarna valaki kukucskálni.”⁹

Nietzsche egészségesnek tartott férfiszötnöket védi, illetve óhajtja megtartani a női ösztönöket, hiszen, ha a nő önmaga kiművelésekor eltávolodik tradicionális szerepköréből, és átvesz a másik nem társadalmi nem szerepeiből, vagyis az intermentalitás állapotába kerül, azzal belép a férfi körébe, és a férfi addigi privilégiumait követelheti magának. Ez persze ellentmondásos, mert a legegyszerűbb tradicionális férfitprivilegiumok közé tartozik a mosott ruha, vasalt ing, meleg ebéd és otthon biztosítása. A nőnek viszont, ha eljut ebbe a szerepébe, a legkritikább esetekben jár férfitól ilyesmi, holott zsákmányhoz ő is ugyanolyan nehézségek árán jut, mint ő. A nő felvilágosodása – ami eredendően „férfi- adomány” –, emancipálódása tehát igen veszélyes, állította Nietzsche, és példaként George Sand, és Madame de Staël példáját hozza, akiknek tevékenységeik rossz ízlésre vallanak, és nem bizonyítanak semmit a nő egyenrangúsága mellett.¹⁰ Nietzsche Férfitársai nevében így ír: „...mi, akiknek sorsunk nehezünkre esik, s megkönnyebbülésünk végett szívesen társulunk olyan lényekhez [a nőkhöz], akiknek kezei, pillantásai és döreségei közt a saját komolyságunk, nehézkedésünk és mélységünk látszik döreségnek [...], mi, férfiak azt kívánjuk, hogy a nő ne folytassa önmaga felvilágosítás útján történő kompromittálását: ahogyan

nyos, hogy nem hagyta magát meghódítani: – s ma minden lehetséges dogmatika csüggedt testtartással álldogál.” Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon: Egy eljövendő filozófia előjátéka*, ford., jegyz. TATÁR György, Bp., Ikon 1995. Ld. még: A „nővé váló filozófia” J. Derrida és Deleuze írásaiban.

⁵ *Uo.*, §232.

⁶ „...ez az élet legerősebb varázsa: szép lehetőségek arannyal átszótt fátyla borul rá, ígéretesen, vonakodón, szemérmesen, gunyorosan, résztvevően, csábítóan. Igen, az élet – asszony!” Friedrich NIETZSCHE *válogatott írásai*, vál. bev. SZÉLL Zsuzsa, ford. SZABÓ Ede, Bp., Gondolat, 1972 § 339 (Gondolkodók).

⁷ *Uo.*, §238.

⁸ *Uo.*, §139.

⁹ *Uo.*, §144 és §127.

¹⁰ *Uo.*, §233.

férfigondoskodás és a nő kímélése volt, amikor az egyház elrendelte: taceat mulier in ecclesia! [...] Úgy gondolom a nők igaz barátja, aki ma így szól az asszonyokhoz: mulier taceat de muliere!”¹¹

Mai olvasatban e kijelentések kissé gorombának hatnak, mégis forradalmiak voltak, hiszen Nietzsche mintegy leleplezte azt, ami addig természetes alávetésnek számított a nemek hierarchiájában. Az emancipálódást a nő érdekében gondolja károsnak, tehát nem férfierdekként kívánja óvni, és a szigorú bánásmódot a gyermek neveléséhez hasonlatos szükségletnek tartja. Hiszen a gyermek is fél a szülőtől, ahogyan a nőnek is félnie kell urától, mert ha az nem így van, elvesztette legmélyebb női ösztönét és szemérmét. Az emancipáció pedig nem más, mint követelés, ami távol esik a nő eredendő természetétől, tehát „elfajzott”. Ebből következik, hogy férfi tudja, mi a jó a nőnek, és ezzel azt is tudja, hogy az örök asszonynak kifejezetten jó az alávetettség. Mit jó? Kiváló!

Nietzsche kijelenti, hogy a nő eddig rabszolgaként, szerencsésebb esetben jobbágyként élt, és szolgálta férfigazdáját. A polisz-mintára berendezkedett társadalmakban a nő a férfi kultúrateremtő tevékenységét kiszolgáló hivatott, s hagyni, hogy az ő érdekeit figyelmen kívül hagyva polgárilag szétválasszák a közéletet és a magánéletet, hogy jogait még véletlenül se érvényesíthesse. A két szférában ellentétes szabályok uralkodtak. A családban értelmezhetetlen volt az egyenlőség vagy a szabadság elve (ami például a közéletben alapelvűvé vált), és politikai életben is hiányosság mutatkozott pl. a választójogban, ami családon belül olykor járt a nőknek. A nők politikai szerepvállalásától még talán a családinál is jobban irtóztak a férfiak, mert a művelődéssel, az emancipációval, és a túlzásba vitt maskulin-viselkedéssel elveszítendő „a nő első és legfontosabb hivatását, erőteljes gyermekek szülését!”

„A nők elférfiasodása az igazi neve a nő »emancipációjának«. Ez pedig azt jelenti, hogy aszerint formálódna, hogy a férfi éppen milyen képet mutat. [...] Mihelyt nem akarják eltartani magukat, és igazi konkurensei akarnak lenni a férfinak polgári-politikai értelemben, következésképpen le akarnak mondani arról a szelíd, lágy, féltve őrző, gondoskodó bánásmódról, amellyel eddig bántak velük. Ekképp – ”.¹²

Az emancipáció férfi és nő közös ostobasága – írja Nietzsche –, ami egyben morális kultúrakritika is, hiszen a hagyományos értékek eltörlésére törekszik. A klasszikus férfijogok helyett szimbolikus, „nőiesített” jogokat kínált, melyeket pl. a későbbi nőmozgalmak is elégtelennek tartottak. A nők valódi egyenlőséget akartak, a korábban csak férfiprivilegiumnak tartott jogok kiterjesztését. Az más kérdés, hogy miután valamennyit megszerzték, valódi női identitásuk meghatározásába kezdtek, melynek célja a női kultúra létrehozása lett. Georg Simmel és mások véleménye szerint ez úgy lehetséges, hogy a nő először sajátítsa el a már meglévő tulajdonképpeni férfikultúrát, és csak utána lépjen saját útjára.¹³

Nietzsche ezzel nem értett egyet. Szerinte a „nő mint kereskedősegéd” nevetséges gondolat. Simmel viszont bizonygatta, hogy a nő másképpen lesz az, mint a férfi, ami a Nietzsche-pártiakat nem nyugtatta meg, mert azonos időben az egyenlőség és különbözőség (a férfiakhoz hasonulás, és azoktól eltérés) elérése kivitelezhetetlennek látszott. Ez a modern feminista irányzatok problémája is.

A férfiaság dicsőrete, és a feltétlen hatalomátadás Nietzsche-nél sem hiányzik. A hatalom és a hatalom akarása az élet természetes része, ráadásul a férfimorálnak megfelelő része. Ezzel a nő hibáinak felvállalása is együtt jár. Vagyis a tetteiért, az esetleges rossz erkölcsiért is a férfiak a felelősek. Itt jelenik meg, a később Pierre Bourdieu által is átvett állítás, hogy a nő csak azt a képet valósítja meg, amit a férfi kialakított róla. A nő maradjon ami: a nyugalom a férfi életében, szinte a második énje, aki a viharok közepette csendes hajóként siklik.

De ne akarjunk mindent Nietzsche-től, hiszen férfiember létére figyelemreméltó módon beismeri, hogy amellett, hogy a nő „szelíd, csodásan vad s gyakran kellemetlen háziállat”, akinek természete „természetesebb a férfi-énál, hamisítatlan, ragadozószzerű, fortélyos hajlékonysága, kesztyű alá rejtett tigriskarma, naivitása az egoizmusban, nevelhetetlensége és belső vadsága” van, gyakran ébreszt félelmet a férfiban. Például ezért sem érdemes levetnie sztereotip láncait, mert azzal a férfi fölötti hatalmi pozícióját, és irányítását elveszítené.

Vajon nőként, valóban azonnal elutasítandó érvelés ez? Férfi és nő játszmája az idők kezdete óta tele van hallgatással, kompromisszummal és elégedetlenséggel. A férfi eljátssza, a nő is eljátssza, amit elvárnak egymástól, csak éppen az érdekek, és a szükség rákényszerítette mindkettőjüket, hogy ma már nyíltan beszéljenek a szerepek cseréjéről, és a feladatok megosztásáról. Az általános műveltség megjelenése nőre, férfira egyaránt vonatkozik, miáltal az ösztönök és az akarat, agresszió világa háttérbe szorult. Az erő mértékét ma már nem a pofonok erejében mérik, sokkal inkább a röpösztokban, vagy az agilitásban, ahogyan mindkét fél megteszi az intellektuális harcmezőn kigondolt ellenlépéseit.

¹¹ Eredetileg: Az asszony hallgasson a gyülekezetben! És: tulajdonképpen a nő érdeke, hogy hallgasson, hogy elhallgatassák. NIETZSCHE, *Túl jön...*, i. m., §232.

¹² Nietzsche – a nőkről, szerk. Klaus GLOCH, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Holnap, 2006, 190.

¹³ Ld. Georg SIMMEL, *Női kultúra: A reaktív és az abszolút a nemek problémájában=A kacérság lélektana*, vál. ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Atlantisz, 1990, 25–67.

A motiváció fogalma David Hume erkölcsfilozófiájában*

Az erkölcsi cselekvések mögött meghúzódó motiváció természetének vizsgálata a morálfilozófia egyik fontos területe. A kérdés az, honnan származik az erkölcsi ítéletek motivációs ereje. Ha erkölcsileg helyesnek ítélünk egy cselekedetet, akkor egyben készletet is érzünk annak végrehajtására. Miért? Hogyan magyarázható a motiváció ezen formája? Egyrészt érvelhetünk amellett, hogy az erkölcsi ítéletek azért képesek motiválni minket, mert maguk az erkölcsi tulajdonságok (helyesség, jóság) rendelkeznek motivációs erővel. Másrészt elkötelezhetjük magunkat amellett az álláspont mellett, hogy nem az erkölcsi tulajdonságok, hanem az *erkölcsi ítéletek* rendelkeznek ezzel a tulajdonsággal. A második lehetőség elfogadása további kérdések megválaszolását teszi szükségessé. Korántsem triviális annak a kapcsolatnak a természete, amely az erkölcsi ítélet és a motiváció között áll fenn. Problematikusnak tűnik az a lehetőség, hogy az erkölcsi ítéletek *önmagukban* képesek motiválni. Ha elfogadjuk ennek lehetőségét, akkor ez azt jelenti, hogy az ilyen típusú ítéleteink nem utalnak a már előzetesen meglévő vágyainkra vagy ellenérzéseinkre.

Ha nem osztjuk a fenti nézetet, akkor azt kell mondanunk, hogy erkölcsi ítéletek kizárólag a vágyak vagy érzések közvetítése révén képesek motiválni, önmagukban nem. Ezt az álláspontot képviseli David Hume. Az álláspont érdekességét az adja, hogy Hume explicit módon tagadja annak a lehetőségét, hogy az értelmi belátásaink befolyásolják a viselkedésünket. Nem racionális megfontolásaink készítetnek arra, hogy erkölcsösen cselekedjünk, hanem a szenvedélyeink. Hume tehát szembehelyezkedik azzal a filozófiai tradícióval, amely azt hangsúlyozza, hogy kizárólag a szenvedélyeink kordában tartása révén válhatunk valódi morális lényekké. Ellentétben azzal a képpel, mely szerint a bűn forrása a szenvedélyek kicsapongó voltában rejlik, és ezért mindenkor az értelemnek kell engedelmessékednünk; Hume azt hangsúlyozza, hogy értelem nem rendelkezik azzal az erővel, amelyet neki tulajdonítanak.

Hume morálfilozófiájában – többek között – arra törekszik, hogy kimutassa szenvedélyeink azok, amelyek az erkölcsi cselekvéseket motiválják. Állítását úgy kívánja megvédeni, hogy bebizonyítja, az értelem nem rendelkezik motivációs erővel. A hume-i motiváció legérdekesebb kérdéseit ennek a bizonyításnak az egyes elemi szolgáltatják. Sikerül e Humenak bebizonyítani, hogy az értelem levezetései nem befolyásolják a viselkedésünket? Érthetjük e ezt az állítást oly módon, hogy az értelem semmiféle szerepet nem játszik a cselekedeteink alakulásában, vagy pusztán annyit mondhatunk, hogy *önmagában* nem képes ezt a szerepet betölteni? A következőkben ezeket a kérdéseket fogom vizsgálni.

Hume a moralitás kérdésének vizsgálata során különbséget tesz erényről való tudás és az erényes viselkedés között. Ha rendelkezünk is megfelelő tudással arról, mely viselkedés erkölcsös és melyik nem, ez önmagában még nem elégséges. Ugyanúgy ahogy egy hétköznapi szituációban sem biztosítja a tudás a cselekvés végrehajtását. Hiába tudom, hogy az asztalon lévő kávé felfrissít és biztosítja, hogy sokáig ébren maradjak, ha nem vágyom ezekre az előnyökre, akkor nem fogom meginni. A cselekvés végrehajtását mindig a cél elérésének vágya motiválja, az értelem azonban csupán eszközöket szolgáltat annak eléréséhez. Hume szerint abból a tényből, hogy a tudás önmagában, egy hozzá kapcsolódó vágy nélkül nem eredményez cselekvést, nem csupán az következik, hogy a szenvedélyeink motiválják a cselekedeteinket, hanem az is, hogy az erkölcsi megkülönböztetések alapján szintén a szenvedélyeink képezik. Erkölcsi megkülönböztetések, erkölcsi ítéleteink befolyásolják viselkedésünket, ellenkező esetben nem fáradoznánk azon, hogy a megfelelő erkölcsi elveket ültessük el a fiatalokban annak érdekében, hogy a kellő pillanatban kifejtsék hatásukat.

Hume érve következőképpen foglalható össze:

1. Az erkölcsök befolyásolják a cselekedeteinket
2. Az ész nem képes ilyen hatást kifejteni

Tehát: az erkölcsi szabályok nem az értelemből származnak.

A legkomolyabb nehézséget a második premissza okozza. Hume az *Értekezés az emberi természetről*¹ című művének harmadik könyvében ismerteti az érvet, azonban nem egyszer, hanem egészen pontosan hétszer. A megfogalmazások két különböző csoportba sorolhatóak, amelyek más-más képet festenek az értelem szerepéről. Az első csoportba tartoznak azok a megfogalmazások, amelyek teljes egészében tagadják, hogy az értelem tevékeny szerepet töltené be a motiváció kialakulásában. A másodikba sorolhatóak azok a megfogalmazások, amelyek arra engednek következtetni, hogy bár az értelem önmagában nem rendelkezik motiváló erővel, azonban a szenvedélyeink révén mégis befolyásolja a cselekvéseinket.

* Az előadás a 2007-es évi Doktoranduszok Fórumán hangzott el. [A szerk.]

¹ David HUME, *Értekezés az emberi természetről*, ford. BENCE György, Bp., Akadémiai, 2006 (Filozófiai Írók Tára).

A szkeptikus olvasat, mely szerint az értelemnek semmiféle gyakorlati szerepet nem tulajdoníthatunk a hitek elemzése kapcsán válik problematikusává. Hume a hiteinket az értelem tevékenységének eredményeként határozza meg. A kérdés az, vajon képesek-e hiteink arra, hogy szenvedélyeket váltsanak ki, és ezáltal arra is, hogy motiváljanak minket. Ha az értelem semlegességét hangsúlyozzuk, akkor azt kell mondanunk, hogy hiteink, akárcsak az értelem, közömbösek ebben a vonatkozásban. Hume azonban explicit módon tagadja ennek lehetőségét: „a tapasztalatunkban mindazonáltal azt találjuk, hogy azoknak a tárgyakkal az ideái, amelyekről azt hisszük, hogy léteznek vagy létezni fognak, ha kisebb mértékben is, de ugyanazt a hatást váltják ki bennünk, mint az érzelmeinknek és az észlelésnek közvetlenül megjelenő benyomások. A hívésnek tehát az a hatása, hogy a benyomásokkal egyenlő fokra emeli az egyszerű ideákat, miáltal ezek is ugyanúgy befolyásolják a szenvedélyeinket, mint amazok.”²

Az idézet alapján érvelhetünk amellett, hogy a hiteink szenvedélyeket váltana ki. Miként lehet védeni a szkeptikus olvasatot? Érvelhetünk olyan módon, hogy elismerjük az értelem levezetési, vagyis hiteink, képesek szenvedélyeket ébreszteni, de magától az értelemtől megtagadjuk ennek lehetőségét. Ebben az esetben azt hangsúlyozzuk, hogy különbséget kell tenni az értelem és annak működése között. Hume saját maga teszi ezt az érvelést alkalmazhatatlanná, amikor a következőképpen fogalmaz: „az értelem tanulmányozása során megállapítottuk, néha különbséget teszünk ugyan valamely képesség és a képességnek a kifejtése között, de ez a megkülönböztetés valójában teljesen felesleges.”³

Az eddigiekben azt láttuk, hogy milyen problémákhoz vezet, ha amellett próbálunk meg érvelni, hogy az értelem semmilyen szerepet nem tölt be a motiváció kialakulásában. Hume saját megfogalmazásai arra engednek következtetni, hogy az értelem képes szenvedélyeket kiváltani. Hiteink, valamint az értelem azon levezetési, amelyek megmutatják számunkra, hogy milyen hatást várhatunk az egyes tárgyaktól, hatást gyakorolnak a viselkedésünk alakulására. A következmények ismerete ugyanis befolyásolja, hogy vágyat vagy viszolygást érzünk a tárggyal kapcsolatban. Ha az értelem teljesen semleges volna a megfelelő erkölcsi motiváció kialakításában, akkor ez azt jelentené, hogy az a szenvedély, amely ezt a motivációt kiváltja önmagában elégséges alapja egy megfelelő erkölcsi ítélet kialakításának. Az *Értekezésben* azonban Hume azt hangsúlyozza, hogy természetes erkölcsi érzékünk nem megfelelő és inkább káros mintsem pozitív hatása van. Természetünktől fogva részrehajlóak vagyunk saját magunkkal és közvetlen környezetünkkel szemben, és ez azt jelenti, hogy azt tartjuk helyesnek, amely nekünk kedvez. Az értelem azonban képes ezt ellensúlyozni. Az értelem nem lehet semleges, mert tevékenysége elengedhetetlen ahhoz, hogy megfelelő ítéleteket alkossunk.

A szkeptikus olvasat következőképpen nem tartható. A motivációs érvelés úgy kell értelmeznünk, hogy az értelem gyakorlati szerepe védhető legyen. Ennek érdekében azt kell állítanunk, hogy az értelem tevékeny szerepet játszik a viselkedésünk alakulásában, ugyanakkor önmagában nem képes motiválni minket. A cselekvés létrejöttéhez minden esetben szükség van egy motiváló szenvedélyre, de fontos hangsúlyozni, hogy az értelem szerepe is nélkülözhetetlen. Az értelem és a szenvedélyeink tehát egyformán fontos elemei a viselkedésünk alakulásának. Ennek fényében az érv a következőképpen értelmezhető:

1. Az erkölcsök befolyásolják a viselkedésünket.
2. Az értelem önmagában nem képes ilyen hatást kifejteni.

Tehát: Az erkölcsök nem az értelem levezetésein alapulnak.

Sophie Botros⁴ arra mutat rá, hogy az érv ebben a formában nem érvényes. Az első premissza ugyanis csak annyit állít, hogy az erkölcsi ítéletek befolyásolják a cselekedeteinket, de azt nem, hogy önmagukban képesek erre. E nélkül a kitétel nélkül, azonban nem kapjuk meg a kívánt konklúziót. Az érv érvényességéhez arra van szükség, hogy pontos képet adjunk az erkölcsi ítéletek és a cselekvések közötti kapcsolatról. Az erkölcsi ítéletek és a cselekvéseink között olyan típusú kapcsolatnak kell lennie, amely nem lehet meg az értelem és a cselekvések között. Ez a feltétel abban az esetben teljesül, ha az erkölcsi ítéletek önmagukban elégségesek a motivációhoz. Ugyanakkor az értelem levezetési szükségesek a cselekvéshez. Az értelem mondja meg számunkra azt, hogy miként tudunk az erkölcsi ítéletnek megfelelően cselekedni, annak megítélésében, hogy mi jó és mi rossz, nem képes eligazítani minket. Az érv megfelelő formája a következő:

1. Az erkölcsök önmagukban befolyásolják a viselkedésünket.
2. Az értelem önmagában nem képes ilyen hatást kifejteni.

Tehát: Az erkölcsök nem az értelem levezetésein alapulnak.

Az érv eredményeképpen különbséget kell tennünk erkölcsi ítélet és erkölcsi cselekvés között. Ellenkező esetben nem tudjuk megvédeni azt az állítást, mely szerint cselekvéseinkhez minden esetben szükség van az

² *Uo.*, 129.

³ *Uo.*, 303.

⁴ Sophie BOTROS, *Hume, Reason and Morality: A Legacy of Contradiction*, London, Routledge Taylor and Francis Group, 2006, 27–29.

értelem tevékenységére is. Az érvből ugyanis az látszik következni, hogy az erkölcsi cselekvésekhez a szenvedélyeink önmagukban elégségesek. Hume azonban csupán annyit állít, hogy az erkölcsi megkülönböztetések alapja nem lehet az értelem. Abból azonban, hogy nem az ész révén teszünk különbséget jó és rossz között még nem következik, hogy egy erényes tett végrehajtható az értelem segítsége nélkül. Az erkölcsi szabályok általános viselkedési normákat írnak elő. Például: a szegényeket segíteni kell. Az értelem levezetései azt mutatják meg számunkra, hogy miként tudunk ennek a szabálynak megfelelően cselekedni. Melyek azok a cselekedetek, amelyek valódi segítséget jelentenek, és melyek azok, amelyek nem. Természetesen ebben az esetben is igaz, hogy hiába tudom, miként tudok segíteni a szegényeken, ez önmagában kevés, a motivációhoz ennél többre van szükség.

A fentiek fényében megállapíthatjuk, hogy az értelem önmagában valóban nem ösztönöz cselekvésre minket, ez azonban nem jelenti azt, hogy semmilyen szerepet sem tölt be a motiváció kialakulásában. Következésképpen a szkeptikus olvasat nem tartható.

Az általános nézőpont fogalma Hume morálfilozófiájában

Bevezetés

David Hume morálfilozófiájában erkölcsi megkülönböztetéseink alapját a szenvedélyeink képezik. Erényesnek vagy vétkesnek tartani egy jellemvonást azt jelenti, hogy sajátos elégedettséget vagy elégedetlenséget érzünk vele kapcsolatban. Az emberek ízlése ugyanakkor rendkívül változatos, ami nekem örömet okoz, az lehet unalmas vagy kellemetlen valaki más számára. Érzelmek különbözőek, erkölcsi ítéleteink nem. Ez a tény komoly kihívást jelent azok számára, akik az erkölcsi megkülönböztetések alapját az érzelmekben kívánják megjelölni. A következőkben azt fogom vizsgálni, hogy milyen megoldást kínál Hume erre a nehézségre, valamint azt, hogy milyen további problémákat vet fel az általa adott magyarázat.

Hume szerint egy érzelmekre alapozott etikai koncepció legnagyobb kihívása megmutatni, hogy miért helytelenítjük azokat az eseteket, amelyek semmilyen módon nem befolyásolják az életünket. A térben és időben távoli események nem érintenek minket közvetlen módon, ennek ellenére képesek vagyunk megfelelő erkölcsi ítéletet alkotni velük kapcsolatban. Hume a *szimpátia* fogalmának bevezetése révén ad választ erre a nehézségre. A szimpátia Hume-nál azt a képességet jelöli, amely lehetővé teszi számunkra, hogy osztozzunk más emberek érzéseiben. Ez a képességünk ad magyarázatot arra, hogy miért leszünk szomorúak mások fájdalma láttán, vagy boldogok ha örülni látunk valakit. Ha azt látjuk, hogy valaki szenved, mert igazságtalanul bántak vele, akkor a szimpátia közvetíti számunkra a fájdalmát. Az ő fájdalma lesz a forrása a helytelenítésünknek. A szimpátia működése a következőképpen adható meg: „Amikor szimpátia révén tölti el valamilyen érzélem a lelkünket, először hatásából ismerjük föl, az arckifejezésben és a beszédben megnyilvánuló külső jeleiből, amelyek alapján ideát alkotunk róla magunknak. Ez az idea pedig nyomban benyomássá alakul át, s olyan erőssé és elevenné válik, hogy valójában már magát a szenvedélyt érezzük, tehát ugyanolyan érzelmet kelt bennünk, mint amilyen az eredeti kedélymegnyilvánulás volt.”¹

A szimpátia az emberek érzéseit közvetíti számunkra. Ha azt látom, hogy valaki sír, akkor tudom, hogy szenved, és ez a szenvedés olyan erős hatást fejt ki, hogy én is osztozom a szenvedésében. Ugyanakkor a szimpátia működésének vannak korlátai. Könnyebben osztozunk azok érzéseiben akik korban, gondolkodásmódban hasonlóak hozzánk. Ha az erkölcsi ítéleteink alapját azok az érzelmek képezik, amelyeket a szimpátia közvetít a számunkra, a szimpátia ugyanakkor nem mindig működik egyforma hatásfokkal, akkor az erkölcsi ítéleteinknek szintén különbözőeknek kellene lenniük. Ezek alapján azt kellene mondanunk, hogy egy idős ázsiai férfi kirablása nem vált ki belőlem olyan erős reakciót, mintha ugyanez egy fiatal egyetemista lánnyal történik. Az erkölcsi ítéleteink nyilvánvalóan nem ennyire változóak, bizonyos erényeket a világ minden pontján dicséretesnek tartanak és vannak olyan vétkek, amelyek mindenhol elítélnek. Erkölcsi ítéleteink nem függenek attól, hogy mennyire távoli eseményeket vizsgálunk, vagy hogy mennyire idegenek számunkra a szereplők.

Az általános nézőpont

Az ítéletek egységességét biztosítandó Hume bevezeti az *általános nézőpont* fogalmát. Ez azt jelenti, hogy „bizonyos állandó és általános szempontokat tűzünk ki magunknak, s gondolatban mindig e szempontok szerint tekintjük a dolgokat, bármi legyen is pillanatnyi helyzetünk.”² Az ítéleteink meghozatala során elvonatkoztatunk saját nézőpontunktól. Mindig figyelniük kell arra, hogy ne tegyenek minket elfogulttá az érzelmek. Ellenségeink erényeit dicséretesnek kell tartanunk, és a barátaink vétkeit el kell ítélnünk, távoli eseményeket is úgy kell szemlélnünk mintha a közvetlen közelünkben történtek volna. Hume szerint ahhoz, hogy valóban erkölcsi ítéletet hozzunk, arra van szükség, hogy (1) feladjuk személyes nézőpontunkat és azok érzelmeit vegyük alapul, akik részesei az eseményeknek; (2) ítéleteink meghozatala során mindig cselekvést kiváltó jellemvonásra kell koncentrálnunk és nem magára a személyre; (3) azt kell figyelembe vennünk, hogy *általában* milyen hatást vált ki az adott jellemvonás. Hume szerint ha nem egyéni érzelmeinktől elvonatkoztatva fogalmoznánk meg ítéleteinket, akkor nem lennénk képesek arra, hogy közöljük egymással érzelmeinket, vagy ahogy ő fogalmaz: „nem tudnánk élni a nyelvvél.”³

Az általános nézőpont fogalma felvet bizonyos problémákat, amelyek vizsgálata hozzásegít minket ahhoz, hogy megfelelő módon értsük ezt a fogalmat. Hume szerint a megfelelő erkölcsi ítélet meghozatalához arra van

¹ David HUME, *Értekezés az emberi természetről*, ford. BENCE György, Bp., Akadémiai, 2006 (Filozófiai Írók Tára), 309.

² *Uo.*, 568.

³ *Uo.*, 569.

szükség, hogy saját érdekeinktől elvonatkoztatva vizsgáljuk az illető jellemét,⁴ éppen ezért arra van szükség, hogy mindig az illető környezetében élők érzéseit vegyük alapul, azt hogy milyen hatással van rájuk a kérdéses jellemvonás. Természetes módon adódik a kérdés, hogy miként szerzünk tudomást ezekről az érzésekről. Honnan tudhatom, hogy mit érez egy másik ember? A szimpátia fogalmának ismeretében könnyű választ adni erre a kérdésre. Az emberek érzéseit a szimpátia közvetíti, oly módon, hogy viselkedésükből következtetünk arra, hogy mi játszódik le bennünk, és az így létrejött idea olyan elevenné válik bennünk, hogy már magát a benyomást érezzük, vagyis osztozunk az érzéseiben. „Mindenről eleven ideát alkotunk, ami saját magunkkal kapcsolatos. És hasonlóság révén minden emberi teremtménnyel kapcsolatban állunk. A többi ember személyisége [...] tehát eleven hatást tesz ránk, s olyan emóciókat vált ki belőlünk, amely hasonlít az eredetihez hiszen az eleven ideák könnyen átalakulnak benyomássá.”⁵

Más emberek érzelmeit a viselkedésük közvetíti számunkra, Hume szerint valamennyien alapvetően hasonlóak vagyunk, hasonló szituációkban hasonlóan reagálunk. Mi történik azokban az esetekben, amikor az áldozat nem ismeri fel valódi helyzetét? Honnan származik a helytelenítésünk ezekben az esetekben? Úgy tűnik, a szimpátia nem közvetítheti az áldozat szenvedését, hiszen nem lévén tisztában valódi helyzetével, rossz érzései sincsenek. A helytelenítés az ilyenek esetekben abból származik, hogy el tudjuk képzelni, hogy milyen hatással lenne az illetőre, ha felismerné valódi helyzetét. „A szimpátia ez egészen bizonyos, nem mindig korlátozódik a jelen pillanatra. Sőt az is gyakran előfordul, hogy olyan fájdalomt és örömet is átérezzük valaki másnak, mely az ő számára nem is létezik, amelyet csak előre látunk a képzeletünk segítségével.”⁶

A képzelőerő segít rajtunk azokban az esetekben, amikor az áldozatok fájdalma valamilyen oknál fogva nem mutatkozik meg a számunkra. A más elmékkel kapcsolatos nehézségek nem okoznak valódi problémát Hume számára. Erről az oldalról az általános nézőpont szerepe nem támadható.

Hume szerint az általános nézőpont bevezetése révén magyarázható az erkölcsi ítéletek egyöntetősége. Erkölcsi értelemben vett helyeslés vagy helytelenítés kizárólag akkor merül fel bennünk, ha saját érdekeinktől elvonatkoztatva vizsgáljuk az adott jellemvonásokat. A megfelelő ítélet meghozatalához elengedhetetlen, hogy birtokában legyünk valamennyi releváns információnak az adott szituációval kapcsolatban. Ez a két feltétel, valamint az a tény, hogy Hume szerint minden esetben azt kell figyelembe vennünk, hogy az ítélet tárgyát képező jellemvonás *általában* milyen hatást gyakorol, arra enged következtetni, hogy az általános nézőpont tulajdonképpen egy ideális megfigyelő nézőpontja. Erkölcsi ítéleteink azon alapulnak, hogy tisztában vagyunk azzal, hogy általában milyen hatást vált ki a kérdéses jellemvonás, mert tudjuk, hogy mi mit éreztünk egy hasonló szituációban. Erkölcsi ítéleteink ebből következően nem azt jelentik, hogy kifejezünk vagy tudósítunk bizonyos érzelmeinkről, amelyek az események kapcsán merülnek fel bennünk, hanem azt az ideális nézőpontot jelölik, amely azt mutatja meg, hogy milyen érzéseink lennének, akkor ha mi magunk lennénk a vizsgált helyzetben. És itt érkezünk el a következő problémához. Ha erkölcsi ítéleteinket az általános nézőpontból kell meghoznunk, akkor a fentiek alapján, ítéleteink nem valódi érzelmeinken, hanem feltételezett érzelmeinken alapulnak. Feltételezett érzelmek által azonban nem tudunk választ adni a motivációra, arra a kérdésre, hogy miért cselekszünk erkölcsösen. Hume éppen azért állítja azt, hogy erkölcsi ítéleteink alapját a szenvedélyeink képezik, mert kizárólag ezek rendelkeznek motivációs erővel, és az etikának mint gyakorlat-tudománynak választ kell tudnia adni arra a kérdésre, hogy miért cselekszünk az erkölcsi szabályoknak megfelelően. Úgy tűnik azonban, hogy miközben arra törekszik Hume, hogy megmutassa, miként vagyunk képesek mindannyian azonos ítéletet hozni, szembe kerül a legfontosabb állításával. Úgy tűnik feszültség van aközött a két gondolat között, hogy (1) erkölcsi megkülönböztetések alapját mindig aktuális érzelmeink képezik; (2) erkölcsi ítéleteinket mindig általános nézőpontból kell megfogalmaznunk, ez a gondolat pedig éppen azt jelenti, hogy aktuális érzelmeinktől vonatkoztatunk el.

Rachel Cohon⁷ szerint ez az ellentmondás egyszerűen feloldható. Cohon mellett érvel, hogy az általános nézőpontból megfogalmazott ítéleteink valójában nem hiteket fejeznek ki arra vonatkozóan, hogy mit éreznénk akkor, ha mi lennénk hasonló helyzetben, hanem valódi érzelmeiket. Ezek az érzelmek minden esetben higgadtak, vagyis nem váltanak ki belőlünk heves emóciókat és a képzelőerő váltja ki belőlünk. Ahhoz hogy erkölcsileg helyeseljünk egy jellemvonást elég azt tudnunk, hogy általában milyen hatást szokott kiváltani, függetlenül attól, hogy az aktuális szituációban ténylegesen kifejtette-e a hatását vagy sem. „Az erény

⁴ „Csupán ha általában, sajátos érdekeinktől elvonatkoztatva vizsgáljuk valakinek a jellemét, csupán akkor támad bennünk az a bizonyos érzés, amelynek alapján erkölcsileg jónak vagy rossznak nevezzük az illetőt.” *Uo.*, 470.

⁵ *Uo.*, 355.

⁶ *Uo.*, 369.

⁷ Rachel COHON, *The common point of view in Hume's ethics*, Philosophy and Phenomenology Research, 57(1993), 839.

rongyokban is erény”⁸ mondja Hume, utalva ezzel arra, hogy elég elképzelnünk, hogy milyen üdvös hatása lehet az adott jellemvonásnak ahhoz, hogy erkölcsileg helyeseljük.

Erkölcsei helyeslésünk vagy helytelenítésünk menetét Cohon a következőképpen rekonstruálja: egy szituáció szemlélése során először heves szenvedélyek ébrednek bennünk. A szimpátia közvetíti számunkra az áldozatok fájdalmát, amelyet attól függően érzünk át, hogy mennyire állnak közel hozzánk. Ugyanakkor higgadt szenvedélyek is felmerülnek bennünk, annak következtében, hogy a képzelőerő segítségével elvonatkoztatunk a konkrét személyektől és csak általában vizsgáljuk a jellemvonást és arra figyelünk, hogy általában milyen hatást gyakorol. Az általános nézőpontból felmerülő érzelmek nem gyakorolnak ránk olyan eleven hatást, mint a hevesek; nem érezzük őket olyan erőteljesen, de ez nem csökkenti motivációs hatékonyságukat. Cohon szerint a személyes nézőpontból felmerülő heves szenvedélyek lesznek a forrásai az erkölcsi értelemben vett helyeslésnek vagy helytelenítésnek, amelyek az általános nézőpontból merülnek fel bennünk. Összegezve az eddigieket azt mondhatjuk, hogy az általános nézőpont felvétele a következő folyamatot jelöli:⁹

1. A szituáció szemlélése során elvonatkoztatunk saját érdekeinktől, és azok érzéseit vesszük alapul, akik valóban részesei az eseményeknek.

2. A szimpátia közvetíti számunkra az ő fájdalmukat, és az így közvetített érzelmek bennünk is ugyanolyan érzelmeket keltenek, és az így kialakult fájdalom lesz az oka a helytelenítésünknek. Már ezen a ponton megvan bennünk – legalábbis az esetek többségében – a helytelenítés, de a helytelenítésünket ezen a ponton még befolyásolja a szimpátia változékonysága. Sokkal erősebb érzelmeket vált ki belőlünk egy olyan szituáció, amelyben hozzánk közel álló személy az áldozat.

3. Ennek az elfogultságnak a kiküszöböléséhez arra van szükség, hogy kizárólag azt vizsgáljuk *általában* milyen hatást vált ki az adott jellemvonás, függetlenül attól, hogy kik a szituációban szereplő személyek.

4. A képzelőerő és a szimpátia együttesen lehetővé teszi, hogy átérezzük azokat az érzelmeket, amelyeket ezek a jellemvonások általában kiváltanak, és végül ezek az érzelmek lesznek az erkölcsi ítéleteink alapjai. Ezen a ponton merülnek fel bennünk valódi erkölcsi érzelmek. Valódiak abban az értelemben, hogy kizárólag ezekről mondhatjuk, hogy erkölcsiek és abban az értelemben is, hogy ténylegesen érzelmekről van szó.

Az általános nézőpontból vizsgált szituációk megítélése tehát valódi érzéseken alapul. Kétségtelenül nem olyan eleven érzéseken, mint amelyek a személyes nézőpontunkból merülnek fel bennünk, ettől függetlenül valódi érzésekről van szó és nem csak feltételezettekről vagy hittekről.

Ezzel azt is megmutattuk, hogy az általános nézőpontot nem értelmezhetjük úgy, mintha csak beszédmód lenne, mintha kizárólag arra szolgálna, hogy kommunikálni tudjunk egymással. Ezt azért fontos leszögezni, mert vannak olyan Hume-i passzusok, amelyek arra engednek következtetni, hogy Hume az általános nézőpontot kizárólag egyfajta nyelvi eszköznek tartja, amely révén mások számára elfogadható módon tudjuk kifejezni az érzéseinket. „A tapasztalat hamar megtanít erre a módszerre, amellyel helyesbíthetjük érzelmeinket vagy legalábbis szavainkat, ha érzelmeink túl makacsnak és hajlíthatatlannak bizonyulnak.”¹⁰

Ha úgy értelmezzük az általános nézőpont fogalmát, mintha ez csupán nyelvi korrekciót jelöl, akkor az egész Hume-i koncepciót kérdezzük meg. Az erkölcsi ítéleteink alapját mindig a szenvedélyek kell hogy képezzék, de ha csak egy beszédmódról van szó, akkor valójában lényegtelen, hogy milyen érzéseink vannak, és csak az számít, hogy hogyan válogatom meg a szavaimat. Az idézet azonban nem paradigmaticus esetekre, hanem a kivételekre utal. Előfordul, hogy nem tudjuk megfelelően korrigálni érzelmeinket, vannak olyan esetek amikor képtelenek vagyunk elvonatkoztatni saját nézőpontunktól. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az általános nézőpont fogalma csupán egy sajátos beszédmódra utalna.

⁸ HUME, *i. m.*, 570.

⁹ Kate ABRAMSON, *Correcting Our Sentiment about Hume's Moral Point of View*, *The Southern Journal of Philosophy*, 37(1999), 335.

¹⁰ HUME, *i. m.*, 568.

Szupervencia mint episztemológiai alapállás*

Összefoglalás

A filozófiai irodalomban hume-i *szupervenciaként* ismert tézis a törvények partikuláris tényekétől eltérő ontológiai státuszát tagadó metafizikai álláspont. Maga az elnevezés David Lewistől származik, és arra utal, hogy a törvények ilyen értelmezése nem tételez fel szükségszerű kapcsolatot a törvény jellegű általánosításokban említett proposíciók között. Mindazonáltal a hume-i szupervencia nem azonos Hume eredeti koncepciójával. Loewer a két tézis különbségét hangsúlyozva amellet érvel, hogy az eredeti hume-i doktrína nem alkalmas arra, hogy adekvát módon magyarázni lehessen segítségével a tudományos törvényeket.¹ A Lewis-féle megfogalmazással kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy a hume-i szupervencia csak szükségszerű igazságként töltheti be azt a szerepet, amit Lewis szán neki. Ha ezt a premisszát nem fogadjuk el, nem tudunk dönteni abban a kérdésben, hogy a hume-iánus, vagy a governista koncepció plauzibilisebb-e.

Amellet fogok érvelni, hogy a természettudományos törvény fogalmához nem szükséges a hume-i szupervencia által feltételezett ontológiai elkötelezettség, és egy minimalista megközelítés adekvátabb magyarázatát adhatja a tudományos gyakorlatnak. Természetesen az általam javasolt minimalista tézis alapján nem lehet eldönteni, hogy vajon a governistának, vagy a hume-i szupervencia védelmezőjének van-e igaza.

A kérdés eldöntése ugyanis nem lehetséges olyan extra premisszák elfogadása nélkül, melyeket nem a tudományos gyakorlat, hanem valamely konkrét metafizikai elmélet támaszt alá. Amennyiben a minimalista megközelítés kielégítő módon tudja magyarázni a tudományos törvény fogalmának használatát, nincs komoly okunk az említett premisszák a törvényfogalomban implicit módon előfeltételezettként elfogadni.

A szupervencia fogalma

A filozófia terminusai csak igazán kivételes esetekben definiálhatók univerzálisan. Ez a jelenség részben a filozófusok definíciók gyártása iránti vonzalmával, részben pedig azzal magyarázható, hogy eltérő filozófiai problémák tárgyalása során a terminusok gyakran jelentésváltozáson mennek keresztül. Nincs ez másként a szupervencia esetében sem. A szupervencia elmefilozófiai megfogalmazása elfogadhatatlan lehet a metafizikus vagy épp a tudományfilozófus számára. Mindezek ellenére a szupervencia tézisek közös magjaként határozhatjuk meg a tulajdonság-kovariancia elvét: Tulajdonságok A halmaza szuperveniál tulajdonságok B halmazán akkor, és csak akkor, ha A változás nincs B változás nélkül. Egyes filozófusok (McLaughlin–Bennett) szerint ez a minimális definíció nem állja meg a helyét; szerintük ugyanis a szupervencia tézis nem csak azt mondja ki, hogy *nincs* A-változás B-változás nélkül, hanem azt is, hogy *nem lehetséges* ilyen. Ha a szupervenciát kontingens igazságként kezeljük, ez utóbbi meghatározás tarthatatlanná válik. Mivel az általam vizsgált *hume-i szupervencia* eredeti megfogalmazása alapján kontingens reláció, a továbbiakban szupervencián az első értelemben vett tulajdonságkovarianciát értem. Az olyan elméletekkel szemben, melyek valamilyen metafizikai háttérelméltre támaszkodnak megfogalmazható az a kritika, hogy az adott metafizika elfogadása nélkül nem lesz használható a törvényekről adott elemzés. Mivel a törvények kapcsán egyetlen tudományban sem esik szó intrinzikus tulajdonságokról, vagy univerzálékról Mind Lewis mind pedig Armstrong megközelítésére igaz, hogy csak abban az esetben lehet adekvát elemzése a tudomány által használt törvényeknek, ha alá tudja támasztani, hogy a tudomány művelője implicit módon azokat a metafizikai prekonceptiókat kell hogy elfogadja, melyeket az adott elmélet javasol. Az a feladat, hogy az ilyen prekonceptiókat kimutassuk a tudomány gyakorlatában, szinte lehetetlennek tűnik. A tudományos gyakorlat különböző interpretációi más-más elméletekkel kompatibilisek, mivel maguk az interpretációk különböző metafizikai megfontolásokon, vagy előfeltevéseken alapulnak. Ha a tudomány törvényeit magyarázni tudjuk olyan elmélet segítségével, mely nem szembesül ezzel a problémával, akkor nincs okunk tovább keresgélni az állítólagos metafizikai előfeltevéseket. Hasonló megfontolások alapján utasítja el Lange a metafizikai elméletekre támaszkodó magyarázatokat (Lewis elemzését csakúgy, mint az univerzalista megközelítést).²

* Az előadás a 2007-es Doktoranduszok Fórumán hangzott el. [A szerk.]

¹ Barry LOEWER, *Humean Supervenience = Reading on Laws of Nature*, ed. John W. CARROLL, University of Pittsburgh Press, 2004, 176–206.

² Marc LANGE, *Natural Laws and Scientific Practice*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 4–41.

A hume-i szupervencia olyan metafizikai tézis, melyet egy rivális metafizikai elmélettel, nevezetesen a governista koncepcióval szemben határozott meg David Lewis. A szóban forgó metafizikai nézet a törvényeknek a partikuláris tényekétől eltérő ontológiai státuszt tulajdonít. E megközelítés képviselői azt állítják, hogy a törvények *irányítják* az eseményeket, azaz egy partikuláris esemény és a törvény között – melyből következik – valamilyen szükségszerű kapcsolat áll fenn. Alapesetben ez a kapcsolat oksági reláció, ám ha így értjük az irányítást, az komoly problémákat vet fel. Függetlenül attól – az egyébként szintén nem elhanyagolható – problémától, hogy azt a különös tulajdonságot, mely egy törvényt szükségszerű relációvá tesz, a regularitás és szükségszerűséget garantáló tulajdonság közötti oksági kapcsolat feltevése végtelen regresszushoz vezet. Ha N tulajdonság és a „Minden smaragd zöld” szabályszerűség között oksági kapcsolat van, akkor nyilván e mögött a reláció mögött is fel kell tételeznünk egy újabb szükségszerűsítő tulajdonságot, és így tovább a végtelenségig.

Természetesen a governistának nem kell feltétlenül ragaszkodnia ahhoz, hogy a partikuláris események és a törvények között oksági reláció áll fenn, viszont így a legjobb esetben is csak annyit tudhatunk a törvények és a partikuláris tények viszonyáról, hogy valamiféle szükségszerű viszonyban kell lenniük. Hogy ez a viszony miben áll, arra vonatkozóan a governizmus utóbbi, nem kauzalisztikus verziója nem ad felvilágosítást. Mint ilyen, a governista elmélet sokkal inkább tűnik hétköznapi intuíciónk kifejezésének, mintsem a törvényekről adott filozófiai elemzésnek.

A hume-iánus alternatíva első, sokat idézett megfogalmazása szerint a hume-i szupervencia az a doktrína, mely szerint minden ami létezik a világban, az a partikuláris tények nagy mozaikja. Ez a nagy mozaik az intrinzikus tulajdonságok eloszlásaként áll elő, ezen kívül semmi más nem létezik. Nincs tehát különbség az intrinzikus tulajdonságok eloszlásában meglévő különbségek nélkül. Minden más tény, így a törvények is a fundamentális tulajdonságokon szuperveniálnak. Ez a megfogalmazás standardnak tekinthető, ám ami Lewis további megjegyzéseit illeti, közel sincs konszenzus a szupervenciát a governizmussal szemben védelmezők között arról, hogy tarthatóak-e.³ Azok a filozófusok, akik a szupervenciát nem kontingens igazságként értik, nem az eredeti hume-iánus elmélet mellett érvelnek, hiszen annak elsődleges célja a törvényeket, mint kontingens igazságokat értelmezni. Lewis kontingens szupervenciáról beszél, ami Loewer szerint azért nem jó, mert ha elfogadjuk, akkor nem tudunk dönteni abban, hogy vajon a hume-i szupervencia védelmezőjének vagy a governistának van-e igaza.⁴ Lewis maga is elismeri, hogy a hume-i szupervencia kontingens igazságként felfogva kissé problematikus fogalom, hiszen a kontingens igazságok nem a filozófia tárgyát képezik, hanem empirikus vizsgálódás során szerzünk róluk tudomást.⁵ Jogosan merül hát fel a kérdés, hogy mi dolga egy ilyen igazsággal a filozófiának? Amennyiben ugyanis a filozófia módszerén a logikai elemzést értjük, mely meghatározza hatáskörét is, egy ilyen igazságról nem a filozófia hivatott dönteni. Lewis nem is erre törekszik. Csupán a nézet tarthatósága mellett hoz fel érveket szemben azokkal a filozófusokkal, akik a hume-iánus fizikalista elképzelésnél gazdagabb ontológiával operálnak a törvények magyarázatakor.

Bár Lewis a hume-i tradíciót követve elvitatja a metafizikai értelemben vett szükségszerűséget a törvényektől, programja nem egyeztethető össze teljes mértékben Hume eredeti programjával. A tradicionális hume-i képben ugyanis nincsenek kritériumok, melyek alapján különbséget tehetünk véletlenszerű általánosítás és törvény között. A különbségtétel pusztán pszichológiai jellemzőkkel magyarázható. Ezzel szemben Lewis elmélete alapján az igaz általánosítások közül csak azok lesznek törvények, melyek egy olyan deduktív rendszer tételei vagy axiómái, mely az egyszerűség és az informativitás legjobb összhangját teremti meg. Lewis koncepciója a hume-i szupervencia és a deduktív rendszerek tételeiként értett törvényeket feltételező nézet kombinációjaként értelmezhető. Érdekes megjegyezni, hogy amit Loewer itt kritizál, az a hume-i szupervencia központi magja.⁶ Az általa javasolt szupervencia tézist nem lehet lewisi értelemben vett hume-i szupervenciaként értelmezni, mivel az a törvények szükségszerű igazságként való interpretációját elutasítja.

Kim szerint a szupervencia alapvetően filozófiai terminus, amit nem – vagy csak nagyon ritkán –használnak más tudományterületeken.⁷ Emellett szól az is, hogy a természettudományban nincs definiálva a fogalom.

A hume-i szupervenciából persze nem következik a fizikalizmus, a fizikalizmus viszont feltételezi a szupervenciát. Lewis fizikalistaként érvel a governista koncepció ellen, és a hume-i szupervencia tarthatósága mellett. Ahhoz, hogy a törvényeket a legjobb deduktív rendszer tételeiként értelmező elméletből ne következzen

³ David LEWIS, *Philosophical Papers*, II, Oxford, Oxford University Press, 1986.

⁴ LOEWER, *i. m.*, 177.

⁵ LEWIS, *i. m.*, ix-xi.

⁶ LOEWER, *i. m.*, 177–181.

⁷ Jaegwon KIM, *Supervenience and mind: Selected philosophical essays*, Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1993.

a törvények elmefüggése, Lewisnek szüksége van a realizmus egy olyan robusztus fogalmára a legjobb deduktív rendszer vonatkozásában, mely a hume-i koncepcióval összeegyeztethetetlen. Ha ugyanis a legjobb deduktív rendszer és a valóság között fennálló viszonyt korrespondenciaként értjük, akkor Hume episztemológiájának központi kérdését kerüljük meg, nevezetesen az indukció-problémát. Ha ugyanis a legjobb deduktív rendszer és a valóság közötti viszonyt korrespondenciaként implicit módon előre fel kell tételeznünk a törvény jellegű általánosításokban, akkor nem szembesülhetünk az indukcióproblémával.

Ahogy azt a kontingens szupervencia-tézis kapcsán már láthattuk a természettudományokban nem találhatjuk meg a szupervencia definícióját. Ez önmagában még nem lenne konzekvens ellenérv Lewis állításával szemben, hiszen például az okság sincs fizikailag definiálva, mégis azt gondoljuk, hogy a tudományos magyarázat végső soron oksági magyarázat, az oksági kapcsolatokról pedig a tudomány is tájékoztat. Az okság és a szupervencia fogalma között azonban van egy lényeges különbség. Az okság fogalma esetén lehetséges úgy érvelni, hogy bár a tudományban nincs definiálva, ám jelentését ki lehet következtetni abból, ahogyan a manifeszt képből használjuk, s ezt a jelentést csak „átvisszük” a tudományos képre. A szupervencia esetén, tekintve, hogy a manifeszt képből nem használjuk olyan magátólértetődő módon, ahogy az okságot, így nem érvelhetünk. Mivel Lewis nem olyan implicit előfeltevésként érti a hume-i szupervenciát, mely nélkül nem lehetséges fogalmat alkotni a törvényekről, hanem kontingens igazságként, melyről empirikus vizsgálódás dönthet, ezért vagy azt kellene állítania, hogy a szupervencia fogalma analóg szerepet játszik a tudományokban, mint az okság, vagy ki kellene mutatnia, hogy a szupervencia definiálható a tudomány terminológiája segítségével. Mivel egyik megoldás sem tűnik jó választásnak, a szupervencia szerepét a tudományban másként kell meghatároznunk. Ha implicit metafizikai előfeltevést értenénk rajta, azzal a már említett problémával kerülne szembe, hogy ki kellene mutatni ezeket az előfeltevéseket a tudományos gyakorlatban. Egy ilyen vállalkozás sikere pedig igencsak kétséges.

Szupervencia mint episztemológia

Mint azt az előbb láthattuk, komoly problémákkal kerülünk szembe, ha a szupervencia-tézist metafizikai előfeltevésként, vagy empirikus tényként kezeljük. Mivel a hume-i szupervencia a governista metafizika alternatívája, és mivel a governizmus plauzibilitásában okunk van kételkedni, a nomikus tények partikulárekon való szupervenciájának egy olyan elméletére van szükségünk, mely megkerüli a fentebb vázolt problémákat. Az eredeti hume-i koncepció ígéretes kiindulópontnak tűnik. Loewer a „Hume-féle” hume-i szupervenciát a következőképp rekonstruálja: Minden lehetséges tudásunk a világról azokon a fundamentális tulajdonságokon szuperveniál, melyek benyomásokként adóttak számunkra.⁸ Mivel azonban Loewer szerint Hume a priori zárja ki annak a lehetőségét, hogy nem-hume-i gondolataink legyenek, viszont ilyen gondolatok – megint csak Loewer szerint – lehetségesek, ezért az eredeti hume-i szupervencia-tézis inkoherens, így nem lehet alapja a törvények elemzésének.

Mivel a törvények olyan elemzésére törekszem, mely a lehető legkevesebb ontológiai elkötelezettség vállalásával operál, és mivel Loewer kritikája csak akkor állja meg a helyét, ha megengedjük a szintetikus a priori tudás lehetőségét, amellet kell érvelnem, hogy Loewer kritikája nem tartható. Bármit is értsen Loewer nem-hume-i tudáson, annak valami olyasminak kell lennie, mint amit Kant szintetikus a priori tudásnak nevez. Az ilyen tudás akkor lehetséges, ha feladjuk az empirista episztemológiát, mely szerint minden tudásunk forrása a tapasztalat. Russell ugyan kísérletet tesz egy eliminativista elmélet kidolgozására az okság kapcsán,⁹ ám vele szemben megfogalmazható az a kritika, hogy az okság-fogalom nélkül a természettudományos elméletek nehezen – vagy esetleg egyáltalán nem – lennének interpretálhatók, hiszen a természetes nyelv sugallta manifeszt kép alapvetően kauzalisztikus. A tudományos gyakorlatban a tapasztalat nem feltétlenül kell, hogy érzéki tapasztalatot jelentsen. A kísérletek által hozzáférhető tudás tapasztalati tudás, mivel a tudomány által feltételezett érzékszerveink számára közvetlenül nem hozzáférhető entitásokról olyan kísérletek tudósítanak, melyekre téridőben finit, megbízható mérési eredményekből következtetünk. Ellenben, ha Loewer olyasmit ért nem-hume-i tudáson, ami végső soron a tapasztalatból ered csak nem redukálható konkrét tapasztalatra – akkor könnyen kimutatható, hogy az ilyen gondolati tartalmak létét maga Hume sem kérdőjelezi meg.¹⁰

Hume eredeti célkitűzéseivel legközelebb a John Earman és John T. Roberts által javasolt megoldás áll. Szerintük a hume-i szupervencia olyan megfogalmazásai, melyek intrinzikus tulajdonságokat azonosítanak a szubveniens régió tényeivel még abban az esetben is kudarcra vannak ítélve, ha ezeket az intrinzikus

⁸ LOEWER, *i. m.*, 178.

⁹ Bertrand RUSSELL, *Miszticizmus és logika és egyéb tanulmányok*, ford. MÁRKUS György, Magyar Helikon, Bp., 1976.

¹⁰ David HUME, *Értekezés az emberi természetről*, ford. BENCE György, Bp., Akadémiai, 2006 (Filozófiai Írók Tára), 82–183.

tulajdonságokat nem lokálisan instanciált tulajdonságokként értik.¹¹ Ahogyan az Loewer esetében is kimutatható, ha fundamentális matematikai terek „pontjait” nevezzük ki a hume-i tulajdonságok lehetséges megvalósulásinak reprezentációinak, akkor óhatatlanul olyan problémákba bonyolódunk, mint például a „fundamentális matematika” hiánya a fizikában. Különböző fizikai elméletek ugyanis különböző matematikai apparátussal dolgoznak, és ezek közül egyiket sem nevezhetjük ki önkényesen fundamentálisnak. Ehelyett a szerzők a következő meghatározást javasolják: A hume-i szubveniens bázist azok a nem-nomikus tények alkotják, melyek téridőben véges, *megbízható* megfigyelési vagy mérési eljárás kimenetei lehetnek. A meghatározás alapjául az a megfontolás szolgál, hogy a gyakorlatban egy fizikai probléma differenciálegyenletek megoldására tett kísérletként értelmezhető. A kezdeti és határfeltételek, illetve maguk az egyenletek közötti megkülönböztetés metodológiai alapokon nyugszik. A nem-nomikus tények így ezeknek az egyenleteknek a be- és kimenetei lehetnek, míg a nomikus tények a törvények, melyek matematikai formái az egyenletek.

A hume-i szupervencia ilyen megfogalmazása ugyan sikeresen megkerül néhány komoly problémát, ám a definíció, ami a szubveniens tények régiójához tartozó nem-nomikus tényeket határozná meg, úgy tűnik, körben forog. A „megbízható” megfigyelési vagy mérési eljárás, mint az a cikkből kiderül *nomikusan* megbízhatót jelent, ráadásul a szerzők is elismerik, hogy a szubveniens bázis általuk adott meghatározása modális meghatározás, ahol a „modális”-on nomikus modalitást kell értenünk. Ez a probléma természetesen csak akkor merül fel, ha hume-i szupervencián reduktív elemzést értünk. A szerzők fel is hívják a figyelmet arra, hogy megközelítésük nem reduktív, azaz nem a törvények más tényekre való redukálása a célja. Azonban még abban az esetben sem lesz kielégítő a hume-i szupervencia ilyen meghatározása, ha nem reduktív elemzésként értjük. Earman és Roberts definíciója¹² ugyanis kizár olyan teoretikus entitásokat, melyek létezése mellett a természettudománynak – legalábbis a mikrofizikai elmétekere támaszkodó részének – el kell köteleznie magát.

Konklúzió

Mivel a szubveniens bázis pontos meghatározására tett kísérletek mind a metafizikai, mind pedig az episztemológiai megközelítés esetén komoly problémákkal terheltek, úgy tűnik, más megoldást kell keresnünk. Láttuk, hogy a Lewis-féle szupervencia-tézis ellentétben azzal, amit elnevezése sugall, nem egyeztethető össze az eredeti hume-i koncepcióval. Maga a hume-i szupervencia ráadásul még nem elegendő a törvények magyarázatához, hiszen minden általános kijelentés a partikuláris tényeken szuperveniál az elgondolás értelmében. Ahhoz, hogy a „Minden arany tömb kevesebb mint egy mérföld átmérőjű” véletlenszerű általánosítást – mely általánosítás alól de facto nincs kivétel – meg tudjuk különböztetni a „Minden uránium tömb kevesebb, mint egy mérföld átmérőjű” törvény jellegű általánosítástól Lewisnek be kell vezetnie az informativitás és egyszerűség legjobb egyensúlyát megvalósító deduktív rendszer fogalmát is. Mivel a fizikusok nagy része elutasítja azt a gondolatot, hogy a fizika, hasonlóan a matematikához axiomatizálható, Lewis elemzése a tudomány által törvényeknek tartott általánosítások jó részéről nem ad számot.

Ha szubveniens bázisról csak annyit mondunk – Earman és Roberts nyomán – hogy abba azok a nem-nomikus tények tartoznak bele, melyek kezdeti illetve határfeltételekként szerepelhetnek egy fizikai probléma megoldásakor használt egyenletrendszerben, továbbá megelégszünk azzal, hogy a nomikus és nem-nomikus tények közötti különbség ezáltal metodológiai jelentőséggel bír csupán és nem vonja maga után a kétféle tény ontológiai státuszának különbözőségét, egy olyan minimalista tézist kapunk eredményül, mely a tudományos törvények adekvát értelmezését adja. Az is világos, hogy a minimalista értelmezés sem térhet ki az elől a kérdés elől, hogy mi az, ami egyes kijelentéseket törvénné, míg más kijelentéseket véletlenszerű általánosításokká tesz. Lewis deduktív rendszerek segítségével történő elemzése elégtelennek bizonyult,¹³ tudományról alkotott képünk azt sugallja, hogy mégis megragad valamit a törvények szerepével kapcsolatban. Amikor például a newtoni mechanika törvényeiről beszélünk, voltaképpen differenciálegyenletek olyan rendszereként gondoljuk azt el, melyből a mechanika tárgyát képező jelenségek deduktív módon levezethetők. A newtoni mechanikában is vannak olyan előfeltevések melyek funkcionális analógiát mutatnak a matematika axiómáival.

Ha a Lewis -féle elemzést úgy módosítjuk, hogy deduktív rendszereink – melyek tételei vagy axiómái törvények – adott problémák megoldását teszik lehetővé, a tudomány törvényeinek olyan értelmezését kapjuk, amely nem tulajdonít a fizikusnak a tudományos gyakorlatból le nem vezethető – és abban csak mesterkélten módon kimutatható – metafizikai előfeltevéseket. Természetesen ha ezt a megoldást választjuk, le kell mondanunk arról, hogy valaha is igazságot tegyünk a governista és a humeianus metafizikai koncepció között.

¹¹ John EARMAN, John T. ROBERTS, *Contact with the nomic: A Challenge for Deniers of Humean Supervenience about Laws of Nature, Part I: Humean Supervenience*, Philosophy and Phenomenological Research, (71)2005, 1–22.

¹² *Uo.*, 17.

¹³ HUME, *i. m.*, 22.

Egyet értek Loewer megállapításával mely szerint, ha metafizikai értelemben nem szükségszerű igazságként kezeljük a szupervencia-tézist, akkor képtelenek leszünk eldönteni melyik metafizikai elmélet a helyes. Az alapján amit a tudományból tudhatunk a törvényekről, nem is érdemes ilyen vállalkozásba kezdeni.

Néhány intuíciónkat is fel kell áldoznunk az általam javasolt elemzés következtében – például a törvények abszolút elmefüggetlenségét, vagy hogy a törvények irányítanak – de ezek az intuíciók nem előfeltételei a tudományos törvény fogalmának. Ezen intuícióink nélkül is tudjuk ugyanis magyarázni a törvényeket, ahogyan a tudományos gyakorlatból megismerjük őket.

Lokális bázistények és az EPR paradoxon

A hume-i szupervencia eredeti megfogalmazása lokális fundamentális tényeket feltételez, melyek eloszlása határozza meg a többi tényt. Ezt a verziót manapság nemigen képviseli senki, többek között azért, mert általánosan osztott nézet, hogy a lokális bázistények posztulálása nem egyeztethető össze a modern fizikával, ugyanakkor nem lehetséges olyan lokális és realista modell, mely összhangban lenne a kísérleti eredményekkel. A szupervencia tézis feladásán kívül két stratégia létezik a szóban forgó probléma megoldására. Az egyik javaslat szerint az eredeti megfogalmazáson kell változtatni oly módon, hogy a fundamentális tények definíciója összeegyeztethető legyen a modern fizika elméleteivel. A másik stratégia az lehet, ha hume-i szupervencián pusztán a nomikus tények – törvények, okság ... etc – és a partikuláris (vagy nem-nomikus) tények közötti relációt értjük. A konszenzusos nézettel ellentétben emellett fogok érvelni, hogy a hume-i szupervencia eredeti megfogalmazását nem állítja megkerülhetetlen nehézség elé a kvantumfizika egyik leghíresebb paradoxona, az EPR paradoxon.

A hume-i szupervenciának két megfogalmazása van forgalomban a kortárs angolszász irodalomban. Az eredeti – először David Lewis¹ által megfogalmazott – verzió szerint alapvető bázistények határozzák meg a többi tényt. A hume-i szupervencia ebben az eredeti értelmében egy gyenge redukcionista tézis. Gyenge abban az értelemben, hogy például nem követeli meg a fogalmi redukció lehetőségét, vagy megengedi, hogy egyfajta redukálható tényt különböző tények realizáljanak. Az eredeti megfogalmazás a következőképpen hangzik: Világunkban minden a lokális bázistények mintázataként adott, nem lehetséges semmilyen változás a világ tényeiben a bázistények változása nélkül. Ezt a következő definícióval fejezhetjük ki: *W₁ lehetséges világ x tulajdonságai szuperveniálnak y tulajdonságokon, akkor és csak akkor, ha nem lehetséges olyan W₂ lehetséges világ, melynek x tulajdonságai eltérnek W₁ x tulajdonságaitól, de y tulajdonságok tekintetében a két lehetséges világ megkülönböztethetetlen.*

Fontos megjegyezni, hogy Lewis szerint a szubveniens tulajdonságok egy lehetséges világon belüli teljes eloszlása adja azt az alapot, melyen a többi tulajdonság szuperveniál. Ezt a tézist *globális szupervencia* néven szokás emlegetni. A globális szupervencia alapján, *ha két lehetséges világ szubveniens tulajdonságainak eloszlása megegyezik, akkor szuperveniens tulajdonságaik nem különbözhetnek.* A hume-i szupervencia tézis által előfeltételezett globális szupervencia reláció azonban nem tekinthető ekvivalensnek a lokális szupervencia reláció ellentétéként értett „hagyományos” globális szupervenciával, a hume-i szupervencia temporális értelemben is globális reláció, *ha W₁ lehetséges világban x tulajdonságok szuperveniálnak y tulajdonságokon, akkor nem lehetséges olyan W₂ lehetséges világ, melyben x tulajdonságok különböznek, de a világ teljes történetében nincs semmi eltérés y tulajdonságok tekintetében W₁ világtól.*

Lewis a szubveniens bázis tényeit világunk lokális intrinzikus tulajdonságaival azonosította. A lokális bázistények feltételezését a klasszikus fizika motiválta, maga Lewis is elismeri, hogy a kvantummechanika jelenlegi állása alapján nem tűnik plauzibilisnek a lokális bázistények feltételezése, de a problémát nem tartotta annyira eleminek, mint később bírálói, és azok a követői – mint például Barry Loewer² – akik megoldást próbáltak találni rá. Lewis két indokot említ, amiért nem jön zavarba a kvantummechanika és a lokális bázistényeket feltételező elmélet összeegyeztethetlensége láttán. Egyrészt azt gondolja, hogy a kvantummechanika nincs abban az állapotban, hogy a filozófiának „leckéket kellene vennie tőle” metafizikából, másrészt pedig az ő ellenfele a governista metafizikus, aki szerint csak egy gazdagabb ontológiai keret segítségével lehet számot adni a törvényekről. Röviden, a hume-i szupervencia filozófiai elméletekkel szembeni tarthatósága mellett szeretne érvelni. Ez a válasz koránt sem tűnik kielégítőnek, mielőtt azonban rátérnék a probléma konkrét kifejtésére, röviden vázolom azt a lehetőséget, mely a lokális bázistények kapcsán felmerülő problémákat nagyon egyszerűen kerüli meg.

A hume-i szupervencia egy lehetséges megfogalmazása alapján a modális karakterrel rendelkező tények, mint amilyen az okság, vagy a törvények szuperveniálnak a partikuláris tények elrendeződésén. Ebben az esetben a bázistényekről olyan definíciót adtunk, mely nem tartalmaz semmiféle utalást arra, hogy azok vajon lokálisak-e vagy sem. Ezek alapján úgy tűnhet, hogy az utóbbi megfogalmazás okafogyottá teszi az eredeti definíció módosítására tett kísérleteket. A Lewis-féle megfogalmazás kacsán felmerülő problémák tárgyalását az teszi mégis érdekessé, hogy a témával foglalkozó irodalomban a mai napig komoly cikkek foglalkoznak a lokális bázistények problémájával. Ezekben az írásokban nem mindig világos, hogy melyik megfogalmazás szolgál a szerző(k) céltáblájaként. Egyes esetekben az is előfordul, hogy míg a hume-i szupervencia második

¹ David LEWIS, *Philosophical Papers*, II, Oxford, Oxford University Press, 1986, ix–xi.

² Barry LOEWER, *Humean Supervenience*, *Philosophical Topics*, 24(1996), 101–126.

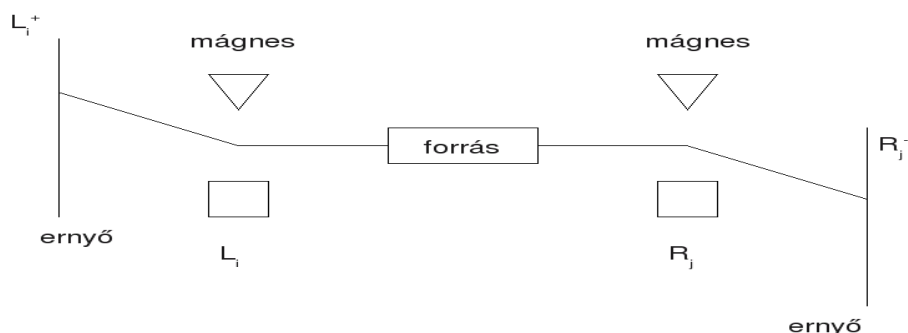
megfogalmazása mellett érvelnek, a bázistények problémájára is megpróbálnak megnyugtató választ adni. Jelen vizsgálódás csak a Lewis-féle megfogalmazásra és annak Loewer-féle átfogalmazására, valamint a lokális bázistények kapcsán felmerülő problémákra fókuszál. A fent említett alternatív megfogalmazás mögött többek között az a motiváció húzódik meg, hogy a Lewis-féle verzió kapcsán felmerülő problémát meg lehessen kerülni. A továbbiakban amellet fogok érvelni, hogy a hume-i szupervencia eredeti megfogalmazása ellen felhozott standard ellenvetés – mely szerint tarthatatlan az eredeti megfogalmazás a kvantumfizika eredményeinek fényében – nem állja meg a helyét.

Az EPR paradoxon

A kvantumfizika talán egyik legismertebb kísérletében, az EPR (Einstein-Podolsy-Rosen) kísérletben tapasztalható erős korreláció tényéből a standard kvantummechanikai értelmezés alapján arra a következtethetünk, hogy mindennapi tapasztalat által támogatott lokális okság fogalmunk nem alkalmazható a kvantumszintenzajló folyamatok leírására. Az EPR kísérlet eredményeinek kvantummechanikai értelmezése egy jól konfirmált elméletnek, az általános relativitás elméletnek is ellentmondani látszik. A standard értelmezés hívei szerint ugyanakkor nem lehetséges a kísérlet egyszerre lokális és realista modelljét adni a Bell egyenlőtlenségek sérülése miatt. Az EPR paradoxon tehát abban áll, hogy bár a relativitás elmélet kizárja a nem-lokális hatás lehetőségét, a Bell egyenlőtlenségek sérülése miatt mégsem lehetséges egy lokális és realista modell segítségével leírni a kísérletet.

A kísérlet Bohm -féle verziójában (1. ábra) egy forrás két $\frac{1}{2}$ spinű részecskét sugároz ki, melyek tetszőleges irányra vett spinvetületét egy-egy Stern-Gerlach mágnessel mérjük. A kísérlet úgy van beállítva, hogy a kísérletet végző személy szabadon választhat három lehetséges mérési irány közül. Minden $i \in \{1,2,3\}$ irányban két kimenet lehetséges, + vagy - . Az az eseménytípus, hogy a bal oldalon i irányra mért spinvetület + így jelölhető: L_i^+ . hasonlóképpen, ha a jobb oldalon + spinvetületet mérünk j irányban, azt az R_j^+ jelöli, ahol $j \in \{1,2,3\}$.

1. ábra: Az EPR-Bohm spinkorrelációs kísérlet

A kísérletben eseménytípusok relatív gyakoriságként értelmezett valószínűségekről beszélünk. Egy X eseménytípus empirikusan mérhető valószínűségét a kísérlet során $P(X)$ -el jelöljük, ez az EPR kísérlet összes olyan kimenetének relatív gyakorisága, melyben X megvalósul. X és Y eseménytípusok együttes előfordulását így jelöljük:

$$P(X \wedge Y) \tag{1}$$

Egy X eseménytípus feltételes valószínűsége adott Y eseménytípus mellett:

$$P(X | Y) = \frac{P(X \wedge Y)}{P(Y)} \tag{2}$$

Például $P(L_i^a \wedge R_j^b | L_i \wedge R_j)$ annak a valószínűsége, hogy a mérési eredmény a a bal oldalon, és b a jobbon, ha i irányban mérünk a bal, és j irányban a jobb oldalon. A kvantummechanika alapján a következő valószínűségek várhatók:

$$\begin{aligned}
P(L_i^+ \wedge R_j^+ | L_i \wedge R_j) &= \frac{1}{2} \sin^2 \frac{\varphi_{ij}}{2} \\
P(L_i^- \wedge R_j^- | L_i \wedge R_j) &= \frac{1}{2} \sin^2 \frac{\varphi_{ij}}{2} \\
P(L_i^+ \wedge R_j^- | L_i \wedge R_j) &= \frac{1}{2} \sin^2 \frac{\varphi_{ij}}{2} \\
P(L_i^- \wedge R_j^+ | L_i \wedge R_j) &= \frac{1}{2} \sin^2 \frac{\varphi_{ij}}{2}
\end{aligned} \tag{3}$$

ahol φ_{ij} az i és a j mérési irányok által bezárt szög. A kimenetek mindkét oldalon függetlenek egymástól és teljesen véletlenszerűek. Abban az esetben, amikor $\varphi_{ij} = 0$, a bal oldali mérés eredménye 1 valószínűséggel meghatározza a jobb oldali mérés eredményét. Ha feltesszük, hogy a mérések egymástól távol és közel egy időben történnek, akkor a lokalitás sérülése – azaz a fénynél gyorsabban terjedő hatás feltételezése – nélkül sem a bal oldali mérés eredménye, sem a Stern-Gerlach mágnes beállítása nem lehet hatással a jobb oldali mérés eredményére.

Einstein, Podolsky és Rosen eredeti cikkükben az ún. *realitás kritériumot* alapul véve arra a következtetésre jutottak, hogy a kvantummechanikai leírás nem lehet teljes. A kritérium – melyet elégséges ésszerű feltételként határoznak meg – a következőképp hangzik: „Ha a rendszer megzavarása nélkül biztosan (vagyis egységnyi valószínűséggel) meg tudjuk határozni egy fizikai mennyiség értékét, akkor a fizikai valóságnak van e fizikai mennyiségnek megfelelő eleme.”³ Noha a szerzők nyitva hagyták azt a kérdést, hogy lehetséges-e a valóság ezen elemeinek valamilyen fizikai leírása, annyit biztosan állíthatunk, hogy a hullámfüggvény koppenhágai értelmezése értelmében a válasz negatív. A hullámfüggvény valószínűségi értelmezése viszont összefér egy rejtett paraméteres modellel, mivel e szerint az interpretáció szerint nem is feltételezzük, hogy a kvantummechanikai leírás teljes lenne. Az EPR kísérlet eredményeit egy lokális, rejtett paraméteres modellben anélkül lehetne magyarázni, hogy a fénynél gyorsabban terjedő hatást, vagy a mérőeszközt beállító kísérletező különös oksági erejét, feltételeznénk.

Amennyiben egy ilyen lokális rejtett paraméteres modell bizonyulna megfelelőnek, a hume-i szupervencia Lewis-féle verziójának híve alátámaszthatná a lokális bázistényeket posztuláló elméletet a nem-standard értelmezésre hivatkozva. Azonban a probléma nem orvosolható pusztán a hullámfüggvény valószínűségi értelmezésére és a rejtett paraméteres modellre támaszkodva. A lokális rejtett paramétereket feltételező modellekről ugyanis kimutatható, hogy nem egyeztethetők össze sem a kvantummechanika előrejelzéseivel, sem a konkrét kísérleti eredményekkel. A rejtett paraméteres modellek tehát nem képesek előre jelezni a megfelelő valószínűségeket, míg a standard értelmezés jóslatai összhangban vannak a tapasztalattal. A problémát az okozza, hogy a rejtett paraméteres modellek előfeltevéseiből levezethetők bizonyos egyenlőtlenségek – a Bell-féle egyenlőtlenségek – melyek a kvantummechanikai előrejelzéstől eltérő valószínűségeket jósolnak. A Bell-egyenlőtlenségek sérülése jelentette nehézségekre válaszul a rejtett paraméteres modellek előfeltevéseinek gyengébbekkel való helyettesítése ígéretesnek tűnt mindaddig, míg bizonyítást nem nyert, hogy a gyengébb előfeltevésekből is levezethetők a szóban forgó egyenlőtlenségek.

A lokális rejtett paraméteres modellek minimális feltételei Graßhoff, Portmann és Würtrich⁴ alapján:

3. Tökéletes korreláció ($\varphi_{ij} = 0$ esetén)
4. A bal és a jobb oldalon mért eredmények különböző eseményeknek tekinthetők (ellentétben például a pénzfeldobás „fej” és „írás” eseményeivel, ahol a tökéletes anti-korreláció magyarázata az, hogy a két eredmény nem tekinthető két külön eseménynek)
5. Lokalitás
6. A közös ok elve (Ha egy valószínűtlen korreláció áll fenn két különböző esemény között, melyek nem állhatnak direkt oksági kapcsolatban egymással, akkor lennie kell egy harmadik eseménynek, mely mindkettő közös oka)⁵

³ Albert EINSTEIN, Boris PODOLSKY, Nathan ROSEN, *Teljesnek tekinthető-e a fizikai valóság kvantummechanikai leírása?* = A. E., *Válogatott tanulmányok*, vál. TÖRÖS Róbert, ford. NAGY Imre, Bp., Gondolat, 1971, 168.

⁴ Gerd GRAßHOFF, Samuel PORTMANN, Adrian WÜRTRICH, *Minimal Assumption Derivation of a Bell-type Inequality* British Journal for Philosophy of Science, 56(2005), 663–668.

⁵ Az elv Hans Reichenbach (Hans REICHENBACH, *The Direction of Time*, szerk., Maria REICHENBACH, University of California Press, 1956, 157–159) alapján a következőképp határozható meg:

7. Két lehetséges kimenetből csak az egyik lehetséges (+ vagy -)
8. Nincs kimenet mérés nélkül (csak a detektált esemény számít kimenetnek)
9. A mágnesek beállítását nem determinálja ugyanaz, a mérési események közös múltjában található esemény, mely a kimenetekért is felelős.

A lokalitás sérülése a kvantumfizikában komoly kihívás elé állítja a Lewis-féle hume-i szupervencia doktrínáját, Lewis válasza pedig – mely szerint a kvantummechanika nincs abban az állapotban, hogy egy metafizikai elméletnek komolyan kellene foglalkoznia vele – egyáltalán nem tűnik kielégítőnek. A lokális bázistényeket feltételező hume-i szupervencia tézis híve számára azonban van egy kiút, amennyiben az imént említett problémára van megoldás a rejtett paraméteres elméletek keretein belül. A fenti előfeltevések közül néhány feladásával ugyanis egy empirikusan adekvát rejtett paraméteres modellt lehet kidolgozni. A legegyszerűbb esetben azt a feltevést tagadhatjuk, hogy a Stern-Gerlach mágnesek beállítását nem determinálhatja ugyanaz, a két esemény közös múltjában található rejtett paraméter, mely a kimeneteket is. [non-conspiracy] E. Szabó László⁶ ezt különös elképzelésnek tartja, és valóban kevésbé tűnik valószínűnek, hogy az összes erős korrelációs magyarázható lenne ilyen módon. A másik lehetőség az, ha az ötödik és a hatodik előfeltevést vetjük el, nevezetesen, hogy a kísérlet kimenetei kétféleképpen lehetnek, és azokban az esetekben, amikor nincs detektált esemény, valami zavaró körülmény miatt hiúsult meg a mérés. Ezt fejezi ki a következő összefüggés:

$$P(L_i^+ | L_i) = P(R_i^- | R_i) = \frac{1}{2} \quad (4)$$

Szabó ugyanakkor felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a valóban elvégzett kísérleteknél nem ez a helyzet.⁷ A spin-korrelációs kísérletekben az esetek igen nagy – megközelítőleg 95 – százalékában nem detektálható egyik feltételezett kimenet sem. A + és – kimenetek együtt az összes kimenet 5%-át adják. A fent említett ötödik és hatodik kritérium alapján a rejtett paraméteres modellekben feltételezik, hogy a kvantummechanika által le nem írható rejtett elem valószínűsége a következő képlet szerint alakul:

$$P(\#+) = \frac{N^+}{N^+ + N^-} \quad (10)$$

Ahol #+ a „+” kimenetért felelős rejtett eleme a fizikai valóságnak, N^+ a „+”, míg N^- a „-” kimenetek száma. Ez azonban egy empirikusan igazolhatatlan előfeltevés a rejtett paraméteres modellek kontextusában. Ha nem pusztán két rejtett paraméterrel a „+” és a „-” kimenetért felelős rejtett változókkal számolunk, hanem egy harmadik elemet is számításba veszünk, nevezetesen azt, mely azért felelős, hogy a berendezés nem detektál sem „+”, sem „-” eseményt, a valószínűségek másként fognak alakulni. Ha a V_q rejtett paraméter három értéket vehet fel – azaz ha a kvantummechanika által le nem írható elemek számát kettőről háromra növeljük – a következőt kapjuk:

$$\begin{aligned} P(\#+) &= \frac{N^+}{N} \\ P(\#-) &= \frac{N^-}{N} \\ P(\#s) &= \frac{N^s}{N} \end{aligned} \quad (11)$$

$$\text{ahol : } N = (N^+ + N^- + N^s)$$

Ha $P(A)$ és $P(B)$ eseménytípusok relatív gyakoriságként értett valószínűségek, és fennáll a $P(A \wedge B) \neq P(A)P(B)$ viszont A és B különböző események, valamint nem áll fenn közöttük direkt oksági kapcsolat, akkor létezik egy olyan esemény, melyre igazak a következők:

$$\begin{aligned} P(A \wedge B | C) &= P(A | C)P(B | C) \\ P(A \wedge B | \neg C) &= P(A | \neg C)P(B | \neg C) \\ P(A | C) &> P(A | \neg C) \\ P(B | C) &> P(B | \neg C) \end{aligned}$$

A fenti kritériumok közül kettő – melyek szerint A vagy B feltételes valószínűsége C esetén nagyobb, mint $\neg C$ esetén – szerepe vitatott, a közös ok elv minimális megfogalmazása nem tartalmazza ezeket. A probléma részletes tárgyalásához lásd HOFER-SZABÓ Gábor, RÉDEI Miklós, E. SZABÓ László, *On Reichenbach's Common Cause Principle and Reichenbach's Notion of Common Cause*, *British Journal for the Philosophy of Science*, 50(1999), 377–399.

⁶ E. SZABÓ László, *The Einstein-Podolsky-Rosen Argument and the Bell Inequalities*, <http://www.iep.utm.edu/e/epr.htm> (2009.07.20).

⁷ E. SZABÓ, i.m., és UŐ., *On an attempt to resolve the EPR-Bell paradox via Reichenbachian concept of common cause*, *International Journal of Theoretical Physics*, 39(2000), 901–911.

N^s azoknak a kimeneteknek a száma, ahol a detektor nem jelez. Ez alapján pedig a következőt kapjuk:

$$P(L_i^+ | L_i) = P(\#+) = \frac{N^+}{N^+ + N^- + N^s} = 0,025 \neq \frac{N^+}{N^+ + N^-} = \frac{1}{2} \quad (12)$$

A három változót feltételező rejtett paraméteres modell így nem mond ellent a kísérleti tapasztalatoknak, ugyanakkor kielégíti a Bell-egyenlőtlenségeket.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy létezik olyan független érv, ami a Lewis-féle hume-i szupervencia tézist támogató interpretáció mellett szól. Ez ellen a taktika ellen fel lehet hozni, hogy egy filozófiai elmélet védelmét nem szerencsés egy olyan értelmezésre alapozni, melyet a fizikusok többsége elutasít. Maga Lewis is szerette volna elkerülni, hogy a hume-i szupervencia védelmezőjeként arra kényszerüljön, hogy a kvantumfizika nem standard értelmezése mellett foglaljon állást. Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy egy koherens, fizikalista, a lokális fundamentális tulajdonságok létezése mellett elkötelezett hume-iánus nézet képviselője nem igen tehet mást, mint hogy olyan interpretációkra hivatkozik, melyek összeegyeztethetők a hume-iánus metafizikával. Nincs tehát irigylésre méltó helyzetben továbbra sem a hume-i szupervencia lokális bázistényeket posztuláló verziója, ám az sem igaz, hogy egy ilyen tézis feloldhatatlan ellentétben áll mindazzal, amit a kvantumfizikáról tudunk.

Én és én
(Az „én” fogalmának néhány problémája a fenomenológiában)*

A fenomenológiában az „én”-re való hivatkozással egyszerre merül fel a szolipszizmus kérdése is, ugyanis Husserl filozófiájának egyik kulcsfontosságú fogalma, a „transzcendentális én” arra az eredeti alapra utal, amelyhez – a fenomenológia módszerét követve – mindenki eljut, függetlenül attól, ki hajtja végre az ide vezető redukción. Ugyanakkor az „én” szokásos értelme szerint azt az individuális ént jelenti, amely különbözik a többiek enjétől. Már ebből is látszik, hogy e kétféle énfogalom között feszültség áll fenn. Jelen előadásban egyfelől az a célom hogy, a statikus fenomenológia keretei között maradván az én azonosságának problémáit két fontos kérdés mentén legalább nagy vonalakban felvázoljam, másfelől a felmerült dilemmáknak azon megoldásait szeretném megmutatni, amelyeknek a részletesebb kifejtése már a genetikus fenomenológia területére vezetne át bennünket. A kérdések, érvek és következtetések pontos megfogalmazásához azonban mindenekelőtt tekintsük át röviden az alapokat, amelyek az említett nehézségekhez vezetnek bennünket.

Kezdjük azzal, hogy Husserl hite szerint megvalósítható a filozófia egy olyan teljes reformja, amelynek eredményeképpen lehetővé válik egy abszolút módon megalapozott tudomány. Ehhez mindenekelőtt valamilyen „abszolút biztos” alapot kell találnunk, s ez a Descartes-hoz kapcsolódó követelmény az egyetemes tudomány ismereteinek alapjaként a kétségbevonhatatlanul (apodiktikusan) bizonyos *ego cogito*hoz vezet el bennünket.

Ezen a ponton azonban el kell térnünk a hagyományos karteziánus úttól. Az *ego cogito*ban nem szubsztanciális önmagammat, mint *res cogitans*st, hanem saját *cogitatio*imat találok a transzcendentális tapasztalat végtelen létszférájában. Egy ilyen *res cogitans* sem adekvát, sem pedig apodiktikus evidenciára nem tarthatna igényt. *Cogitatio*im léte azonban nem kérdéses, létezésük nem azon múlik, megfelel-e nekik valami transzcendens.

Tudnunk kell, hogy Husserl megkülönbözteti a hagyományos reális, sőt pszichológiai értelemben vett immanenciát a teljes önadottság értelmében vett immanenciától. Az első esetben feltételezzük, hogy ami immanens, az a tudatomban, pszichémben van reálisan benne, míg ami transzcendens, az rajtam kívül. Az új, önadottság értelmében vett immanencia azonban nem hivatkozik a tudatban való reális bennélre, mivel nem ír le mást, mint önmagát. Abszolút önadottságában egyszerűen nem előfeltételez transzcendenciát.¹ S minden ilyen eredeti módon adó szemlélet, önadottság a fenomenológiában az ismeret jogszerű forrása.²

Amennyiben a természetes beállítottság „reális” létre, transzcendenciákra vonatkozó hiteit – amelyek túlmutatnak az élményáram önadottságainak szféráján – felfüggesztem, fenomenológiai redukción hajtók végre. „Csupán redukción által – melyet máris fenomenológiai redukciónak szándékozunk nevezni – nyerek olyan abszolút adottságot, amelyben már semmi transzcendens nincsen”³ – mondja Husserl. Nem kell azonban minden ilyen vélekedést külön-külön felfüggesztenünk. Ahogy a *Karteziánus elméletek*ben olvashatjuk, elvégezhetjük „a létre vonatkozó állásfoglalások [...] terén az eleve adott objektív világot érintő állásfoglalások egyetemes érvénytelenítését,”⁴ zárójelzést, más szóval a fenomenológiai *epokhé*t. Ezzel nemcsak a tudat számára megjelenő dolgok, hanem a fenomenológiai reflexióban tárggyá tett minden zárójelzett ítélet és vélekedés továbbra is tisztán megőrződnek, de már mint merő fenomén. Amennyiben a fenomenológiai redukción jól hajtjuk végre, és következtetések vagyunk, valóban nem marad más számunkra, mint a tiszta tapasztalás, ahol minden csak annyiban és éppen úgy van, ahogy számomra érvényes, számomra van. A kapott transzcendentális szféra nem tartozik részként egy világhoz, ám a világ sem parcialitás ennek számára. A fenomenológiai, vagy más néven transzcendentális redukción egy abszolút régiót, a transzcendentális életet vagy transzcendentális szubjektivitást tárja fel. Az így nyert élmények mindig az „én” élményeim, vagyis a „transzcendentális én”-hez tartoznak.⁵ Úgy tűnik, hogy ezzel a karteziánus úton szolipszizmushoz jutottunk, ám valójában egyfajta szigorúan módszertani szolipszizmusról van szó, más értelemben a vádat Husserl visszautasítja.

* Az előadás a 2007-es Doktoranduszok Fórumán hangzott el. [A szerk.]

¹ Edmund HUSSERL, *A fenomenológia ideája* = Edmund HUSSERL *válogatott tanulmányai*, vál. VAJDA Mihály, ford. BARÁNSZKY-JÓB László, Bp., Gondolat, 1972 (Gondolkodók), 63–64.

² Edmund HUSSERL, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, Hsg. Karl SCHUMANN, Nijhoff, Den Haag, 1976 (Husserliana III/1), 51.

³ HUSSERL, *A fenomenológia ideája...*, i. m., 71.

⁴ Edmund HUSSERL, *Karteziánus elméletek*, ford. MEZEI Balázs, Bp., Atlantisz, 2000, 31 (8.§).

⁵ Husserl fenomenológiájának vitatható, de mindenképpen egyik legfontosabb fogalmát, a „tiszta” vagy „transzcendentális én”-t szerzőnk nagyhatású műve, a *Logikai Vizsgálódások* idején még visszautasítja, de ekkoriban még a személy fogalmának elemzése is kívül esik vizsgálódásainak területén. Változást ezzel kapcsolatban is az 1905–1907 között kidolgozott fenomenológiai redukción hozott.

Husserl megjegyzi, hogy az „én” itt nem egy üres azonosságként értendő, az élményfolyamot a transzcendentális én apodiktikus szerkezete hatja át. Itt mindenekelőtt a belső időtudatban szintetikus egységesülő élményekre kell gondolnunk. Mindenki végrehajthatja a maga fenomenológiai redukcióját, de ennek leginkább helyes és kevésbé félreérthető fenomenológiai leírásához (legalábbis kezdetben mindenképpen) egyes szám első személyre kell váltanunk, s így kétségbevonhatatlan tényként fog állni előttem (bárki előtt), hogy a tovaáramló élmények – bármit is tartalmazzanak, bármilyen sokfélék is legyenek – mindig az „én” élményeim.

Mint ismeretes, Husserl erősen kötődött Kanthoz, s tudjuk, hogy 1907–1908 telén is éppen Kanttal foglalkozott, akkor, amikor a fenomenológiai redukciót lényegében már kidolgozta. Miért fontos ez?

A *Tiszta ész kritikájának* második részében, a tiszta értelmi fogalmak dedukciójáról szóló fejezetben olvashatunk a sokféleség szintéziséről, ami értelmi művelet, ugyanis az összekapcsolódást soha nem foghatjuk fel érzékeink által. Vagyis semmit nem képzelhetünk összefüggőnek, amit előbb mi magunk nem kapcsolunk egybe.

A kapcsolat fogalma a sokféleség szintézisének fogalmán kívül a sokféleség egységét is tartalmazza. Ezen egység nem kategoriális, hanem magasabb szintű, ún. kvalitatív egység.

Ennek megfelelően csak azért nevezhetem valamennyi képzetemet az én képzetemnek – mondja Kant – mert sokféleségüket egyazon tudatban vagyok képes felfogni a szintézis aktusában. Ennek a szintézisnek viszont alapja az appercepció eredendő transzcendentális egysége. Ez az egység nem tekinthető levezetettnek, azaz például nem tekinthetjük a reprezentációk adott nyalábjára által meghatározottnak, ugyanakkor az identitás alapján tekinthetjük. Minden képzet magával vonja azt, hogy tudatában vagyok, vagyis a „cogito” szükségszerűen együtt jár valamennyi képzetrel ugyanabban a szubjektumban. Az említett élményfolyam, melyet a fenomenológiai epochét követve találok, a transzcendentális ego élete. Az itt áramló sokféleséget az előbb kifejtettek alapján nem azonosíthatjuk minden további nélkül az énnel, vagyis nem határozható meg pusztán nyalábként, hiszen – mint láttuk – pusztán a szintetizált élményekből nem vezethető le maga a szintézis, s fel kell tennünk egy eredendőbb egységet, voltaképpen az előbb tárgyalt kanti értelemben.

Térjünk vissza a már érintett szolipszizmus kérdéséhez. A karteziánus úton redukció révén kapott tudatfolyam az „én” élményeim mindenkori folyama, mellyel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy vajon „másoknak” is van-e saját transzcendentális énjük.

Nos, ha a transzcendentális appercepció énjét megnézzük, látjuk, hogy az azonosságot itt egy olyan egység teszi lehetővé, amely egység nem számosság, vagyis nem kategoriális értelemben vett egység, amelyet össze lehetne adni más egységekkel, s ahogy Kant fogalmaz, minden öntudatban egy és ugyanaz! Ennek megfelelően két lehetőséget gondolhatunk el. Az első szerint:

1. A transzcendentális appercepció énje maga a transzcendentális én, amely mindenkiben azonos. Husserl számára kezdetben az élményáram egységét konstituáló elv egyszersmind az identifikáció elve. Ám nem mond ez ellent az előbbieknél? Az „én” fogalma magával vonja a „te”-t, az „ő”-t, s így az appercepció énjének egysége már nem tekinthető kvalitatív, hanem inkább kategoriális egységnek! A második lehetőség:

2. A transzcendentális appercepció énje nem azonos a transzcendentális énnel, amely mindenkiben különböző.

Ezzel kapcsolatosan is súlyos nehézség vetődik fel. Ha a transzcendentális ego folyamatát olyan egésznek vesszük, amely egy a sok közül, akkor ezzel valami transzcendenst tételezünk, olyasmit, amit a fenomenológiai redukcióval eleve kizártunk. Vagyis, ha „más” egokat tételezünk, ezt nem tehetjük meg másképp, csakis az önadottságok immanenciáján belül maradván.

A felvázolt két lehetőség közül az első esetben az azonosság princípiumaként fölfogott „én” különvlik az identikus transzcendentális éntől, míg a másodikban teljességgel ugyanarról beszélünk. Mindkét lehetőség mellett találhatunk idézeteket Husserltől, bár a legtöbb az elsőt látszik alátámasztani. Mi lehet az oka a kettősségnek?

A megnyílt transzcendentális szférában általánosságban megállapíthatjuk, hogy minden cogito „valamire vonatkozik, valamit vél, és ekképpen magában hordja önnön mindenkori cogitatumát”, tárgyát. A tudati élmények tehát intencionális élmények, ahol a cogitatum (amit vélek, gondolok, észlelek) a tudatban konstituálódik.

A reflexióban magukat az élményeket tesszük tárgyunkká egy másik aktusban, a konstituáló ego pedig önmagára reflektálva konstituált tárggyá válik, bizonyos módon megkettőződik. Az élményeiben élő, tárgyaira irányuló ego önmaga tárgyává válik.⁶ Amiről tehát korábban úgy beszélünk, mint abszolút transzcendentális ego, valójában mégsem az abszolút! Így válhat részben érthetővé a transzcendentális appercepció abszolút önazonos énje és az identikus transzcendentális én közötti feszültség: a transzcendentális én legalább kétféle értelemben szerepel. Az *Ideen*ben Husserl bár szót ejt róla, mégsem bontja ki részletesen ezt a jelenséget, ugyanis a transzcendentális szférát egy statikus szemléletnek megfelelően elemzi, ahol az értelemei idői keletkezése, a konstitúció mint időbeli konstitúció nem tematizálódik. Ehhez már genetikus szemléletmódra van szükségünk,

⁶ Erre a reflexióra újra reflektálhatunk, s így felmerülhet a végtelen regresszus problémája, ennek részletesebb tárgyalása azonban nem fér bele ezen előadás kereteibe.

ahol számot adhatunk arról, miképpen konstituálódik az én az időben, illetve miként konstituálódik maga az időfolyam. Ennek részletes tárgyalása igen hosszas lenne, ezért csak annyit jegyeznék meg, hogy maga a tudatfolyam, az abszolút szubjektivitás nem olyasmi, mint az individuális konstituált tárgyak, nem mondhatjuk róla hogy volt, vagy éppen van, vagy lesz. Ez a folyam olyan módon létezik, hogy önmaga szükségszerű módon a saját folyásában válik megragadhatóvá. A konstituáló és a konstituált így fedik egymást.⁷

A transzcendentális egót tehát egyrészt felfoghatom úgy mint konstituáló eredeti ént, másfelől úgy, mint konstituált objektívált ént, ahol az utóbbi a konkrét, faktikus én. De ez az objektíválódott én, mint identikus, vajon nem csupán az éppen ilyen és ilyen esetleges élményei, sajátosságai révén mondható identikusnak? Személyenként fel kell tennünk egy megmaradó ént, vagy elegendő egyetlenegy, az appercepció énje a teljes interszubjektív közösségben?⁸ Másként fogalmazva: Az egyes ének önmagukban hordják-e identitásuknak és egységüknek elvét, vagy pedig rajtuk kívül kell keresnünk?

Tegyük fel először ez utóbbit. Ebben az esetben egy közös transzcendentális ego racionális faktuma lenne minden egyes személy, amelynek élményeit, habituális sajátosságait lebontva nem maradna semmi az individuumból. Ily módon pusztán azért lennék én én, és nem másvalaki, mert éppen ezek az élmények tartoznak hozzám, és azért tartoznának éppen ezek az élmények éppen hozzám, mert nem másvalaki vagyok. Körben forgáshoz jutunk, és nem kapunk magyarázatot eredeti kérdésünkre az individualitást illetően. Ezenkívül ebben az esetben nem volnánk többek, mint pusztá aggregátumok.

Nézzük most meg a másik változatot, amely szerint minden egyes énhez külön-külön tartozik valami olyan alap, amely megmagyarázza a cogitatumok egységét és az individualitást. Hogyan fogható fel ez az „alap”? Ebben az esetben minden egyes ének megvan a maga transzcendentális egoja – mint időbeliségben konstituált, transzcendentális én. Ezt az időbeli megsokszorozódást nevezi Husserl monadikus pluralizálásnak, ugyanis Husserl a leibnizi monász fogalmát hívja segítségül, hogy ezen meglehetősen bonyolult működéseket leírja. Ily módon minden egyes monász irracionális faktum, léte szükségszerű. Minden monász központi mozzanata egy-egy én-pólus, amely önmagában nem rendelkezik habituális értelemmel, s ez köré rendeződik az „önmagát sajátosságai megmaradó szubsztrátumaként konstituáló”, fennálló és megmaradó én, a habitualitások szubsztrátuma. (Ez az az én, amelyet általában ének szokás nevezni.) Olyan pólus köré, amely egyszerre a „kívülről” érkező affekciók beáramlásának pólusa, és azoké az intencióké, amelyek viszont fordított irányban működnek: vágyé, akaraté, ösztönké. Ez a pólus valóban individuális és voltaképpen az egész monász magja, mondhatni nézőpontja, a lehetséges ki- és beáramlások szabályszerűségei pedig a testiségben képeződnek le. Ezzel a lépéssel magamat, konkrét transzcendentális életemet mint másoktól, „tőled” és „tőle” különböző ént ragadhatom meg, anélkül, hogy a fenomenológia által számunkra engedélyezett immanens szférából kilépnék, de mindeközben konkrét éneket és a többiek énjét nem foghatom fel az abszolút transzcendentális én különböző részeiként.

Most már látjuk, hogy az „az én, amelyhez az epochében eljutok, [az immanens önadottságok szférája] csak átvitt értelemben »én«.”⁹ Ugyanakkor ugyanez reflektíve megnevezve mégis én vagyok, a transzcendentális élet énpólusa.¹⁰ Tehát „minden embernek megvan a maga »transzcendentális énje«; de nem mint lelke reális része vagy rétege [...], hanem amennyiben az ember a szóban forgó transzcendentális én fenomenológiai önreflexióban megmutatható önbjektívációja.”¹¹ Husserl ugyanazt az elvet teszi meg a tudatáram egységének elvéként, mint amit a másoktól való elkülönülés elvének, mindez azonban csak a transzcendentális ego első időbeli önbjektívációja révén válik lehetségessé. Ennek kifejtése azonban igen bonyolult és nehezen megragadható struktúra leírását követeli meg.

⁷ Edmund HUSSERL, *Előadások az időről*, ford. SAJÓ Sándor, ULLMANN Tamás, Bp.–Gyomaendrőd, Atlantisz–Gyomai Kner, 2002, (Mesteriskola), 100.

⁸ Husserl-Archives Leuven Ms. A VI. 30. S 52b.

⁹ Edmund HUSSERL, *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Atlantisz, 1998, 54.§.b.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Uo.*

Tér és térbeliség egzisztenciál-hermeneutikai értelmezése Heidegger *Lét és idő* című írásában*

A dolgozat kezdő kiindulási irányjelölésének megfelelő terepet nyújt a *Lét és idő*ben általános sémaként használt eredendő-származtatott distinkció reláció. A tér és a térbeliség kifejtésének kapcsán Heidegger a tér fizikai-matematikai felfogását egy a jelenvalólét létmódjából származó levezetett speciális létmód eredményének tekinti szemben a jelenvalólét eredendő mindennapi létmódjával, amely még nem használ fizikai-matematikai konstrukciókat. A kérdés nem az, hogy milyen érvényességgel bír a fizikai-matematikai felfogásban felmutatott térstruktúra, hanem az hogy mennyiben eredendő és meddig terjed ennek a felfogásnak a hatóköre az ember és a körülötte feltáruló világ egymásba játszó létviszonyával összefüggésben.

Az egzisztenciális térbeliség eredendő volta azt jelzi, hogy az ember mindennapi körültekintő tevés-vevése során már eredendően feltárul valamilyen térbeli orientáció és elrendezés (elrendeződés), ami egyáltalában lehetőség-feltétele, kiinduló talaja minden fizikai-matematikai térszemléletnek. A fizikai-matematikai térszemlélet semmit sem tud mondani arról a viszonyulásról, amely az egzisztenciális „térben” megy végbe. Az ember és a körülötte feltáruló világ kapcsolata nem párolható le pusztán háromdimenziós térbeli előfordulássá, amelyben minden létező, benne az ember is egy homogenizált térben megjelenő dekontextualizált egymás mellett létezőként van tételezve.

A kiinduló distinkcióból adódóan elsőként azt kell tisztáznunk, hogy mi a különbség a fizikai-matematikai térben megjelenő dolgok és az egzisztenciális térben feltáruló létezők között. A distinkció séma (eredendő-származtatott) ebben az esetben is működésbe lép a heideggeri analitikán belül. Mindkét felfogás egy sajátos világfogalommal operál, amely különbözőképpen tekint a világ fogalmában egybefogott különböző létezők/létmódok egymáshoz való viszonyára. A világ fogalmán általános értelemben azt értjük (és ezt vehetjük a fizikai-matematikai világfelfogásának is), amiből maga a világ „összetevődik.” Az, amiből a világ összetevődik az a létezők összessége. Ekkor úgy tekintünk a világra, mint a létezők térben és időben strukturált elhelyezkedésére a maguk tárgyi-testi vonatkozásában. Minden létezőnek megvan a maga helye a térben az egymás mellettség értelmében (ontikus-kategoriális világfelfogás).¹

A térben való elhelyezkedésnek, az ontikus-kategoriális világfelfogás értelmében egy kitüntetett ontológiai meghatározás szolgál alapul, amely megalapozza a létezők létmódját egy kitüntetett és mindent kétélyt kizáró létjellemző által. Ez a kitüntetett létjellemző a létező *res extensa*ként értett felfogásában van rögzítve. A világ ebben az esetben ontológiai-kategoriális értelemben lesz rögzítve. Ontológiai abban az értelemben, hogy a létezők létmódját rögzíti és kategoriális abban az értelemben, hogy a létező léte egy bizonyos tulajdonságára való odatekintésből nyeri el meghatározottságát, vagyis valamilyen kategoriális tulajdonságra tekintve.

A fizikai-matematikai világfelfogás és az azt megalapozó ontológiai meghatározás azonban nem tárja fel sem az ember sem a létezők létmódjának teljes ontológiai spektrumát. Meg kell ugyanis különböztetnünk először is az ember világban benne-létét a körülötte környezően útjába kerülő létezők létmódjától, másrészt pedig a létezők eredendő létmódját (kézhezálló) a létező tárgyi vonatkozásában rögzített létmódjától (kéznélévő). Az ember létmódja ugyanis nem ragadható meg teljes mértékben sem a *res extensa* sem pedig a *res cogitans* létmódjain keresztül, valamint a környezően utunkba kerülő létező sem pusztán materiális tárgy. Az ember egzisztál, vagyis lényege abban áll, hogy létében önmagához és a környezőszerűen útjába kerülő létezőkhöz viszonyul, miközben létében saját léte a tét. Ezt a viszonyulást nem ragadhatjuk meg semmilyen kategoriális leírással, amelynek mindig már előzetesen előfeltételezni kell valamilyen létező adottságot, legyen az fizikai vagy elméleti létező.

A világ fogalma heideggeri értelemben (formális értelemben) eredendően azt jelenti, aminél az ember a mindennapi tevés-vevése során már eleve ott tartózkodik, amiben otthonosan mozog: „hózzá vagyok szokva valamihez, otthonos vagyok valamiben [...] valaminél tartózkodom, ami a világhoz kötött, amelyben így vagy úgy otthonos vagyok.”² A világ ekkor elsődlegesen nem a világban előforduló létezőkre vonatkozik, hanem „ami-ben” az ember „él” (pl.: „nyilvános” és „saját” világ, a filozófia világa, a divat világa, a művész világa, stb.).

A világnak ez az ontikus-egzisztens értelemben vett felmutatása a fizikai-matematika és a hagyományos ontológia felől még csak meg sem közelíthető. Számunkra itt a lényeges momentum az, hogy az ontikus-egzisztens világban a tér fizikai-matematikai értelemben vett felfogásának nincs magyarázó ereje. Itt ugyanis arról van szó, ahogyan az ember és az őt körülvevő létezők a mindennapi gondozás és gondoskodás során megmutatkoznak a megmutatkozás fenomenológiai értelmében: „ami önmagát megmutatja, úgy amint saját magából megmutatko-

* Az előadás a 2007-es Doktoranduszok Fórumán hangzott el. [A szerk.]

¹ Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, görög és latin szövegeket gond. HORVÁTH Judit, Bp. Osiris, 2001² (Sapientia Humana), 84.

² *Uo.*, 73.

zik.”³ Egy példával illusztrálva: Nehezen tudnánk hozzáférhetővé tenni, sőt egyenesen értelmetlen vállalkozás lenne, ha a különböző világokban megmutatkozó orientációkat (filozófia, divat, művész, stb.) egy fizikai-matematikai leírással próbálnánk megközelíteni, ezek a világok ugyanis egzisztenciális viszonyulásokat foglalnak magukba, amelyben mind az egzisztáló mind pedig a környező világ sajátos viszonyban áll egymással, amely nem merül ki létezőkről alkotott kategoriális leírásokban.

Ha a fizikai-matematikai térfelfogás nem visz közelebb az egzisztenciális térbeliség felmutatásához, sőt a hagyományos térfelfogás az egzisztenciális térbeliségből és csak annak a lehetősége révén áll fenn, akkor itt két kérdés visz tovább minket: először azt kell felmutatnunk, hogy hogyan mutatkoznak, tárulnak fel térbelileg a dolgok és az ember az egzisztenciális térben, másodszor pedig, hogy az egzisztenciális térbeliség miként teszi lehetővé a fizikai-matematikai térfelfogást (eredet-származás).⁴

Heidegger a körülöttünk környezően utunkba kerülő létezők meghatározására a kézhezálló és a kéznéllevő terminusokat használja. A kézhezálló ebben az esetben azt jelenti, hogy valami kézhez áll, nem a fizikai térben (mint kéznéllevő), nem is elsődlegesen mint tárgyi létező (mint kéznéllevő), hanem mint a körültekintő gondoskodásban kézhez álló eszköz. A körültekintő gondoskodásban tehát két mozzanatot lehet formálisan elkülöníteni, az egyik a kézhezálló mint eszköz térbelisége a másik pedig az eszköz eszközszerűsége (kézhezálló létmódja).

Az eszköz eszközszerűsége

Mindennapi életvitelünkben (körültekintő-gondoskodó) úgy tekintünk a „dolgokra” amik körülvesznek minket, mint eszközökre, használati tárgyakra, amelyeket nap mint nap szinte észrevétlenül használunk. A „dolgoknak” ez a feltűnésmentes eszközszerű létmódja ontológiai értelemben egy összetett struktúra mozzanatot rejt magában. Ezt az összetett struktúrát nevezi Heidegger utalás-struktúrának. „A kézhezálló létének utalás-struktúrája van, ami annyit tesz: már önmagában eleve *valamire utalt*.”⁵

A kézhezálló (eszköz) létének utalás-struktúráját nehéz röviden és szemléletesen áttekinteni, mindazonáltal ebben a mozzanatban rejlik a „dolog” létmódjának mint kézhezállónak az elhatárolása a pusztán kéznéllevő dolog létmódjától. Itt csak utalni szeretnék arra, hogy a dolog dologszerűségének ebben a megkülönböztetésében Heidegger a hagyományos értelemben vett ontológia felfogás alapvető fogyatékoságára próbál rámutatni, amely heideggeri perspektívából tekintve csak a dolog kéznéllevő létmódját juttatja érvényre (tárgyi létező), figyelmen kívül hagyva a dolog eszközszerűségét és azt megalapozó utalás-struktúra eredendő és konstitutív mozzanatát. Az utalás-struktúra a következő utalásirányokat rejti magába:

– Alkalmas valamire: „Az eszköz létéhez mindig hozzátartozik egy eszközezés, melyben ez az eszköz mindig az lehet, ami. Az eszköz lényegileg „valami, azért-hogy.”⁶ Heidegger példáját felhasználva a kalapács használata közben nem csak maga a kalapács van jelen ebben a tevékeny foglalatosságban, hanem egy eszközezés. A szög, amit be akarunk ütni, a székláb, amit rögzíteni akarunk, stb. A kalapács használatával már eleve adott egy eszközösszefüggés, amelyből a kalapács a maga eszközszerűségét nyeri.

– Amire alkalmazható, amire való: az előállítandó mű (pl. a kalapács) alkalmas a szög beütésére, a szék összeállítására stb.

– Valaminek az alkalmazása valamire: (1) mibőlvalóság (anyagiság, természet), a kalapács előállításához szükség van acélra, fára, (2) akinek a számára, kedvéért-valóság (viselők, fogyasztók, a mű előállítója). A kézhezálló valakinek a számára, valakinek a kedvéért az ami, vagyis mindig egy meghatározott rendeltetéssel bír a jelenvalólét számára. „A kézhezálló létjellege a rendeltetés.”⁷ Azt hogy milyen rendeltetéssel bír a kézhezálló, azt mindig egy rendeltetésegész szabja meg, amely azonban egy olyan kedvéért-valóságig megy vissza, amelynek már nincs rendeltetése. A kedvéért valóság mindig a jelenvalólét létre vonatkozik, amely azonban már nem rendelkezik rendeltetészerű létmóddal.⁸

Az utalás-struktúrának az irányai és összefüggései valójában az egzisztenciális értelemben felfogott világ világosságának a meghatározását rögzítik, amelyben a kézhezálló, mint rendeltetéssel és jelentéssel bíró létező, a jelenvalólét számára világon belüliként előfordul.

Összegezve a fent elmondottakat a következő különbségek adódnak az egzisztenciális térben és a fizikai térben megjelenő „dolgok” létmódjai között:

³ *Uo.*, 52.

⁴ Ennek a résznek a tárgyalása a megadott keretek között nem lehetséges.

⁵ *Uo.*, 105.

⁶ *Uo.*, 88.

⁷ *Uo.*, 105.

⁸ *Uo.*, 106.

Egzisztenciális térbeliség	Fizikai térszemlélet
Kézhezálló (eszköz)	Kéznéllevő (tárgy)
Összetett utalásstruktúrába ágyazottság	Materiális létező
Rendeltetés, jelentésség	Fizikai tulajdonságok
Kontextusba ágyazottság	Dekontextualizált objektum

A kézhezálló térbelisége

Ha a kézhezálló létjellemzője a rendeltetés és jelentés, amely egyben a világ világosságát konstituáló mozzanat is egyben, akkor hogyan gondolhatjuk el magát a térbeliséget ezen keresztül? Hétköznapi felfogásunk azt sugallja ugyanis, hogy az eszközök vannak a térben, nem pedig valamilyen jelentés vagy rendeltetés. Ez a hétköznapi felfogás azonban már a kéznéllevő dolog felől közelíti meg a kérdést, amely Heidegger szerint már elvételi a tér és a térbeliség eredendő fenoménjének konstitutív mozzanatát. Heidegger felől a térben-lét nem a dolog térben való elrendeződését vagy helyzetét jelenti, hanem a térbeliség eredendően a kézhezálló létmódjából (rendeltetés és jelentés) válik hozzáférhetővé. A térbeliség tehát a kézhezálló létmódjában van rögzítve. „A térbeliség magánvalóan annak a kézhezállónak a fel-nem-tűnésében van jelen, amelyről való gondoskodásában a körültekintés feloldódik. A világba-benne-léttel a tér mindenekelőtt ebben a térbeliségben van felfedve.”⁹

Egy másik helyen Heidegger kurziválva kiemeli, hogy nem a világ és ezzel a benne előforduló létezők vannak a térben, hanem ellenkezőleg a tér van a világban, „amennyiben a jelenvalólétet konstituáló világban-benne-lét teret tár fel.”¹⁰

A tér feltárultsága mindig egy eszközezésen belül, az eszköznek a meghatározott hovatarozásán keresztül mutatkozik meg. Az eszköznek mindig megvan a maga meghatározott helye, amely mindig egy „környezővilágszerűen kézhezálló eszközösszefüggés egymásra vonatkoztatott helyeinek egészéből válik meghatározottá.”¹¹ Ezt a meghatározott helyet nevezi Heidegger tájéknak, amely egyben a tér apriori fogalmát is lefedi. „Az aprioritás itt azt jelenti: a tér (mint tájék) utunkba kerülésének előzetessége a kézhezálló mindenkori környezővilági utunkba kerülésében.”¹²

A világban-benne-lét és a jelenvalólét térbelisége

Eddig azt láttuk, hogy a tér magánvalóan a kézhezálló fel-nem-tűnésében a maga meghatározott ott és ittjében van jelen. Most azt kell láthatóvá tennünk, hogy ez a térbeliség miként tárul fel a jelenvalólét számára. Ez egyben azt is jelenti, hogy a jelenvalólét világban-benne-léte felé tájékozódunk. Hogyan van a jelenvalólét a mindennapi körültekintő gondoskodó tevése során a világban, hogyan tájékozódik?

Heidegger két egzisztenciális meghatározottságot mutat fel a jelenvalólét mindennapi körültekintő tevéseében, amely magát a térbeli orientációt egzisztenciális értelemben lehetővé teszi: az *el-távolítást* és az *irányultságot*. Ezt a két fenomént kell most közelebbről szemügyre vennünk.

Az el-távolítást mint a világban-benne-lét egyik egzisztencia meghatározottságát Heidegger speciális értelemben használja, ami számomra az egyik leghomályosabb és legnehezebben érthető részek egyike a *Lét és időn* belül. De nézzük mit is takar ez a fenomén.

Az el-távolítást Heidegger a következőképpen jellemzi: megismerni valamit, közel hozni valamit, azaz előteremteni, készenlébe helyezni valamit.¹³ A körültekintő gondoskodásnak ezek a módjai azonban sohasem foghatóak fel egzisztenciális értelemben konkrét testi dolgokkal való manipulációként. El-távolítani valamit heideggeri értelemben azt jelenti, hogy eltüntetjük a távolságot. De hogyan lehetséges ez? Hétköznapi értelemben pl. ha én és a konyhában található kanál között megszüntetem a távolságot, akkor ez azt jelenti, hogy kimegyek a konyhába és kezembe veszem a kanalat. Heidegger azonban kijelenti, hogy az el-távolítást sohasem távközként fogjuk fel, és nem is testi dolog helytel-foglalásaként,¹⁴ mint pl. az én testi pozícióm és a kanál pozíciója között.

Heidegger példái ebben az esetben még zavarosabbak a számomra, amikor a térbeli távolságot megpróbálja temporális terminusokban leírni. A különböző becslések, mint pl. „pipaszívásnyira, félórányira, eltérő hosszú út (időben értve), magát a körültekintő gondoskodást jellemzik, a maga szubjektív időérzékelésében. Ez a szubjek-

⁹ *Uo.*, 136.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Uo.*, 127.

¹² *Uo.*, 137.

¹³ *Uo.*, 130.

¹⁴ *Uo.*, 130, 132.

tivítás azonban a világ realitásának a legrealisabbikát, magának az „igazi világ”-nak a magánvaló létét fedi fel, „amelyhez a jelenvalólét mint egzisztáló már mindenkor hozzá van kötve.”¹⁵ Ebben az összefüggésben jól látható Heidegger miképpen próbálja a térbeliséget a jelenvalólét temporális meghatározottságára visszavezetni. A térbeliség eredendően a jelenvalólét időiségében van megalapozva, amely a *Lét és idő* célkitűzésének megfelelően artikulálódik. Ezt a problémát azonban jelen keretek között nem tárgyalhatjuk részletesebben.¹⁶

Visszakanyarodva az el-távolítás fenomenjéhez még mindig nem világos a számomra, hogy az el-távolítás miként teszi lehetővé a jelenvalólét térbeli viszonyulásait. Ha az el-távolítás azt jelenti, hogy mindig az van közel, amivel a jelenvalólét éppen foglalatostokodik és ez a rendeltetés meghagyásban és a jelentésségben megy végbe, akkor bármi lehet közel hozzám, ami rendeltetéssel és jelentéssel bír, és persze kellőképpen leköti a figyelmemet. Ha például én éppen most Heidegger térbeliség értelmezésével foglalatostokodom, akkor az még érthető, hogy ez van a legközelebb számomra és nem pl. az asztal, aminél írok. De ez a közelség, hogyan artikulálja a térbeliséget? Hogyan konstituál bármiféle térbeliséget az én körültekintő gondoskodásomban jelen pillanatban közelben lévő heideggeri térbeliség értelmezés?

A problémára nem nyújt megoldást számomra az sem, hogy az el-távolítás egyben irányultság is (irányuló-el-távolító). Az irányultság egzisztenciális értelmezésében Heidegger a mindennapi tájékozódásban használt helymeghatározásokat használja: jobbra és balra, fent-lent, mögött-alatt, stb. A kérdés azonban ugyanúgy fennáll, miként lehet valamilyen irányban az, amivel éppen körültekintően foglalatostokodom. Ha pl. zenét hallgatok, vagy olvasok, és ez köti le a figyelmemet, akkor hogyan válik lehetővé ezen keresztül az én térbeliségem?

Az én megközelítésemben Heidegger azzal, hogy „virtualizálja” a jelenvalólét világban-benne-létét a körültekintő gondoskodás foglalatostokodásában, megszüntetve ezzel a testi érintkezés-érzékelés szerepét a térbeliség konstitúciójában, összemossa azokat fenomenális tényállásokat, amelyek a körültekintő gondoskodás irányuló-el-távolító foglalatostokodásában különböző módokon jelennek meg. Ha a térbeliség az el-távolításon keresztül konstituálódik, akkor az is megeshet, mint Thálésszal, hogy megbotlunk vagy gödörbe esünk a csillagok bámulása során, mert a gödör éppen nem volt jelen. Ez azonban messze megnehezíteni túlélési esélyeinket és ezzel körültekintő-gondoskodó mindennapi létünket.

De komolyabban tekintve a jelentésségen keresztül konstituálódó térbeliségre más probléma is felmerül. A csecsemők pl. már öt hónapos korukban képesek térbeli tájékozódásra és a távolságok felbecsülésére.¹⁷ Hogyan magyarázható a rendeltetés egész meghagyásán és a jelentésségen keresztül megmutatkozó térbeliség ebben a korai szakaszban. Miféle homályos létmegértés működik itt? Vagy talán a csecsemő kívül áll az egzisztencialitás körén, lehet, hogy még nem rendelkezik egzisztenciával? Milyen vonatkozásban áll a körültekintő mindennapi gondoskodás a csecsemő világban-benne-létével?

Ezek a kérdések kifelé vezetnek a heideggeri analízis keretein belülről, és nem áll szándékomban az egzisztenciális analitika térbeliségre vonatkozó erőnyeit ezzel eliminálni. Azonban a térbeliség problémájának a kifejtéséhez számomra megkerülhetetlen a testi lokalizáció, a test és a környezően utunkba kerülő világ között kiépülő elementáris viszony, amely lehetséges, hogy nem a megértésen keresztül konstituálódik. Heidegger azonban a test problémáját következetesen leválasztja az egzisztenciális analitika fenomenológiai vizsgálatáról mindamellett, hogy jelzi ennek a problémakörnek a maga sajátos problematikáját.¹⁸ Ezzel a *Lét és idő* térbeliségről szóló fejezetei, még ha a főbb irányokat tekintve ki is jelölik a fenoménekhez vezető ösvényt, nem csillapítják hiányérzetünket a tekintetben, hogy a testiség milyen szerepet játszik ebben az összefüggésben. Dreyfuss szavaival élve: This is not inconsistent, but it is unsatisfying.¹⁹

¹⁵ *Uo.*, 131.

¹⁶ Ld. Hubert L. DREYFUS, *Spatiality and time = Being-in-the-world: A commentary on Heidegger's Being and Time*, MIT Press Cambridge, Massachusetts, 1991, I.

¹⁷ Ld. E.J.Gibson és R.D. Walk: *The visual cliff* (1960).

¹⁸ „A jelenvalólét »testiségében« való térbeliesülését, amelynek megvan a saját, ehelyütt nem tárgyalandó problémaköre, részben ezek az irányok [jobb és bal, fent-és lent, stb.] szabják meg.” HEIDEGGER, *i. m.*, 133.

¹⁹ DREYFUS, *i. m.*, 137.